

Karel Kaplan

I centralkommitténs hemliga arkiv

Sanningen om Slánský-processen

Svensk utgåva: Stockholm: Ordfront 1982
Översättning (från franska): Britt Arenander.

Innehåll

Det tjeckoslovakiska kommunistpartiets struktur	1
Inledning.....	2
I den kommunistiska partiapparaten.....	6
Februari 1948	6
I kretsorganisationen	12
I centralkommitténs apparat	29
De politiska rättegångarna.....	43
På sanningens väg	43
Rättegångarna sätter i gång	64
Förtryckets avskryvda maskineri.....	93
Rehabiliteringen	114
Vägran att se sanningen in i det sista	122
Slutord	129
Lästips m m	135

Det tjeckoslovakiska kommunistpartiets struktur

Det tjeckoslovakiska kommunistpartiet är *asymmetriskt* uppbyggt. Medan Slovakien har en autonom partiorganisation, Slovakiens Kommunistiska parti (SKP), finns ingen liknande motsvarighet i Böhmen-Mähren. Här finns bara det tjeckoslovakiska kommunistpartiet, TKP, som samtidigt är överordnat SKP. De angelägenheter som rör hela Tjeckoslovakien och Böhmen-Mähren bestäms av TKP medan SKP har autonom beslutsrätt vad gäller frågor som rör Slovakien. SKP har en egen centralkommitté

TKP är uppbyggt på följande sätt: Överst finns *centralkommittén*, som valts av partikongressen. Centralkommittén utser inom sig ett *presidium* (under vissa perioder kallat politbyrå) och ett *sekretariat*. Presidiet leds av generalsekreteraren (partiordföranden under Gottwalds tid) och fattar de politiska besluten mellan centralkommittémötena. Sekretariatet leds också av generalsekreteraren och sköter det löpande arbetet. Sekretariatet är alltså det verkställande organet och har till sitt förfogande en stab av anställda tjänstemän organiserade i avdelningar.

Vid tiden för de politiska rättegångarna hade Gottwald infört ytterligare en enhet, *det politiska sekretariatet*. Detta utgjordes av de mest inflytelserika personerna i presidiet.

Styrkeförhållandet mellan presidiet och sekretariatet bestämdes ofta av vem som ledde respektive organ. Under Slánskys ledning hade t ex sekretariatet stor makt och avgjorde många frågor som egentligen låg inom presidiets kompetensområde.

Under den centrala nivån är partiet organiserat i *kretsar*. Vissa större städer som Prag är en egen krets. Varje krets består av flera *distrikt*, som i sin tur organiserar basorganisationerna på arbetsplatser, skolor etc.

I texten talas ofta om partiapparaten. Med den avses de betalda funktionärerna och anställda tjänstemännen.

Framsida på den tyskspråkiga utgåvan av det officiella rättegångsprotokollet (utg 1953)

Inledning

Den 2 januari 1971 klockan sex på morgonen gick jag in genom fabriksgrinden tillsammans med dussintals andra arbetare som hade lika bråttom som jag. Ur den iskalla natten gick jag in i hallen som badade i ljus och musik. Man välkomnade personalen på tröskeln till ett nytt år av femårsplanen.

Jag insåg inte med detsamma vilken högtidlighet som omgav denna nya vändning i min tillvaro. Det var förvisso inte den första och antagligen inte den sista. Nästan på dagen för tjugotre år sedan lämnade jag som arbetare en internationellt känd fabrik som vid den tiden redan hade nationaliserats, nämligen skofabriken Bata i Zlin. Och nu började jag som specialiserad arbetare på en fabrik i Prag som före nationaliseringarna tillhörde den franska Michelin-gruppen.

Jag var inte ensam om att befinna mig i den situationen. Tiotusentals av mina gelikar tvingades då avhjälpa bristen på arbetskraft inom de mest skilda industribranscher. Högt utbildade personer blev på så sätt, från ena dagen till den andra, arbetare. Och årsstatistiken hade kunnat uppvisa en iögonenfallande höjning av den tjeckoslovakiska arbetarklassens kulturella nivå som plötsligt berikats med några tiotusentals akademiker, universitets-, läroverkslärare och flera andra.

Dessa otaliga förändringar i karriären utgjorde en del av den politik som kallades normalisering och som infördes i Tjeckoslovakien strax efter ockupationen 1968. Syftet var helt uppenbart: att helt anpassa landets regim till ockupationsmaktens planer och fordringar. Det var på detta sätt som hundratusentals människor som jag fick sina öden omkastade av en olaglig och politiskt hämndlysten hand: denna hand var den kommunistiska ledningens. Partihjulet snurrade obarmhärtigt, ingen blev bortglömd, ingen kunde undkomma. Man måste vara mycket naiv eller oerfaren för att inbilla sig att det skulle finnas ett sätt att undgå denna perfekt organiserade hämnd.

Vi stod på gatan, arbetslösa eller med hotet om arbetslöshet hängande över våra huvuden. Några av oss kunde redan berätta om sina första intryck av den nya sysselsättningen — alltid på en fabrik. Vissa hyste fortfarande förhoppningar eller illusioner. Hur som helst hade vi för det mesta vårt sinne för humor intakt. Alla ställde sig samma fråga: hur länge skulle denna karantän vara? För hur lång tid till skulle vi vara tvungna att sona ”brottet” att ha fördömt ockupationen av vårt land och ”fräckheten” att ha velat framföra och försvara våra idéer?

Jag hade alltid varit känd för min optimism i utvärderingen av situationen. Min förutsägelse vid denna tidpunkt var emellertid ganska dyster. Studiet av historien och min egen erfarenhet har onekligen lärt mig att den politiska olydnaden under en regim som vår alltid bestraffas, till att börja med genom materiella sanktioner, och att den kommunistiska regimen hatiska lidelsefullhet, som kommer sig av dess stora rädsla, inte känner några tidsgränser. Jag var alltså övertygad om att det påtvingade yrkesbytet skulle bli långvarigt. Några av mina vänner trodde däremot — eller snarare hoppades — att vår karantän snart skulle vara slut. Deras argument? Helt enkelt att den nya regimen inte kunde fungera utan dem. De hyste antagligen fortfarande illusioner om den kommunistiska makten. Emellertid påminde jag dem ofta om en diskussion — för övrigt inte så gammal — mellan de tjeckoslovakiska ledarna och Bresjnev. Eftersom de ansvariga tjeckoslovakiska politikerna märkte att varje brutal inblandning skulle beröva dem de intellektuella, särskilt samhällsvetenskaparnas och kulturarbetarnas, stöd påpekade de detta för det sovjetiska kommunistpartiets förste sekreterare som svarade: ”Vi har klarat oss bra utan dem länge, och ni också för den delen. I värsta fall kan vi alltid skicka några av våra experter till er.”

Trots olikheten i våra individuella öden hade vi detta väsentliga kännetecken gemensamt: alla var vi offer för ett system som räknade oss som sina uppbyggare och som förkastade oss i den

stund då vi just hade tagit några initiativ i riktning mot en förändring som systemet självt erkänt som nödvändig. Ty den väldiga mängd samlade erfarenheter som vi hade gjort på olika områden hade gjort det möjligt för oss att gradvis upptäcka regimens hemliga vägar och att följaktligen anpassa vårt förhållande till den.

I början av mitt aktiva liv var jag en arbetare med höga ideal om samhällelig rättvisa och humanism, övertygad om att det kommunistiska partiet hade viljan och förmågan att förverkliga dem; det är samma ideal som tjugofem år senare drev mig i opposition, mot det styre som detta parti hade installerat och till vars uppbyggnad jag själv hade bidragit. Denna väg stakades förstas inte ut av sig själv och den var heller inte alldeles rak: den unge arbetaren, som var upptänd av politisk litteratur (framför allt marxistisk) som han läste och spred i hemlighet under kriget i en krets av säkra vänner, måste först gå igenom den absoluta vördnaden för Sovjetunionen, därefter det entusiastiska skapandet av en regim som i hans ögon förkroppsligade möjligheterna att förverkliga hans ideal — innan han började känna de första tvivlen.

Från och med då har den väg jag tillryggalagt fört mig till övertygelsen att det var ofrånkomligt att reformera denna regim, att aktivt delta i detta försök. Den följande etappen blev upptäckten att reformen var omöjlig att genomföra i praktiken, och till sist glidningen över till oppositionen. Jag har upplevt denna regim i många befattningar: två gånger som arbetare, men också som partiansvarig på distrikts-, krets- och central nivå, som historiker, som medlem av ett av det tjeckoslovakiska kommunistpartiets (TKP) högsta organ. Och till sist hamnade jag också i fängelse! I tur och ordning fick jag som en av dem på ”toppen” och i ”pyramidens bas” lära känna den Spanska salen i slottet i Prag* såväl som Ruzyne-fängelset. Under mer än tio år var jag en formlig arkivrätta som studerade allt som kunde ha något samband med mitt lands historiska utveckling under efterkrigstiden. Vid detta tillfälle hade jag det synnerligen sällsynta privilegiet att kunna studera de mest konfidentiella dokument.

Det är ur denna väldiga massa av olika personliga erfarenheter i kombination med vittnesmålen från arkivdokumenten som jag hämtar min sanning om mitt lands öde efter kriget och om dess regim. Denna bild upptäckte jag i samma takt som mina kunskaper ökade och jag fick möjlighet att placera in dem i deras rätta sammanhang, men den är också resultatet av konfrontationen mellan mina ideal och min strävan efter att förverkliga dem. Konfrontation mellan det jag hade gjort i egenskap av en av systembyggarna och det som utgör makthavarnas samlade drivkrafter och syften.

Alla de hemligheter som jag fått möjlighet att upptäcka har jag upplevt i dubbel bemärkelse: å ena sidan i egenskap av historiker som forskat efter källor och orsaker till utvecklingen i mitt land, å andra sidan i egenskap av aktiv deltagare i den process som var föremålet för mina efterforskningar.

1928 var den unga Tjeckoslovakiska republiken tio år och stora ceremonier förbereddes för den 28 oktober, den dag då republiken grundats. Två månader före denna minneshögtid, den 28 augusti, var omkring tvåtusen invånare i en liten kommun i östra Böhmen närvarande vid de lokala festligheter som liksom alla år ordnades i samband med att byns helgon firades. Det är denna dag som jag hade valt för att komma till världen.

Min födelseby var — och förblir — belägen i ett mycket vackert landskap, bland kullar mitt i väldiga granskogar med ett rikt hjortbestånd, vilket dess namn — Horni Jeleni — visar. Jag föddes i ett anspråkslöst hus vid foten av en kulle. I vår närhet fanns kaféet, kyrkan och det lilla slottet, som var sommarresidens för en grevlig familj — och dessa byggnader underströk ytterligare hur eländig byn såg ut. Huset var delvis byggt av tegel, delvis av halm och rappning och taket bestod av tjärad papp. Av de två rummen med lågt tak var det ena

* En sorts motsvarighet till spegellalleriet i Versailles; platsen för TKPs centralkommittés plenarmöten.

reserverat för min familj — mina föräldrar, min äldre bror och jag — och det andra, det mindre, för mina morföräldrar.

Man sade med rätta att man när man gick genom byn från norr till söder kunde hitta en skomakare i vartannat hus, medan man om man gick från öster till väster hittade en bakom varje dörr. Större delen av invånarna i kommunen var arbetare som i hemmen tillverkade skor för några små lokalföretags räkning. Det var ett mödosamt och otacksamt arbete som brukade sysselsätta hela familjen, inklusive hustru och barn. Om vintern arbetade de sent in på natten för att tjäna sitt torftiga uppehälle och om sommaren var de ofta arbetslösa och livnärde sig då på att plocka vilda bär och svamp.

Mina föräldrar arbetade också med skotillverkning hemma. Som hos de flesta av våra grannar tronade arbetsbänken och symaskinen i det enda rum som familjen sov, lagade mat och åt i. Vår materiella situation hade förbättrats något under den korta period då min far varit sekreterare i den socialdemokratiska fackföreningen, så att min äldre bror då kunde gå i läroverket i regionens huvudort Vysoké Mýto. Han arresterades 1942 av Gestapo sedan han gått med i en hemlig motståndsgrupp bildad av kommunistiska läroverkselever och han slapp inte ur de nazistiska fånglägren förrän vid befrielsen.

Mina lärare sade att jag också hade studiebegåvning och uppmuntrade mig ivrigt att studera. Jag ansökte och kom in vid läroverket, tyvärr utan att kunna börja. Min mor dog plötsligt 1941 och studier var inte längre att tänka på. Efter den obligatoriska folkskolan började jag i min tur som skoarbetare — inte i byn som min far utan vid den moderna Bata-fabriken i Zlin i Mähren. Det var 1943 och jag var 15 år. Striderna rasade på andra världskrigets alla fronter.

Jag hade alltid tyckt om att läsa, med en avgjord förkärlek för romantiska böcker och poesi. Mot krigets slut intresserade jag mig för böcker med samhällelig inriktning och för kommunistiska poeter, bland vilka några sovjetiska författare figurerade för första gången. Bland de unga arbetarna vid fabriken var vi flera som hade samma smak. Vi träffades i hemlighet om kvällarna eller söndagarna för att läsa, deklamera poesi och diskutera. Vi hade av en slump stött på våra första politiska verk som behandlade Sovjetunionen. Den läsningen hade väckt vårt intresse och lusten hos oss att skaffa flera sådana böcker. Mitt under brinnande krig var det inte lätt, men vi hittade till sist en kontakt som regelbundet försåg oss med litteratur. Det var en ung man som för att dryga ut sina fickpengar sålde sin fars bibliotek i små portioner; fadern som var gruvarbetare och aktiv kommunist satt under hela kriget inspärrad i ett nazistiskt koncentrationsläger.

Det var på det viset som jag fick tag i Marx' *Kapitalet* för den bagatellartade summan av femtio dåvarande kronor. Denna bok, som var min ögonsten, blev min ständiga nattlektyr. Jag slukade sidorna utan att förstå dess innehåll, och sedan diskuterade jag dem utförligt bland mina vänner. Jag är övertygad om att ingen av oss förstod den verkliga innebörden i detta verk, men bara det faktum att vi hade läst Marx värmdde våra hjärtan. Dessutom var boken i vår ägo, vi kunde väga den i handen, bläddra i den, använda dess terminologi i diskussionerna. Sedan skulle nya fynd berika min samling: Det kommunistiska manifestet, andra marxistiska verk, sovjetiska romaner och ytterligare andra böcker.

I slutet av kriget hade jag för första gången träffat sovjetiska medborgare. Det var krigsfångar som flytt under transporter och som gömde sig i de väldiga skogarna kring min födelseby. De fick mat och hjälp av lokalbefolkningen och var snart redo att återuppta kampen i motståndsrörelsen.

Under krigets sista dagar träffade jag dem själv i min by. Att ta sig hem från fabriken var ett helt företag: landet hade just börjat resa sig, transportväsendet fungerade inte längre, så att jag var tvungen att gå långa sträckor till fots samtidigt som jag försökte komma undan de tyska soldaternas täta vägkontroller. Jag var lycklig över att utan problem ha kunnat ta med mig hem min lilla portfölj som jag hade två böcker nerstoppade i: den sovjetiska författningen och

Stalins biografi.

Eftersom vi inte befann oss i stridszonen hade vi förberett mottagandet av den sovjetiska armén som en riktig byfest, med triumfbågar och inskriptioner på ryska. Ideligen kom budbärare och talade om att ”de” strax skulle komma och hela den församlade befolkningen väntade med upprymd otålighet på det ögonblick då de skulle få hälsa dessa befrielsesoldater som var så beundrade för sitt hjältemod.

De anlände till slut, uppflugna på lastbilar eller på vagnar som drogs av hästar. Entusiasmen svämmade över, glädjen och vänskapen kände inga gränser. Flera enheter, som inte hade deltagit i striderna i första leden, hade inkvarterat sig i byn. De anpassade sig snabbt och kände sig som hemma. Det var enkla människor, men vi betraktade dem som segerrika hjältar, Stalins kämpar. De framstod också som lätt exotiska eftersom de flesta kom från den asiatiska delen av Sovjetunionen. Vi blev vänner.

Redan första kvällen ordnade soldaterna visning av filmer om de militära operationerna vid fronten mitt på bytorget. Jag såg för första gången — och jag var inte ensam om det — Stalin gå, röra sig, tala. Hans framträdande på filmduken framkallade åskliknande applåder.

Under de följande kvällarna ägnade man sig bara åt dans: till dragspelsmusik uppförde soldaterna sina folkdanser eller bjöd upp byborna. Vi gick också och besökte dem i deras förläggning i skogsbrynet som genljöd av folkvisor på olika språk i ljuset från lägereldarna. Soldaterna blev i sin tur inbjudna att äta hos byns familjer.

Denna period var fylld av glädje för mig. Jag sökte mig till de sovjetiska soldaterna varje dag, jag läste deras tidningar och hörde på hur de berättade om sina bedrifter. De var outtömliga när det gällde striderna eller deras anhörigas tragiska öden. De hade lidit mycket. Deras vistelse hos oss var naturligtvis inte helt problemfri. Det allvarligaste hade med kommunens läkare att göra som varit i tjänst ett tiotal år. Hans föräldrar hade lämnat Sovjetunionen på grund av revolutionen och han talade fortfarande med en stark rysk brytning. En grupp officerare som fått reda på hans ursprung beslöt att skjuta honom på fläcken därför att han var en ”vit” ryss. Det var till priset av stora svårigheter som man lyckades rädda honom, och det blev inte lättare av att soldaterna var ganska glada i hatten... !

Regeringen lanserade appellen om återupptagandet av arbetet; jag återvände alltså till Zlin. Ingenting där var som förut längre. Till att börja med hade disciplinen på hemmet där vi unga arbetare bodde och som tidigare varit nästan militärisk fått ge vika för en mindre pressande atmosfär, öppnare mot omvärlden och de politiska diskussionerna. Också fabriken genomlevde en stor omvälvning. Den hade blivit nationaliserad och hade just fått en ny ledning — kommunisten Ivan Holý var verkställande direktör med tre nära medhjälpare från andra partier. Den enade fackföreningens avdelning och den företagskommitté som nyligen bildats under överinseende av kommunisten Kijonka företrädde arbetarnas intressen. De politiska partierna hade trängt in bland tjänstemän och arbetare och skapat avdelningar inom företaget. Kommunisterna var de klart starkaste. Alla de hinder som de forna ägarna hade rest för politisk aktivitet revs ner och det politiska livet fick ett kraftigt uppsving inom fabriken, med rivalitet mellan olika politiska grupper som följde.

På hemmet för unga arbetare hade nyligen en ungdomsorganisation bildats. I början var den enhetlig, enligt en överenskommelse mellan de politiska partierna, men den fick snabbt vidkännas splittringar som till slut hotade dess existens. Jag hade velat förhindra detta genom att bilda ett ungdomsråd som varken hade några band med de politiska partierna eller med det officiella ungdomsförbundet. Under en kort tid var jag ledare för detta råd som hade till uppgift att ordna de ungas aktiviteter i företaget och att representera deras intressen inför ledningen. Emellertid kunde vår organisation inte länge överleva de politiska striderna och partirivaliteterna. Deras logik var starkare än viljan att hålla en oberoende organism vid liv som snabbt blivit föremål för kommunistpartiets och Ungdomsförbundets lystna blickar.

Mitt inträde i det politiska livet hade alltså skett via en ungdomsorganisation. På fabriken hade jag allt tätare kontakter med kommunisterna eftersom de flesta av mina arbetskamrater redan hade gått med i partiet. På det mänskliga planet och på idéplanet var vårt förhållande utmärkt och grundade sig på en förtroendefull förståelse. När rekryteringskampanjen, som lanserats av Klement Gottwald i januari 1946, pågick hade man alltså föreslagit att också jag skulle skaffa mig en partibok. Jag vägrade eftersom jag inte ansåg att jag var redo att ta ett så viktigt steg. Min motivering var uppriktig ty jag var övertygad om att innan man gick med i kommunistpartiet var det först nödvändigt att ordentligt studera partiprogrammets målsättningar och ha vissa grundkunskaper om Sovjetunionen och marxismen. Jag ansåg alltså att jag fortfarande inte var tillräckligt väl förberedd. Det var därför jag med fördubblad iver kastade mig in i studiet av den politiska litteraturen som marknaden redan svämmade över av. Jag försummade inte heller att studera historiska, filosofiska och ekonomiska verk — kort sagt allt som kom i min väg.

De politiska konflikterna, som blev allt bittrare och som utspelades inför mina ögon, fick kommunistpartiet att framstå som ett alltmer övertygande alternativ. Jag tyckte faktiskt att det var arbetarklassens enda giltiga representant, den enda kraft som verkligen kämpade för att de socialistiska idéerna skulle förverkligas. Dessa idéer var heliga för mig. Ett samhälle utan klasser och utan förtryck, ett samhälle av lyckliga, fria och tillfredsställda människor, utan rika och utan fattiga, ett samhälle där arbetarnas vilja skulle vara den drivande kraften bakom lagarna — sådant var mitt socialistiska ideal, abstrakt och dimmigt. Och jag var övertygad om att endast det kommunistiska partiet verkligen ville kämpa för denna sorts samhälle.

Efter två år av intensiv förberedelse blev jag slutligen medlem i det tjeckoslovakiska kommunistpartiet (TKP) i oktober 1947. Min väg mot partiet var avslutad och jag blev en medlem utan förbehåll.

I den kommunistiska partiapparaten

Februari 1948

Denna jul 1947 tog jag avsked från Zlin och Bata-fabriken. Jag lämnade alltså den stad där mitt politiska engagemang fötts för att ägna mig helt åt politiskt arbete. Jag hade blivit utsedd till kommunistpartiets sekreterare i distriktsstaden i närheten av min födelseby och blev på så sätt en yrkesrevolutionär—denna vackra beteckning som Lenin använde för alla som hade en funktion i partiapparaten.

Stora torget i Vysoké Mýto, ett av de största i hela Böhmen, bildade en perfekt kvadrat. I ett av de trånga hus som kantade torget, ungefär i mitten av en av kvadratens sidor, låg TKPs sekretariat. Det låg på första våningen, ovanför ett bageri, och omfattade fyra ynkliga rum fyllda av omaka möbler. Jag kom dit i mitten av januari 1948 efter en kort studietid vid centralkommitténs kaderskola.

Den politiske sekreteraren — den högsta funktionen i distriktsorganisationen — var vid den tidpunkten en viss Bartheldy, som suttit i nazisternas koncentrationsläger. Han var född i en kommunistisk familj och hade gått med i partiet strax före kriget. Han var en skicklig talare och framför allt mycket envis. Som den outröttlige propagandist han var höll han gärna lidelsefullt övertygande utläggningar för människor han stötte ihop med. Han saknade emellertid organisationstalang.

Han tog emot mig med öppna armar. Vi kom mycket bra överens trots en åldersskillnad på mer än ett kvarts sekel. Jag skulle åta mig funktionen som organisationssekreterare, vilket inte passade mig särskilt bra ty jag hade inte heller en organisatörs temperament. Men som de andra tog jag itu med arbetet för att göra allt det nödvändiga. Jag hade känslan av att utträtta politiskt arbete fastän jag tillbringade större delen av min tid med administrativa uppgifter.

Jag stod i daglig kontakt med sekreterarna i de lokala cellerna och cellerna på företagen, och nästan alla kvällar gick jag på offentliga möten ute i staden. Vi hade ont om talare, särskilt om duktiga talare, men jag var till varje pris tvungen att hitta föredragshållare till minst fem möten om dagen, och ibland ännu fler om söndagarna.

Denna politiska lärlingstid skänkte mig stor tillfredsställelse och glädje. Alla dessa mycket varierade arbetsuppgifter upptog oss så intensivt att jag inte hade någon fritid för mina studier. Det var knappt att man hann öppna en tidning.

Februari 1948 — som enligt vedertaget språkbruk kallas ”Prag-kuppen” — slog överraskande ner i vår myrstack. Denna historiska händelse av första rang, denna kulmen i det tjeckoslovakiska kommunistpartiets kamp för att uppnå maktmonopol, medförde inga större händelser i vårt distrikt. Vår roll bestod i att uträtta de order som ett särskilt sändebud från kretsorganisationen förmedlade till oss. Det handlade framför allt om att skapa aktionskommittéer inom Nationella Fronten — nya maktorgan —, rensa ut alla icke-kommunistiska funktionärer inom administrationen och de offentliga institutionerna, liksom att se till att de andra partierna ”spontant” upplöstes.

Mellan den 20 och 25 februari surrade vårt sekretariat som en bikupa. Varje dag tog vi emot tiotals lokala partifunktionärer liksom funktionärer på företagen, som hade med sig listor över aktionskommittéer eller rapporter om upplösningen av icke-kommunistiska partier, som på vissa håll hade gått över till kommunistpartiet med hela sitt pick och pack. Bondekommissionerna ville inskrida mot iögonenfallande exploatering, företagsdelegaterna förordade omedelbart förstatligande, medan andra krävde talare till sina möten. Ansvariga på flygande fot höll oss dagligen å jour med händelserna inom deras sektor genom rapporter som vi måste redigera och vidarebefordra till kretsorganisationen.

Inom de icke-kommunistiska partierna, som var oförmögna att göra minsta motstånd, rådde total upplösning. Till och med deras distriktsstyrelse slutade fungera. Under dessa omständigheter var det inte särskilt svårt att utföra direktivet om deras ”spontana upplösning”. Strax efter februarihändelserna fick vi besök av distriktssekreteraren i folkpartiet (katolskt) som kom för att erbjuda sina tjänster. Han fick order av vår politiske sekreterare att stanna kvar på sin post och där följa våra instruktioner. Han besökte oss nästan varje dag för att rådfråga oss och efter att ha krossat alla lokala organisationer och i distriktet ha upprättat den nya partiledningen som var mycket lydig, tog han farväl av oss. Plikten kallade honom till andra platser.

Vad det andra icke-kommunistiska partiet beträffar — det tjeckiska nationella socialistpartiet — gick vår politiske sekreterare annorlunda till väga. Efter visst köpsläende med detta partis distriktsordförande (en skolinspektör) hade han av denne, mot löftet att han skulle få behålla sin anställning inom undervisningsväsendet, utverkat en offentlig deklaration som uppmanade partiet att upplösa sig självt. Emellertid blev inspektören helt enkelt avskedad en kort tid efter att han undertecknat denna appell.

Femton år senare kunde jag läsa dokument om hur vissa av de nationella ledarna för icke-kommunistiska partier hade betett sig 1948. De rapporter som sekreteraren för den kommunistiska riksdagsgruppen, Rattinger, skickade till TKPs generalsekreterare Rudolf Slánský beträffande de besök han då fick motta visar till exempel hur vissa deputerade från andra partier ivrigt erbjöd kommunisterna sina tjänster. De gav ingående beskrivningar av den inre situationen i deras respektive partier, de förtalade glatt sina forna ledare och de verkade vara i stånd till alla sorters nedrigheter för att bevisa sin egen lojalitet mot kommunisterna. Den före detta ministern Ševčík, medlem i det slovakiska demokratiska partiet, skröt till och med över sitt långa och hemliga samarbete med den sovjetiska underrättelsetjänsten. Trots det — eller kanske på grund av det — återfick han inte sin regeringsfunktion.

Uppståndelsen efter februarihändelserna hade knappt lagt sig förrän vi måste koncentrera oss på förberedelserna för de val som var utsatta till sista söndagen i maj 1948. Det var först

uppgjort att varje parti skulle presentera sina egna kandidater, så att vi skulle kunna fortsätta att bekämpa våra forna motståndare, de icke-kommunistiska partierna. Emellertid kom ett oväntat beslut plötsligt nerdimpande från himlen: istället för att lägga fram enskilda listor skulle alla partier presentera sig på Nationella Frontens enda lista, som var den enda väljarna skulle få rösta om, och på vilken kommunistpartiet hade lagt sig till med 70 procent av mandaten.

I ett enda slag avtog kommunisternas intensitet i valarbetet, eftersom det nu inte fanns några fiender att bekämpa. Däremot blev plötsligt uppgifterna för oss i ansvarig ställning många fler. Varje dag deltog jag i möten. En plötslig förändring i tonfallet var märkbar: inga diskussioner längre, deltagarna kom dit som om de varit tvungna och de sade inte ett ord. Kanske ville de lära sig något, men de vågade inte längre ställa frågor, vilket gjorde att mötena snabbt förvandlades till en talarmonolog. Rädslan började lägga sig över ett helt folk.

I våra led var optimismen obligatorisk eftersom vi redan hade vunnit valen i förväg i brist på andra kandidater. Våra rapporter till högre instanser förbigick med tystnad vissa negativa sidor av valkampanjen, som till exempel den alltmer utbredda tendensen att kräva offentlig röstning, dvs att avskaffa valhemligheten. Eftersom partiets centrala ledning hade förbjudit sådan praxis föreslog oss den ansvarige inom kretsorganisationen som var vår förbindelse-länk, genast följande tolkning av detta direktiv: låt gå för valhemligheten, men man kan alltid placera valbåset så att det inte fungerar i praktiken, till exempel i ett hörn mitt emot valurnan.

Hur som helst var direktiven en sak och hur det utfördes i praktiken på det lokala planet en annan. I vissa kommuner gjorde de lokala partifunktionärerna precis bara som de själva tyckte och anförde specifika förhållanden som den centrala ledningen inte alls kände till, som exempelvis reaktionärernas styrka bland väljarna etc. Hädanefter var det omöjligt för oss att på ett lämpligt sätt kontrollera hur röstningen gick till, och inte blev det bättre av att våra hänvisningar till vallagen eller till författningen hade blivit fullkomligt löjliga. Vissa partifunktionärer drev häftigt med detta. Denna inställning gentemot lagen skulle senare bli gångbart mynt. Det är inte förvånande eftersom partiet från toppen till basen hade fostrat sina kämpar på det viset: respekten för lagen var bara något som hörde till det förflutna, ett hinder för utvecklingen, ett uttryck för en petig byråkratism. Lagen var gjord för domstolarna, inte för den kommunistiska apparaten. Detta hade börjat från och med februari 1948. Vi hade alltså utan att blinka gått med på att det i en av våra kommuner (Městec) inte fanns någon valurna alls. Den ersattes av två spikar på väggen: den ena för den enda listan, den andra för en blank lista — den enda möjligheten att rösta emot. Onödigt att påpeka att den andra spiken förblev tom...

Så kom då den stora dagen... På sekretariatet satt hela distriktsstyrelsen samlad och väntade på valresultaten. De första kom till oss från Vanice, en by i närheten av distriktshuvudstaden. Medlemmarna av valnämnden var nöjda eftersom den enda listan fått majoritet. För oss kom emellertid siffrorna som en kallduch ty vi hade inte ens fått 80 procent för den enda listan. Under generad tystnad stelnade ansiktena. Den politiske sekreteraren var den förste att återfå fattningen: ”Ni kan säga till era underlydande att de har gjort sitt val”, förklarade han. ”Eftersom ni har rest er mot regeringen har ni gjort ett stort fel gentemot partiet och angripit kamrat Gottwald. Det kommer alltså inte att bli några subventioner mer, inga investeringar för offentliga arbeten, ingenting. Det har ni sett till.”

De lokala ansvariga vari sin tur förvånade, ty de väntade sig inte ett sådant mottagande. En av dem var till och med redo att förklara rösträkningen ogiltig och att göra om den för att uppnå bättre resultat! Men eftersom ingen ville ta detta förslag på allvar gick de hem med sänkta huvuden. Andra resultat inflöt under hela natten och det var inte förrän följande dag som vi fick den slutliga sammanräkningen av röster. Vissa resultat var mer uppmuntrande men på det hela taget låg de långt ifrån de första optimistiska beräkningarna. Den enda listan hade

förvisso vunnit, men inte alls med den förkrossande majoritet som vi hoppats på i vårt distrikt. Inför åsynen av slutresultatet suckade den politiske sekreteraren: ”Det är dåligt. Det här bådar inte gott.” Och jag undrade varför...

Följderna skulle inte dröja. Innan jag går in på dem ska jag göra en liten parentes. Femton år senare hittade jag under mitt forskningsarbete valdossieren ifråga i TKPs centralkommittés arkiv och fann där ett meddelande från Slánský till presidiet. I sin kommentar till slutresultatet anförde han de siffror som vissa regionala ansvariga hade arrangerat i rätt riktning, nämligen i Prag, i Kladno... Han blev torrt avbruten av Gottwald, som med kategorisk ton krävde att man inte skulle tala om den någonstans, ”att glömma det där en gång för alla”. Inför centralkommitténs plenum skulle Gottwald sedan tala om valen som en stor framgång, med undantag för Pardubice-kretsen, som vårt distrikt hörde till.

Några dagar efter valen deltog jag för första gången i sällskap med vår politiske sekreterare i kretsorganisationsstyrelsens möte. Det var ett möte ägnat åt valresultaten och lyckligt vis mycket mindre enformigt än de möten jag skulle delta i därefter. Deltagarna ansträngde sig förgäves för att förklara de usla resultaten i vår krets, som var de avgjort sämsta: vi borde inte ha satt den socialdemokratiske ministern Evžen Erban högst på listan, ett föga tilldragande namn för väljarna, vi borde ha förberett befolkningen bättre etc. Centralkommitténs representant ansåg för sin del att den uteblivna framgången till stor del berodde på det dåliga arbete som de lokala funktionärerna gjort och som det var brådskande att granska närmare, lät han undslippa sig utan att avslöja sina baktankar.

Skuggorna lägrade sig över vår krets, som utpekats som politiskt svag. Distriktet fick alltså förstärkning i form av garvade partifunktionärer som utkommenderades av den centrala ledningen från de ”politiskt starka” kretsarna. Partiets kretsapparat blev sålunda fullkomligt invaderad eftersom de ersatte den politiske sekreteraren och de ansvariga för organisation, jordbruk, kadrer och kultur. Vår distriktsorganisation fick i sin tur provisoriskt en ny inspektör, Kotrch, ansvarig för organisatoriska frågor i kretsen. Han skulle resa omkring för att vara ordförande på de möten som vår distriktsstyrelse ordnade.

Hans uppdrag hos oss varade inte länge, men tillräckligt lång tid för att genomföra viktiga förändringar. Han var en energisk och effektiv man och han blåste in i vår dagliga lunk som en orkan. Vi lyssnade med gapande munnar på hur han gav oss order. Han ingav oss skräck. Till att börja med angrep han vår gamle ekonomiansvarige som han kallade för en oduglig pensionär och till sist tvingade han honom att inlämna sin avskedsansökan. Våra lokalers tillstånd, och framför allt vår kroniska skuldsättning, var påtagliga bevis i hans ögon på vår totala inkompetens. För att hjälpa upp våra finanser beslöt han något vi aldrig skulle ha kunnat drömma om — att förvandla stadens bästa restaurang till ett statligt företag som partiet skulle sköta, och sedan bestämde han att vi skulle ha våra lokaler i en fastighet som tillhörde den före detta ägaren till en lokal fabrik.

Därefter påtvingade han oss ett genomarbetat schema över möten i alla kommunerna. Enligt denna plan, som var densamma för alla distrikt i kretsen, var tisdagen ägnad åt kretsstyrelsens sammanträde, onsdagen åt distriktsstyrelsesammanträde, torsdagen åt lokala celler, fredagen åt de nationella kommittéerna, måndagen åt massorganisationerna etc. Det var ett mästerverk av byråkratisk planering och organisationsmani. Fastän planen såg förförisk ut på papperet kunde den aldrig fungera ordentligt i praktiken; inte desto mindre var vi hela tiden tvungna att upprätta planer och scheman för kretsorganisationens räkning.

Den spänning som uppstått mellan Kotrch och vår politiske sekreterare redan under deras första möte ökade alltefter det att dagarna gick. Kotrch hade som princip — och han var inte den ende att tillämpa den — att en politisk ledares arbete bestod i att fördela arbetsuppgifterna utan att lämna sin fåtölj. Han höll på att svimma när han såg den politiske sekreteraren själv dra veven på stencileringsapparaten. Efter några veckors slitningar fick vår politiske

sekreterare order från partiets kretsstyrelse om förflyttning till kaderskolan.

Och det var jag som efterträdde honom. Vid tjugو års ålder hade jag alltså slungats upp på första platsen inom distriktsorganisationen, allt enligt en hierarkisk ordning som inte var skriven men som respekterades av alla. Det var för övrigt inget exceptionellt med det: i grann-distriktet hade den nuvarande inrikesministern Obzina just blivit befordrad på samma sätt. På denna post upplevde jag mina första ångestattacker i det politiska livet: jag greps av panik inför störtfloden av de mest varierande arbetsuppgifter, väl medveten om min vanmakt. Till all lycka insåg kretsstyrelsen snabbt hur dålig situationen var och jag fick återgå till min gamla post. Platsen som politisk sekreterare på distriktsnivå tillföll därefter Solil, en kommunist sedan förkrigstiden. Botemedlet var värre än det onda ty min efterträdare var ännu mindre lämpad än jag för denna funktion. Med en sådan duo i toppen kunde vår distriktsorganisation bara ramla ner på sista plats vad det politiska arbetet beträffade. Från och med denna tidpunkt blev behovet av nya kadrer verkligen påträngande.

Följderna av februari 1948

När det gällde vissa händelser som inträffat efter valen förstod jag dem aldrig till fullo förrän långt senare, tack vare min forskning i arkiven.

Genast efter valen ersattes president Beneš, som ingivit sin avskedsansökan, av Klement Gottwald. Enligt de direktiv som partimedlemmarna fick skulle de enbart peka på den före detta presidentens förtjänster samtidigt som de skulle förklara i hur hög grad Gottwald var en värdig efterträdare.

Den överväldigande majoriteten av befolkningen, inklusive kommunisterna, vördade Beneš som en stor patriot och demokrat. Valet av Gottwald som hans efterträdare hade inte mötts av enhällighet inom partiapparaten. Vissa ledande funktionärer fruktade till exempel att Gottwald i och med sin nya uppgift skulle fjärma sig för mycket från den aktiva politiken, vilket skulle vara till skada för hela partiet. De främsta ledarna — som t ex Július Ďuriš — var inte heller förtjusta vid tanken på att se Antonin Zápotocký inta Gottwalds plats i spetsen för regeringen: han verkade inte vara mogen denna post ty han saknade helt förmågan att fatta snabba beslut. Viliam Široký, var bittrast ty han väntade sig att bli tillfrågad om han ville efterträda Gottwald, om inte annat så av artighet: var inte han mer kompetent än nybörjaren Zápotocký, han som tränats till regeringsuppgifter i egenskap av vice regeringschef sedan tre år tillbaka?

Knappt en månad efter presidentvalet hade en annan händelse skakat den allmänna opinionen, särskilt den kommunistiska, nämligen konflikten med Tito. Kominforms fördömande av Jugoslavien i slutet av juni 1948 förvånade många högt uppsatta inom partiet. Inte desto mindre var det ingen som ifrågasatte det välgrundade i Stalins anfall samtidigt som man hoppades att saker och ting snabbt skulle återgå till ordningen. Stalin själv var övertygad om att den jugoslaviska ledningen förr eller senare skulle göra offentlig avbön.

Partiledningens diskussioner den 28 juni 1948 och Gottwalds ställningstagande verkade tvärtom tyda på att utsikterna till en förlikning var minimala. I juli skrev Gottwald till och med till Stalin att det skulle vara fördelaktigt att störta Tito och hans regering på nästa kongress som det jugoslaviska kommunistpartiet skulle hålla. I sitt svar var Stalin tvungen att dämpa Gottwalds ”revolutionära iver”.

Följderna av konflikten med Jugoslavien kom också att beröra Sokols traditionella uppvisning. I juli hade medlemmarna i denna idrottsorganisation samlats i tusentals i Prag för sin berömda stora gymnastik- och sportfest. Det året inträffade några incidenter: under defileringen hade gymnasterna demonstrativt tittat bort från president Gottwalds läktare och dessutom hade fientliga flygblad cirkulerat bland deltagarna, flygblad som man genast tillskrev den jugoslaviska delegationen.

Tjugo år efter denna Sokol-uppvisning fick jag möjlighet att gå till botten med affären. Den

kommunistiska ledningen hade utnyttjat incidenterna för att slå till mot Sokol-medlemmarna genom en hård utrensning och en våg av arresteringar. Karel Šváb, som då var centralkommitténs sekreterare för säkerhetsfrågor, ledde operationen. När han i sin tur fängslades 1951 sammanställde han ett vittnesmål i vilket han också tog upp Sokol-affären. Han bekräftade att de s k jugoslaviska flygbladen i själva verket hade framställts av ”hans säkerhetsmän” och placerats där den jugoslaviska delegationen inkvarterades. Det var alltså en grov provokation.

En annan affär hade också indirekt med konflikten med Tito att göra. I den flod av kritik som olika kommuniströrelser utsattes för vid denna tidpunkt (Kominforms fördömande av den jugoslaviska ledningen, Moskvas attacker mot Georgi Dimitrov på grund av hans idé om en Balkan-federation, kritik mot Wladyslaw Gomulka genom hans egen partiledning för borgerlig nationalism) fick Tjeckoslovakien för sin del uppleva ”Kolman-affären”. Denne framstående marxistiske ideolog, som hade arbetat många år i Sovjetunionen som matematiker, filosof och inom många andra områden, hade efter kriget återvänt till Tjeckoslovakien där han utnämndes till professor och chef för centralkommitténs ideologiska avdelning. I september 1948 hade han riktat omfattande kritik mot partistyrelsen: utan att angripa Gottwald vid namn förebrådde han sekretariatet — dvs Slánský, Švermová och Bareš — för vissa felsteg och för att inte utöva en leninistisk metod för att lösa problem som krävde att man följde en korrekt politisk linje.

Det var under sin vistelse på Krim som Gottwald hade fått en rapport om Kolmans häftiga kritik. Stalin, som redan var informerad genom sina egna kanaler, ville reda ut affären och kallade till sig Gottwald för en förklaring. Denne begav sig till Stalin i stor rädsla — i hans omgivning sade man till och med att han riskerade att aldrig återvända. Stalin ville genast veta exakt vem Kolman var. När han fick reda på att det inte bara rörde sig om en polemiker som under trettioalet hade bekämpat borgerliga tendenser inom naturvetenskapen i Sovjetunionen, utan att han likaså stämplats som trotskist av Beria (som var närvarande vid samtalet) slog Stalin till. ”Eftersom det är en sovjetisk medborgare (vilket han i själva verket inte var, för ann) behöver ni bara skicka tillbaka honom till oss så ska vi få honom på bättre tankar”, försäkrade Stalin. Sedan affären tagit denna vändning kände Gottwald djup lättnad. För Kolman var det annorlunda: han skulle tillbringa fyra år i sovjetiska fängelser och frigavs inte förrän Slánský hade dömts.

Den 3 september 1948 dog den före detta presidenten Beneš. Hundratusentals medborgare gjorde sig redo att resa till Prag för att ge honom sin sista hedersbetygelse. Dagen före begravningen fick vi instruktioner om att alla delegationer skulle inställas och ingen skulle få resa. Folkmilisen* och polisen kontrollerade alla vägar som ledde till Prag, för att förhindra varje demonstration under begravningen. Enligt Slánskýs rapport till partipresidiet skulle säkerhetstjänsten faktiskt ha upptäckt en omfattande komplott och vapenförråd: reaktionära element och Sokol-medlemmar skulle ha haft för avsikt att skapa oroligheter i syfte att störta regimen. Ceremonin förflöt lugnt, bortsett från några mindre incidenter som medförde talrika arresteringar.

Historien om en komplott och ett försök till statskupp hade säkerligen till alla delar uppfunnits av säkerhetstjänsten och blåsts upp på önskan av Gottwald och Slánský själva, ty de skulle dagen därpå sammanträffa i Prags slott för att fastslå en ny politisk linje, som partiledningen omgående godtog. Denna ”radikala linje” var framför allt riktad mot ”reaktionen” för att bestraffa den för dess djärvhet i samband med Beneš begravning. Tvångsarbetsläger inrättades, och order gavs om att besvärliga personer skulle vräkas från sina våningar och förpassas från tätbebyggda områden. Andra åtgärder vidtogs gentemot småhandlare och hantverkare,

* Folkmilisen bildades i februari 1948. Det var beväpnade grupper som rekryterats bland ”pålitliga” arbetare. I praktiken utgjorde den partiets väpnade styrka, underordnad partiets centrala organ.

åtgärder som inledde det successiva avskaffandet av den privata företagsamheten.

I mitt distrikt upplevde jag bara första etappen av den ”radikala linjen”. Det var en period av växande försörjningssvårigheter. Bristen på vissa varor blev allt kännbarare och missnöjet växte bland arbetarna. Den ekonomiska kontrollen intensifierades: i byarna övervakade parti-funktionärer att mjölk och jordbruksprodukter levererades och minsta överträdelse bestraffades hårt. Två arbetarkontrollanter var verksamma i vårt distrikt sedan en tid tillbaka och de genomkammade outtröttligt området på jakt efter ”förbjudna lager” hos ägarna. Riktiga jakthundar som framställde sig själva som ”arbetarklassens vakande öga”, och varje nytt beslag fick dem att fördubbla sin nit. Offren drabbades av höga böter och konfiskering. De beslagtagna varorna ställdes ut offentligt och ibland exproprierades hela gården. I fortsättningen skulle de storjordbruk som inte punktligt utförde de obligatoriska leveranserna av sina produkter inte få någon elektrisk ström, under förevändning att arbetarklassen inte är skyldig sina utsugare något.

Ett annat besvärligt beslut var att småhandlare, hantverkare och bönder som inte skötte sig skulle berövas sina ransoneringskort. Dittills hade varje medborgare fått kuponger som gjorde det möjligt för dem att för ett överkomligt pris köpa en viss kvantitet livsmedel och kläder. Från och med 1 oktober 1948 blev de personer vars ransoneringskort dragits in tvungna att handla på den fria marknaden där priserna var två eller tre gånger så höga. Levnadsnivån för stora grupper inom befolkningen sjönk plötsligt och tusentals familjer hamnade i ren misär. Partiledningen rättfärdigade alla dessa åtgärder med nödvändigheten av att bekämpa kapitalistiska element; men det var framför allt småfolket inom medelklassen som till sist fick betala det högsta priset. Hela byar berövades ibland de kuponger som inte heller frisörer, vagnmakare, sotare, lanthandlare och andra anspråkslösa personer hade någon rätt till.

Och vi fick till uppgift att förklara dessa åtgärder på de offentliga mötena. De reaktioner vi mötte var inte på något vis uppmuntrande: häftigt missnöje, till och med bland kommunisterna som ibland lämnade tillbaka sina partikort; några upprorsrörelser som följdes av uppgivenhet. En efter en stängde hantverkarna sina verkstäder för att börja på fabrikena som arbetare. Under den här perioden reste jag ofta och höll möten i Skuteč-området, som var en gammal kommunistisk bastion med sina småbönder och stenbrott. Jag såg många familjer leva i elände där; i flera månader hade de inte haft tillgång till socker, smör och andra baslivsmedel.

Rapporter av det här slaget regnade in från alla håll i landet, utan att den kommunistiska ledningen slog till minsta reträtt. Gottwald sa rent ut: ”Så länge vi inte har något att ge kommer vi inte att ge något.” Det var bara inlemmandet av majoriteten av de självständiga småhandlarna och hantverkarna i de stats-eller kommunägda företagen som stegvis skulle upphäva den massiva effekten av dessa åtgärder.

I kretsorganisationen

Staden Pardubice, där jag nu arbetade med mina nya uppdrag, räknade vid den tiden över femtiotusen invånare. Eftersom det var en industriell garnisonsstad drog den dagligen tusentals invånare från trakterna runtomkring till sina fabriker, främst den stora kemiska anläggningen i utkanten av staden. Kretsorganisationens apparat låg i stadens centrum, i den vackraste byggnaden vid stora torget. Det upptog hela det gamla adelshuset utom restaurangen och salongerna på nedre botten. Från och med 1949 lyste neonskylten ”Tjeckoslovakiska Kommunistpartiet” upp fasaden med partiets emblem ovanför. Det var alltid någon bokstav på skylten som inte gick att tända utan att man någonsin kunde reparera felet.

När jag började arbeta i kretsorganisationens apparat fanns redan ett hundratal anställda där, ett antal som ständigt växte. Nästan varje månad utökades personalstyrkan med några nykomlingar. De flesta var militanta arbetare som efter en tid vid Partiets internatskola tillträdde

viktiga befattningar såväl inom partiet som i statsapparaten och den ekonomiska sektorn. Det var ofta ungdomar som jag, illa förberedda och utan särskilda kunskaper. Trots detta hade vi rätten, och till och med plikten, att ingripa i statens, den ekonomiska sektorns, undervisningens och kulturlivets mekanismer — kort sagt överallt. Nivån inom statsförvaltningen skulle för övrigt snabbt få kännningar av detta. I de flesta fall tog vi oss för verkliga experter. Vi sammanställde med största allvar rapporter till partiledningen som svämmade över av goda råd eller planer för hur man skulle lösa problem som vi inte begrep särskilt mycket av. När det gällde viktiga frågor höll vi oss till den centrala ledningens direktiv.

Våra överordnade i hierarkin, som oupphörligen upprepade för oss att apparaten var stöttepelaren i det parti som vi enligt Lenin tjänade i egenskap av yrkesrevolutionärer, bara bekräftade den höga tanke som vi hade om oss själva. Att se funktionärerna inom staten eller den ekonomiska apparaten lyfta löner som var mycket högre än våra lämnade mig fullkomligt likgiltig. Vi var till och med förvånade över deras motvilja att gå in i partiapparaten, under förvändning att man var mindre väl betald där: vad spelade det för roll när vi var förvissade om att tillhöra en elitkår, vilket i ett slag gav oss odiskutabel prestige på det sociala planet.

Min befordran till krets nivå hade skett tack vare kadrenas genomströmning. De förstärkningar som den centrala ledningen skickat och som jag redan talat om hade i själva verket orsakat en allvarlig omvandling av funktionerna. De första offren för dessa plötsliga förändringar var de medelålders partifunktionärerna som kritiserades och t o m förlöjligades för sin bristande förmåga. Det hade börjat med Vyhnálek, den politiske sekreteraren, som först hade skickats till kaderskolan och därefter till idrottsorganisationen Sokol som generalsekreterare — han förstod aldrig varför. Andra följde: ett tiotal ledare inom kretsorganisationen, som genast ersattes av de förstärkningar som den centrala ledningen skickade. De nya krafterna, som helt kontrollerade organisationens styrelse, styrde den med järnhand. Den blinda disciplinen var obligatorisk och minsta invändning resulterade i avsked på grund av slapphet, brist på politisk medvetenhet eller inkompetens.

Jag arbetade vid partikretsens skola. Den förste rektorn, Cihák, var verkligen inte lämplig för denna post: böcker, utbildning, studier, allt detta var hebreiska för honom. Han höll inte länge, och till förmån för rekryteringen av arbetare föredrog han att återvända till armén, något han onekligen var bättre lämpad för. Han hade varit underofficer före kriget men degraderats som bråkmakare och militant kommunist. Nu återinträdde han i armén med majors grad. Han skulle sluta som general, statssekreterare och slutligen chef för presidentens militära kommando.

Han ersattes av Kotrchová, Kotrchs hustru. Hon hade tagit sin uppgift på stort allvar och försökt införa vetenskapliga metoder i den politiska utbildningen. Senare skulle hon avskedas och uteslutas ur partiet. Hon skickades till en lokal fabrik där hon fortsatte att visa partiet sin trohet genom att på sin avdelning organisera tävlan i arbetet. Hon hade till och med anmält sig som frivillig till ”byggandet av socialismen” i Ostrava där hon enligt vad hennes anhöriga avslöjade till sist tappade förståndet. Hon fick ett tragiskt slut. Hon begick självmord genom att kasta sig ner från en fabrikskorsten.

Efter att ha arbetat i två år som instruktör vid kretsens skola skickades jag 1951 till centralkommitténs kaderskola för att avsluta min politiska utbildning. Studierna där var strikt uppbyggda efter citat ur klassikerna. Tillsammans med mina studiekamrater höll vi lärda utläggningar i bästa skolastiska tradition om avsnitt hos Stalin och Lenin och underströk speciellt de idéer som vi uppfattade som särskilt storslagna. Våra diskussioner liknade en militär sammandrabbning där motståndaren använde sitt grövsta artilleri för att krossa den andre med citat från klassikerna. Man hittade alltid tillräckligt för att bevisa allt och dess motsats. Känslan av att tillhöra kasten av uttolkare av ”alla tiders största doktrin”, av att vara de som byggde en ny värld, fick våra hjärtan att svälla av stolthet.

Vi kunde inte — och vi ville inte ens heller — överskrida de utstakade gränser som påtvingades tanken. Självcensuren, liksom den censur som de andra utövade, var obligatorisk och vi höll oss alla vaksamt till den korrekta, dvs erkända uttolkningen av doktrinen. Det var så djupt förankrat inom oss att ett citat av Lenin, av Stalin eller av Gottwald framstod som sanningsbevis, som kriterier på rätta åsikter. Inte en skugga av tvivel ansatte oss, av den enkla anledningen att vi varken kände till eller hade studerat något annat. Vi hade ingen möjlighet att jämföra: på sin höjd skulle vi ha kunnat jämföra med livets realiteter. Men dem betraktade vi genom ett deformerande glas.

Motsägelserna mellan teorin, partiets praktik och den sociala verkligheten ingav oss långtifrån några tvivel beträffande riktigheten i de klassiska citaten, utan var för oss tvärtom ytterligare bevis på att verkligheten och praktiken ännu inte nått den geniala nivå som socialismens teoretiska begrepp rymde. Vår kunskap om marxismen kunde sammanfattas i en samling citat av Lenin, Stalin och Gottwald som tack vare att de idisslades hade blivit tomma fraser. Senare mindes jag hur mycket vi i detta avseende påminde om de kineser som viftade med Maos lilla röda. Var det en tillfällighet, eller ett naturligt sjukdomsfenomen som finns inneboende i det kommunistiska maktsystemets förverkligande?

När jag genomgått kaderskolan blev jag utsedd till ledare för kretsorganisationens ”rådgivningsbyrå i marxism-leninismen”. Detta organ hade till uppgift att förse utbildningen av partifunktionärer i distrikten och kretsen med metodologiska begrepp och fakta. För mig var det ett avancemang, särskilt som jag samtidigt beträdde posten som assistent till chefen för kultur och propaganda i kretsorganisationen. Jag var avgjort förutbestämd för ideologiskt arbete. Vid den tidpunkten studerade jag mycket, samtidigt som jag höll många föredrag. Mitt intresse för historiska studier var redan väckt och jag har sedan dess skrivit flera essäer om arbetarrörelsens historia texter som med nödvändighet bar den epokens sigill och vittnade om min tankenivå i den stund de skrevs.

Det första mötet med de politiska processerna

Strax innan jag började partiskolan hade de högsta funktionärerna på krets-nivån bytts ut. Den här gången var det de personer som den centrala ledningen nyligen skickat ut som förstärkning som fick betala kalaset. Denna ommöblering utgjorde en del av en omfattande utrensning på högsta nivå inom TKP, en utrensning som genomfördes 1950 och 1951 efter den s k Brno-affären. Förste sekreteraren i denna kretsorganisation, Šling, som länge omtalats som ett exempel på grund av sina utomordentliga talanger och sina många initiativ, utpekades plötsligt i oktober 1950 i partipresidiets resolution som organisatör av partifientliga aktiviteter, förrädare och spion. (Han dömdes till döden och avrättades i slutet av 1952 tillsammans med Slánský och fick full upprättelse 1963.)

Medan denna resolution från presidiet diskuterades hade vår kretsorganisation kommit med kritik mot Kotrch och hans arbetsmetoder. Enligt mötesprotokollet var Kotrch villig att erkänna en viss hårdhet i sitt sätt att handla. Han lovade att bättra sig och tillbakavisade vid samma tillfälle resten av anklagelserna mot honom. Därefter remitterades affären till kretsorganisationens styrelse som ägnade den ett möte som varade nästan trettio timmar i sträck. Jag var närvarande under större delen av detta möte: i tät rök blandad med unken kaffelukt avlöste kritiker och kritiserade varandra vid talarstolen. De förra såg ut som obarmhärtiga anklagare och de senare som anklagade. I församlingen fanns alla de som fallit offer för den förra utrensningen av kadrerna och det var dessa personer, som fått lägre befattningar eller avlägsnats från sina poster som först öppnade eld mot Kotrch och hans sätt att utöva terror inte bara mot fienden utan också mot sina medarbetare inom partiapparaten. Sedan gled kritikerna över mot ett annat plan: man började tala om ”Kotrch-gruppen” och utpekade med namn nästan alla de kadrer som den centrala ledningen skickat som förstärkning. Anklagarna hade uppenbarligen förberett sitt anfall länge. När väl den fruktansvärde och fruktade Kotrch hade störtats släpptes lös en flod av slag under bältet, uppräknande av skador och fel som han

åsamkat partiet, naturligtvis utan att glömma iakttagelser som rörde hans privatliv. Allt kröntes av eviga hänvisningar till partiets intressen, det ideologiska hölje utan vilket varje anfall eller försvar var otänkbart.

Efter detta nederlag för ”Kotrch-gruppen” blev alla inblandade avsatta från sina funktioner och ställda inför rätta. Kotrch förhöordes först inför centralkommittén varefter han dömdes till tvångsarbete. Han fick tillbringa flera år i urangruvorna i Jáchymov, och under denna tid begick hans hustru självmord, som jag redan tidigare nämnt. Den politiske sekreteraren Jičinský föredrog att återvända till fabriken för att undgå svåra efterföljder. Från och med denna tidpunkt hade den politiska vokabulären inom vår kretsorganisation utökats med ytterligare ett ord: ”kotrchism”. Alla misstag som begicks blev med ens ”efterslängar av kotrchismen”, och de brister som diskuterades bedömdes som ”ännu inte besegrade kvarlevor av kotrchismen”!

Några dagar efter detta minnesvärda möte bad mig en av mina medarbetare, som då förestod partikretsens skola, att följa med honom på en liten promenad. Medan vi strosade omkring i skymningen i parken som flammade av höstfärger bad han mig lägga fram mina åsikter om vad som just hade hänt. Hans första ord avslöjade ett visst tvivel: han kunde inte riktigt svälja att Kotrch och framför allt hans hustru Mirka som vi kände mycket väl — hade kunnat dömas som partifiender. Jag kunde knappast tro på det heller men i motsats till honom var det inte själva anklagelsen som chockerat mig. Jag var förbryllad av en annan sida av affären: hur var det möjligt att samma ansvariga inom partiet som bara några dagar tidigare hade smickrat Kotrch i förhoppningen om att vinna hans ynnest plötsligt förvandlades till obarmhärtiga anklagare? Och varför hade inte centralkommittén ingripit när man hela tiden varit fullt medveten om de metoder som man nu anklagade Kotrch för? Också i andra kretsar utövades samma metoder med centralkommitténs goda minne. Varför då plötsligt denna tystnad på högsta ort?

I början av 1951 fick vi konfidentiella rapporter från den centrala ledningen om arresteringen av de högsta ledarna inom partiet och staten. Vi trodde genast att det handlade om en affär som angick centralkommittén och att Gottwald än en gång hade haft rätt när han handlat på det viset. Vi var många inom partiapparaten som trodde att man just hade avslöjat en omfattande komplott mot partiet — därav de otaliga motionerna till stöd för hans klarsynta politik och kraven på en föredömlig bestraffning av de skyldiga. Avslöjandena om deras fiendliga aktiviteter förklarade nu i vissa kommunisters ögon de beklagliga svagheter inom administrationen, ekonomin och partiet, en situation som logiskt sett nu borde upphöra till följd av arresteringarna. Det var i alla fall detta som man lovade oss på mötena. Låt oss tacka Gottwald för hans klarsynthet och låt oss hoppas på en snabb förbättring, det var de två huvudsakliga temana i privata samtal och under de offentliga möten som jag var närvarande vid.

Vid tidpunkten för arresteringen av partiets generalsekreterare Slánský i november 1951 studerade jag vid centralkommitténs skola. Nyheten, som vi fick reda på under ett extra ordinarie möte med alla klasser, var minst sagt oroväckande. Vi teg eftersom vi inte visste vad vi skulle säga. Sedan reste sig en förkrigskommunist och före detta motståndskämpe för att reservationslöst godkänna det beslut som partiledningen fattat och som enligt honom borde ha fattats redan tidigare eftersom det var så uppenbart att fienden hade hållit sig dold i Gottwalds omedelbara omgivning. Förstelnade av denna deklARATION applåderade vi alla och tackade Gottwald för att ha avslöjat fienden och räddat partiet. Ingen av oss skulle ha kommit på tanken att betvivla riktigheten i de anklagelser som riktades mot den före detta generalsekreteraren, som arresterats som förrädare och agent för imperialismen.

Det var inte förrän långt senare, när jag höll på att studera de politiska processernas historia i centralkommitténs arkiv, som jag flera gånger frågade mig varför vi hade varit tysta och givit vårt godkännande. Var det av övertygelse eller av rädsla? Rädslan hade säkerligen spelat en

stor roll, men det avgörande inslaget var förvisso ron. Den blinda tron hos oerfarna och idealistiska ungdomar. Vår tankevärld var utstakad av partiledningen som förmedlade den kommunistiska rörelsens historia till oss. Vägen mot socialismen var en oavbruten kamp mot den yttre såväl som mot den inre fienden, vare sig han kom från höger eller vänster. De kommunistiska ledarnas tal hos oss och i utlandet var för övrigt fullproppade av termer som ”klassfienden, klasskamp, vaksamhet gentemot agenter som infiltrerat partiet, se upp för ideologiska avvikelser” etc. Kan man under sådana omständigheter förvåna sig över att generalsekreteraren och några tiotal andra ledare arresteras?

Inte desto mindre hade arresteringen av och anklagelserna mot så högt uppsatta kommunister gjort en stor del av befolkningen förvirrad, trots att den 1951 redan hade upplevt den första vågen av politiska rättegångar som organiserades i alla större städer mot de påstådda fienderna till republiken eller mot dem som påståtts sabotera ekonomin.

Hos oss i Pardubice försiggick rättegångarna i den stora salen i kommunistpartiets högkvarter. Den rymde nästan tvåtusen personer. En av partiet utvald publik kom dit i hela busslaster från fabriker i hela regionen. De män som ställdes inför rätta var gamla politiker, jordbrukare som anklagades för diverse fuffens eller personer som misstänktes för att tillhöra nät av illegala aktiviteter. Rättegångarna påminde om teaterföreställningar inför en publik som i de flesta fall trodde att det som spelades upp inom dessa lykta dörrar var verkligt.

Medan jag följde rättegången mot en grupp påstådda medbrottslingar till Milada Horáková, den före detta ledaren i det nationella tjeckiska socialistpartiet som avrättats för ”omstörtande aktiviteter”, såg jag för första gången den berömde Urválek på den allmänne åklagarens bänk. Den blivande ordföranden i Högsta domstolen, som hade gjort hela sin karriär som åklagare i politiska rättegångar, framstod då för mig som en lidelsefull kämpe mot folkets fiender och en omutlig försvarare av lagen. Han var aggressiv intill arrogant och framförde sina anklagelser med hatfylld röst. Ve den som vågade säga emot honom — som den före detta parlamentsledamoten från det nationella socialistpartiet med stort mod gjorde när han anklagades för att ha lett ett motståndsnät i kretsen. Så snart Urválek stötte på minsta motstånd blev han ursinnig och hans naturliga aggressivitet spårade ut i skändliga förolämpningar... Denna skåderättegång avslutades med stränga straffarbetsdomar.

Den andra rättegången som jag var med om gällde två storjordbrukare som anklagades för sabotage. De skulle ha fört in parasiter i de obligatoriska spannmålsleveranserna i avsikt att smitta ner statens silos. Samma iscensättning inför en publik som till större delen bestod av bönder, samma anklagelser från allmänne åklagaren och samma hårda straff avkunnade av domare från kretsen. Bara tio år senare skulle oemotsägliga bevis komma fram om att det i själva verket rörde sig om en polisiär provokation. Säkerhetstjänsten hade själv smittat ner säden med parasiter för att kunna ”avslöja” de lokala storbönderna som folkets politiska fiender!

Kriget mot byarna: kollektiviseringen av jordbruket

Den kamp som vi hävdade att vi förde i samhällets intresse var i själva verket riktad mot samhället. Genom att kämpa för kampens egen skull hade vi tömt den på innehåll tills den fick motsatt verkan: våra strider var bara en oavbruten hämnd som fördunklade kampens ursprungliga syften. Anfallen mot våra fiender blev på så vis en kamp mot våra vänner, striden mot kyrkans politik förvandlades till ett kulturellt krig mot den religiösa känslan, kampanjen till förmån för kollektiviseringen

blev ett omfattande företag för att krossa privata initiativ, kampen för marxismens seger vände sig till sist mot marxismen. Vi kämpade för ekonomiska framsteg och för en höjd levnadsnivå och vad vi uppnådde var precis motsatsen. Vi hade kämpat på flera fronter och fört ett totalt krig i syfte att fullständigt förvandla samhället. Ett krig mot vem? Mer och mer mot vanliga människor.

Folket — vi hade bara det ordet i munnen — avskydde oss eller struntade i oss. De som lidit oförrätter — och de var många - hatade oss. De andra, varav en hel del var kommunister, respekterade förvisso vår makt men ville inte tala med oss, vägrade till och med att lyssna på oss. De var så illa tvungna att arbeta tillsammans med oss och visa oss respekt, därför att vi hade makten att besluta på många områden som rörde deras tillvaro. Vi behövde inte förklara vår politik för dem, de måste följa oss. Samhället, som vi i så hög grad hade tömt på kraft, svarade till sist med att fullkomligt isolera oss. Gradvis blev vi en sekt i ordets verkliga bemärkelse och med alla dess följder. Vi betvivlade inte att våra handlingar och mål var rätta och vi kände oss oförstådda. Vi låtsades tro att befolkningen stödde oss, medan klyftan mellan den och oss — sekten — oavbrutet växte sig allt större. Vi förklarade det fenomenet med att våra landsmän inte var tillräckligt politiskt utvecklade, när det inte låg närmare till hands att skylla det på våra fiender. Och om det inte fanns några var vi mycket skickliga på att uppfinna dem.

I själva verket levde vi i en sluten värld, med vårt eget tankesystem, vår egen moral, våra egna målsättningar, problem och värderingar, helt hänvisade till marginalen av det liv som resten av befolkningen levde och som följde en annan rytm, hade ett annat innehåll, lydde andra lagar, stötte på andra mödor och svårigheter. På så vis skapades två världar som inte hade någon som helst kommunikation sinsemellan, som var avskurna från varandra genom partiledningens makthunger och genom vår roll som befästare av partiets övertagande av samhället.

I alla distrikt och kretsar bildades ganska slutna grupper av partiansvariga vars åsikter och önskemål av de överordnade organen betraktades som önskemål från den allmänna opinionen. Grundbulten i dessa grupper var partiapparaten. Den var samlingspunkten för funktionärerna och den delade ut direktiv, välsignelser, hyllningar eller klander, skänkte moralisk tröst och ideologiskt stöd i de strider som pågick. Den fungerade som generalstab i partiets krig mot samhället.

Jag fick tillfälle att ta till orda under alla sorters möten, i kommunerna och på företagen, på distrikts- och krets nivå. Där brukade jag alltid se samma ansikten. I kommunerna aldrig mer än ett tiotal personer — alla aktiva partimedlemmar vare sig det rörde sig om cellmöten eller mer allmänna möten. Alltid samma åhörare. På mötena för ansvariga på distriktsnivå dök samma personer upp, ditskickade av företagen eller kommunerna. Det var samma sak med kretsorganisationen. Vissa stora företag hade professionella delegater vars roll bestod i att representera fabriken på de möten som utlysts av de överordnade organen. Dessa professionella delegater var väl tränade för en oavbruten diskussion: de begärde ordet överallt och i vilket ämne som helst. Utöver denna ”upprätthållande tjänstestyrka” som vi kallade dem därför att de höll diskussionen i gång, fanns också den officiella diskussionen och den organiserade diskussionen. När det gällde den förra ingrep vissa ansvariga för att innehållslöst redogöra för verksamheten inom sina celler eller företag och för sitt personliga arbete. De gjorde det framför allt för att påminna om sin existens och funktion, liksom om sina stora meriter för partiet. Den senare diskussionen hölls vid liv genom dem som apparaten hade givit i uppdrag att begära ordet.

De andra deltagarna teg för det mesta. Dessa tysta möten var inte längre sammankomster för att behandla viktiga affärer, utan helt enkelt en skyldighet. De utlystes ofta av plikt, som något som var inskrivet i partistadgarna. Varje cell skulle skicka en månatlig rapport med uppgift om hur många möten som hållits. Om normen inte uppfyllts riskerade cellen en förebråelse från distriktsorganisationen. Mötena ägde alltså rum enligt en påtvingad rytm och var glest besökta.

När jag återvände från centralkommitténs skola var förberedelserna i full gång för den andra vågen av kollektivisering av jordbruket. Detta stora krig mot bönderna skulle på ett dystert sätt bli inpräntat i hundratusentals bybors minnen. Det hade till syfte att krossa de små

familjejordbruken och omorganisera dem med jord, materiel, boskap och arbetskraft i de kollektiva kooperativen.

Den första kampanjen på riksnivå till förmån för kommittéer för jordbrukskooperativ — kärnorna i de framtida kolchoserna — lanserades i februari 1949. Möten utlystes i byarna för att informera bönderna om den nya lagen och uppmana dem att bilda förberedande kommittéer. I partikretsens skola, där jag

arbetade vid den här tidpunkten, skulle lärare och elever engagera sig i kampanjen som talare på mötena. Bönderna tog emot oss med blandade känslor, från misstänksamhet till öppen fientlighet. Resultaten av denna kampanj som skulle förklara reformen var magra och det var inte många kommittéer som såg dagens ljus. På andra håll var det ännu värre: stormiga möten, utvisslade partitalare som trakasserades och jagades iväg från byarna, rop om förräderi av det parti som stal jord, blank vägran att gå med på några kolchoser motiverad av hänvisningar till situationen i Sovjetunionen. Partiledningen blev nedslagen av våldsamenheten i böndernas reaktioner, tvungen att slå till reträtt och ge order om att kampanjen för massivt bildande av kooperativ genast skulle avblåsas.

Idén togs inte desto mindre upp tre år senare: i mitten av 1952 beslöts i en omfattande resolution, framlagd av partiet och regeringen, att gynna bildandet och ett skyndsamt utvecklande av jordbrukskooperativ. Var det redan ”den stora vändpunktens år” enligt Stalin? I den kommunistiska terminologin betecknar detta ord den avgörande etappen av kollektiviseringen, karakteriserad av massivt tillflöde av medelstora jordbruk till kolchoserna. Just då kunde ingen av oss med säkerhet säga att vi verkligen hade hunnit dit.

Vår kretsorganisation informerades uppifrån om den omfattande aktion som höll på att förberedas. Först tänkte vi att det var en aktion bland så många andra av samma slag som vi redan hade utfört. Efter att ha godkänt regeringsbeslutet och partiresolutionen skildes vi åt för att utföra två väl preciserade uppgifter: å ena sidan en allmän aktionsplan, som gick ut på att alla organisationer inom den ekonomiska och kulturella sektorn med dess massorganisationer skulle bidra, och å andra sidan att bilda ”interventionsbrigader” som kretsorganisationen enligt precisa kvota skulle förse vart och ett av distrikten med. Vad den första punkten beträffade fanns det ingen anledning till oro: det rörde sig om en stereotyp plan som alltid togs i bruk inför varje ny kampanj. Kamrat Topek hade redan blivit mästare i konsten att fördela uppgifterna: på biblioteken den vanliga utställningen av böcker i det aktuella ämnet, på biograferna visningen av lämpliga filmer, för lärarna lektioner som förklarade kampanjen, för affärerna arrangemang av skyltfönstren med banderoller med slagord etc.

Denna plan tjänade för Första maj såväl som för årsdagen av Oktoberrevolutionen, för valen, partikongresserna och vilket annat tillfälle som helst. Vad den andra punkten beträffade var affären känsligare. Efter att ha bildat det önskvärda antalet ”interventionsgrupper”, som bestod av ledande partikadrer och delegater från industriföretagen stod vi alltså mitt uppe i en kampanj för att övertyga bönderna om att de måste underteckna anslutningen till kolchosen. För det mesta stötte vi emellertid mot en vägg: stängda dörrar, undanflykter av alla de slag till och med hos de kommunistiska bönderna som inte var de sista att peka på de förödande resultat som de kooperativ som redan fanns i grannskapet visade upp. I bästa fall svarade man oss med spetsfundigheter av typ: jag ska visst skriva under, på villkor att det redan finns andra underskrifter i byn därför att om jag är den förste, förstå mig rätt nu, så kommer man att göra livet omöjligt för mig... Kort sagt, det var en ond cirkel.

Inför så nedslående resultat förstod partiets generalstaber snabbt att man måste ta i med hårdhandskarna för att få de motsträviga men när allt kom omkring obehägnade bönderna att falla till föga. I hårt slutna kolonner gick interventionsgrupperna in i byarna för att sätta dem i ett skruvstäd av propaganda och påtryckningar. De flesta av dessa fanatiker — partiaktivister och delegater från storföretagen — kände inte till mycket om livet på landet och hade ingen

aning om vad jordbruk egentligen var. Med våra slagord, som vi fått från pressen och uppsnappat på mötena, gjorde vi oss fullkomligt löjliga inför folket från byn. Men vi stod på oss och med hjälp av hotelser kände vi att bönderna blev rädda och började ge vika. Hur ska man egentligen göra motstånd mot uppbördsverket som plötsligt kräver full inbetalning av skatterna, eller den indrivnings-instans som oavbrutet ökar kvoterna för tvångsleveranser, eller inför den domstol som med höga böter bestraffar varje litet snedsteg på detta område? Hur kan man slå dövörat till inför hoten om att förlora subventionerna, leveranserna av industriprodukter, eller till och med möjligheten att låta sina barn studera?

Undan för undan började alltså jordbrukskooperativen att bildas. Byn kände nu väl till — inte bara i propagandan utan också i praktiken — Lenins trefaldiga princip: för att bilda kooperativen bör man stödja sig på småbönderna, vinna de mellanstora och krossa storbönderna, ”kulakerna”. De sistnämnda, till vilka man också räknade de små och mellanstora bönder som satte sig på tvären, förföljdes på olika sätt, och fördrevs ofta från byn sedan deras tillgångar konfiskerats. Klyvningen mellan anhängare och motståndare till kollektiviseringen höll på att utföras och påtryckningarna blev ett stående inslag i kampanjen.

Generalstaberna i kriget mot byn — partiapparaten — kände väl till situationen. De kompetenta organen ingrep ändå bara i fall av särskilt grovt missbruk, som till exempel i Prešov-kretsen i östra Slovakien, dit centralkommittén blev tvungen att skicka en undersökningskommission. Vad den upptäckte fick böndernas klagomål att verka svaga: politiska provokationer följda av godtyckliga arresteringar, moralisk tortyr (högtalare som i timtal vrålade slagord om det socialistiska jordbruket framför den motsträvige bondens fönster) och även fysisk tortyr (en motståndare till kollektiviseringen, en ansedd person som byn lyssnade till, sänktes ner i brunnen och hölls där tills han skrev under).

Varför ett sådant förtvivlat motstånd hos bönderna? I första hand därför att de älskade sin jord och ville odla den fritt — men också därför att de var rädda för att hamna i materiell nöd. Det var en berättigad fruktan med tanke på den nedslående bild som de redan bildade kooperativen uppvisade. Ett ytterst litet antal bland dem var framgångsrika; alla de andra, som hade kroniska ekonomiska problem och dignade under skulder, kunde inte ens betala ut lönerna till kooperativets medlemmar som därför givetvis inte fortsatte sina arbeten på kollektivet. Det var en ond cirkel som det uppenbarligen inte fanns någon väg ut ur. Bönderna brydde sig inte längre om annat än sin egen lilla privata lott och sin enda ko som var och en av dem fick behålla, och de överlevde för övrigt också bara tack vare vad denna lilla privata egendom gav.

Stalins och Gottwalds död

Den 5 mars 1953 fick hela världen reda på att Stalin dött. Vår partiapparat blev helt bestört och vi led svåra kval, verkliga och uppriktiga. I våra många samtal bekräftade vi samstämmigt att den avlidne hade varit den störste mannen i världen, mänsklighetens snille. Övertygade om hans ofelbarhet fann vi tröst och nöje i att påminna om alla de stora ögonblicken i hans liv. Vi var särskilt imponerade av hans vidsträckta kunskaper. Han hade givit sin åsikt om allt: biologi, teater, språkvetenskap, ekonomi och en rad andra områden. Vi kunde utantill citera hela avsnitt ur hans verk eftersom vi upprepat dem som papegojor under rader av föreläsningar och diskussioner. Att inte studera Stalins senaste verk skulle ha varit en oförlätlig synd för varje partimedlem som ville klättra uppåt i hierarkin.

Efter så många år kan jag inte låta bli att ställa mig frågan: dessa tiotusentals medborgare som under begravningsceremonin i Prag och alla de stora städerna som en enda man skanderade trohetseden mot Stalins verk, uttryckte de uppriktiga eller bara låtsade känslor? Ty jag är övertygad om att Stalins död lämnade många av dem likgiltiga samtidigt som tusentals andra säkerligen jublade i smyg. Och ändå fanns det kvinnor som grät på gatorna, sorgen kunde avläsas i både kommunisters och icke-kommunisters ansikten. De kände bara till sanningen om Stalin genom partipropagandan, som framställde honom som en far och en vän, som

fredens garant och vårt fosterlands befriare, som den levande symbolen för segern i andra världskriget.

Klement Gottwald själv ska ha gråtit över Stalin, det var en offentlig hemlighet. Vid den tidpunkten uppfattade jag dessa tårar som något helt naturligt. Femton år senare, långt efter det att Stalin ställts vid skampålen, fick jag tillfälle att tala med Gottwalds dåvarande sekreterare. Dessa tårar dök plötsligt upp i mitt minne som ett propagandadrag avsett att stimulera befolkningens sorg. Ty Gottwald var inte ovetande om vissa fakta om Stalin som vi andra inte skulle få reda på förrän mycket senare. Sekreteraren bekräftade emellertid för mig att Gottwald verkligen hade gråtit. Och han tillade när han såg min klenrohet: ”Han var övertygad om att upphovsmannen till alla dessa fador inte i första hand var Stalin själv, utan hans omgivning.” Široký överraskade mig också genom att meddela att han var av samma åsikt. Han berättade följande för mig: medan han var på audiens hos Stalin hade sekreteraren kommit in med ett dokument som Stalin skulle skriva under. Efter att ha läst det vägrade Stalin att underteckna. Široký trodde sig ha uppfattat att det rörde sig om en dödsdom mot en grupp unga ukrainare som hade samarbetat med ockupationsmakten under kriget. Stalin rättfärdigade sin vägran att underteckna med att de dömda bara var arton år och att man inte kunde avrätta dem för ett misstag de begått i sin tidigaste ungdom ett argument som hade gjort stort intryck på Široký.

Under vårt samtal 1961 ville jag inför general Svoboda, före detta försvarsminister och blivande president, citera vissa dokument från åren 1950 och 1951 som visade i hur hög grad Stalin misstrorde honom, något som säkert hade gjort att generalen så snabbt föll i onåd och avsattes från sin post i regeringen. Men inte ens dessa ovederläggliga bevis, som han för övrigt inte ville höra talas om, kunde i efterskott rubba hans tro på Stalin som hade räddat livet på honom under kriget.

I detta sammanhang kan man också påminna sig två händelser. Den första går tillbaka till september 1948. När Gottwald återvände från sin semester på Krim, där han just hade haft flera samtal med Stalin, reste han ända till Kiev i samma specialtåg som Nikita Chrusjtjov. Denne ville ha ett förtroligt samtal med honom om Stalins omgivning, och Gottwald samtyckte till att fortsätta samtalet under middagen. Men sedan han tänkt efter gick han till middagen med hela sin familj och visade på så sätt att han inte var intresserad av några förtroenden. Han hade till och med förklarat för sina anhöriga att de nationalistiska grälen inte intresserade honom.

Den andra utspelas nästan tio år efter Stalins död. Vid den här tiden hade en delegation från TKPs centralkommittéföretagit en studieresa till Sovjetunionen. En av medlemmarna i denna grupp berättade senare för mig om resan under vilken de hade fått tillfälle att besöka Stalins datja strax utanför Moskva och tala med en av de personer som varit anställda hos Stalin under de sista åren av hans liv. Den höga mur som omgav huset hade portar på flera ställen och Stalins chaufför visste aldrig i förväg vilken port han skulle använda för att komma in och ut. Stalin talade inte om vilken port de skulle använda förrän han själv satt sig till rätta i limousinen. Samma sak när det gällde sovrummen: Stalin valde ett av dem strax innan han skulle gå och lägga sig. För kammartjänaren visade denna mani hur plågad Stalin var av fruktan mot slutet av sitt liv.

Klement Gottwald hade rest till Moskva för att närvara vid Stalins begravning. När han rest hade han befunnit sig vid god hälsa, men han skulle avlida kort efter det att han återvänt till Prag. På nytt sorg, tårar, val av efterträdare, trohetseder, begravningsceremoni med tiotusentals deltagare (och hur många av alla dem var likgiltiga eller gladde sig i hemlighet?). Omfattande säkerhetsåtgärder eftersom den kommunistiska ledningen misstänkte ”reaktionen” för att ha planlagt provokationsförsök vid detta tillfälle. Omfattande arresteringar i förebyggande syfte, förstärkning av nattvakterna på kommunistpartiets högkvarter, stor mobilisering av

ordningsstyrkorna och folkmilisen. Emellertid förflöt ceremonin under största lugn.

Vad efterträdaren beträffade hade de styrande i Prag gått till väga efter Moskvamodellen. Gottwald hade knappt kommit i jorden förrän man beslutade om hur funktionerna skulle fördelas: det högsta ämbetet tillföll Antonín Zápotocký medan partiet anförtroddes åt Antonín Novotný. Han fick först i uppgift att sköta sekretariatets styrelse och valdes strax därpå, i september 1953, till TKPs förste sekreterare. På så sätt uppfylldes hans önskan om att återvända till partiapparatus sköte.

Sedan mer än ett år tillbaka hade Novotný försökt svälja förtreten över att ha fått posten som vice regeringschef, något som uppenbarligen inte var i hans smak. Han bekräftade det för övrigt för mig 1968. Gottwald, mindes han, hade kritiserat honom för detta under en mottagning på den sovjetiska ambassaden i februari 1953 och hade sagt till honom att det var felaktigt att vissa personer betraktade ministerposterna som mindre värda, helt enkelt därför att de överskattade partiapparatus roll. Fem år senare hade emellertid Novotnýs sekreterare, som var känd för att troget återge sin chefs åsikter, bekräftat för mig att Gottwald hade placerat om Novotný enbart för att ”vänja honom vid regeringsansvaret”, ty han hade sett en potentiell kronprins i honom. Ännu en version av hur det gått till cirkulerade, enligt vad två inflytelserika presidiemedlemmar, Široký och Dolanský, oberoende av varandra, har berättat för mig. Enligt deras uppfattning skulle Gottwald ha utsett Novotný till Slánskýs efterträdare därför att han ville sätta en blek och ambitionslös ledare på denna post. Han skulle emellertid snabbt ha ändrat sig när han såg med vilken utomordentlig nit Novotný förberedde de politiska rättegångarna— därav beslutet att överföra honom till regeringen. Denna version förefaller mig vara den mest sannolika, även om den bara bygger på vittnesmål från våldsamma motståndare till Novotný, utan något direkt bevis från arkiven.

Gottwalds efterföljd tryggades alltså av två Antonín — Zápotocký och Novotný. Men bara den förre kände sig, och erkändes som, den verkliga efterträdaren. Det hänger ihop med det faktum att den kommunistiska maktmekanismen under Stalins sista år beviljade statsapparaten företräde framför partiapparaten. Ur det perspektivet hade Zápotocký och hans gelikar desto hellre bifallit Novotnýs önskan om att återfå ledningen av partiet, eftersom de på så sätt trodde sig ”kassera” honom. De hade emellertid underskattat partiapparatus tyngd liksom Novotnýs ambitioner och politiska skicklighet.

Sedan posterna fördelats hade partiledningen givit de två efterträdarna i uppdrag att hämta Gottwalds privata arkiv. 1963, när jag ville skaffa mig upplysningar om vad som hänt med dessa hemliga papper, sade Novotnýs private sekreterare i mycket förtrolig ton till mig: ”Ungefär tre dagar efter begravningen begav vi oss tillsammans med vår kamrat (det var så han kallade Novotný, förf anm) till Slottet och Gottwalds privata svit, för att hämta arkiven. Men Gottwalds sekreterare talade om för oss att Zápotocký just varit där och hämtat dem allihop. Mer vet vi inte, utom att det rörde sig om ett litet kassaskåp som innehöll mycket viktiga dokument och som var placerat i kamrat Gottwalds sovrums.” Omständigheterna ville senare att jag skulle lyckas lägga beslag på några papper om Gottwalds efterträdelse och framför allt på listan över de dokument som Zápotocký tagit med sig. Denna lista bekräftar vilka viktiga dokument som detta kassaskåp innehållit och som till större delen ännu inte har återfunnits. Där fanns bland annat originalavtalet mellan Sovjet och Tjeckoslovakien om exploateringen av uranfyndigheterna i Böhmen, ett dokument som Novotnýs sekretariat förgäves sökte i årtal.

Gottwalds plötsliga död efter återkomsten från Moskva hade givit upphov till otaliga antaganden och rykten. Man kunde inte låta bli att göra iakttagelsen att Dimitrov hade försvunnit på samma sätt. 1968 hade jag ett samtal i detta ämne med professor Haškovec, som fram till 1951 var Gottwalds livmedikus innan han ersattes av sovjetiska specialister. Denna förändring hade främst beslutats på inrådan av Mikojan, utan att professor Haškovec hade blivit

informerad. För att gottgöra honom hade Gottwald velat erbjuda honom en stor summa pengar som professorn vägrade ta emot. Att sköta kamrat presidentens hälsa hade varit en ära för honom samtidigt som det var en kommunistisk plikt, hade han svarat. Strax därefter hade han arresterats och dömts för påstådd medverkan i den sk komplotten mot Gottwalds liv. Han tillbringade flera år i fängelse innan han fick full upprättelse. Zápotocký hade länge varit motståndare till att han skulle friges. Han kunde inte glömma att denne läkare förr hade skickat sina rapporter om Gottwalds hälsa — något som Gottwald själv ville — direkt till Slánský och inte till regeringschefen Zápotocký, vilket lagen påbjöd.

När jag frågade professor Haškovec om hans åsikt om orsakerna till sin berömde patients plötsliga död fick jag ett omedelbart svar, som i mina ögon visade att hans uppfattning varit grundad sedan länge. ”Den som mördade honom var den som satte honom på flygplanet.” Ty, förklarade han för mig, hans hjärtkärl var så svaga att minsta förändring i lufttrycket kunde orsaka bristningar, vilket inträffat vid hans återkomst från Moskva. Några dagar senare frågade jag alltså Alexej Čepička, Gottwalds svåger, vem som hade beslutat om denna flygres, som Čepička för övrigt själv varit med på. Čepička kom inte längre ihåg det och verkade till och med förvånad över min fråga. När han fick höra vilken diagnos som Haškovec ställt blev han tydligt bekymrad och drog sig plötsligt till minnes att Gottwald, som alltid hade rest per tåg (man trodde allmänt att det var på grund av hans hustrus rädsla) faktiskt blivit illamående i flygplanet, att han hade varit törstig och klagat över smärtor i hjärtrakten.

Med Gottwald försvann en av prototyperna för de kommunistledare som representerade partiets maktmonopol. Han hade gått med i den kommunistiska rörelsen som ung revolutionär med flammande socialistiska ideal och han lämnade den krossad av den absoluta maktens tyngd, antitesen till de ursprungliga idealen och principerna. Han lämnade efter sig minnet av en politiker som märkts av tungt historiskt, politiskt och moraliskt ansvar för landets smärtsamma öde och den personliga tragedin för hundratusentals förföljda, fängslade och avrättade. Det var under hans ledning som det system upprättades som genom att bromsa den politiska, kulturella och sociala utvecklingen snabbt ledde den tjeckoslovakiska republiken in på vägen mot förfallet.

Två viktiga vändpunkter utmärker Gottwalds karriär. Den första, som framkallades av de upprepade påtryckningarna från vissa kadrer inom Komintern i mitten av trettioalet, berör framför allt hans privatliv; den andra, som var av politisk art, är förlagd till Moskva under åren 1939-1943. Skuggan av misstro hade då fallit över honom och han skulle inte kunna göra sig fri den förrän han återvänt till sitt land där han med ny energi skulle börja söka efter sin egen väg mot socialismen av sovjetisk typ. Och då återkallade Stalin honom till ordningen genom att motsätta sig den tjeckoslovakiska regeringens beslut att ansluta sig till Marshallplanen 1947. Gottwald förödmjukades av detta och fördubblade sin servilitet inför Moskva — och sin grymhet i sitt eget land. Februari 1948 bara underströk detta förhärskande drag i hans karaktär: det är inte för inte som han kallades ”mannen med näven knuten i revolt och vrede men bara höjd i rockfickan”. Han var oförmögen att hålla stånd både mot Moskva och polisen, som fängslade och avrättade hans allra närmaste medarbetare, och det gjorde att han gav intryck av att ha givit upp allt självständigt tänkande och all vilja för att istället åtaga sig i rollen som förmedlare av de sovjetiska direktiven i Tjeckoslovakien.

För Gottwald, liksom för andra kommunistledare, var förhållandet till Stalin avgörande. Även om det är svårt att kortfattat redogöra för deras sammansatta personliga och politiska relationer kan man grovt sett karaktärisera dem som förhållandet mellan mästaren och eleven. Gottwald hyste fruktan och vördnad för Stalin, och för Stalins direkta omgivning, detta ”politiska Moskva” som var så inflytelserikt och som föreföll honom ännu fruktansvärdare än mästaren själv. Han misstrodde de rapporter som de sovjetiska ambassadörerna Zorin och senare Silin skickade, han upprördes i det privata över deras krav, som han ändå alltid tillfredsställde utan att blinka. Han visste mycket väl att några medlemmar av den tjeckoslo-

vakiska ledningen rapporterade om honom till Moskva: enligt Široký kallade han dem ”husspioner”, och det kallade han också vissa representanter från Prag inom Komintern.

Mellan 1948 och 1952 reste Gottwald inte till Moskva. Hans räddhåga var onekligen välgrundad. Han hade känslan av att vara den femtonde anklagade — icke dömda — i rättegången mot Slánský och hans misstankar växte ännu mer när han i sin våning upptäckte en avlyssningsinstallering som enligt honom bara kunde leda till Moskva. Sedan chefen för hans livgarde, den trofaste Hoffmann, ersatts kände han sig som en fånge. Han gick så långt som till att säga att hans övervakare skulle vara lugnare om de helt enkelt lät spärra in honom i Pankráčfängelset. Han var på randen till resignation därför att Stalin hade vägrat honom ett privat samtal under hans vistelse i Moskva i samband med den 19:e partikongressen.

Ändå hade Gottwald fullkomligt kapitulerat inför Sovjetunionen. Alla beslut han fattade låg i linje med sovjetiska rådgivares synpunkter eller direktiv. Det är betecknande att han trots att han som privatperson plågades av misstankarna inte tvekade att i sitt tal i januari 1953 fastslå att den grundläggande lagen i utvecklingen mot socialismen var att komma den sovjetiska modellen så nära som möjligt.

Valutareformen och de arbetarfientliga åtgärderna

De eder som avlades på Stalins och Gottwalds gravar glömdes snabbt bort i floden av dagliga svårigheter. De många svagheterna i försörjningssystemet förklarade vi på alla nivåer inom partiet med att det bara var växtvärksproblem och tecken på att levnadsnivån höll på att stiga. Under senare hälften av maj 1953 hade emellertid befolkningen plötsligt gripits av köpiver, driven av ihärdiga rykten om regeringens avsikter att ingripa för att reglera priserna och genomföra en valutareform. Folk gick från affär till affär och köpte så mycket de kunde för att göra sig av med sina kontanter. Dessa massiva inköp riskerade att tömma affärerna och det var därför viktigt att snabbt kväva paniken.

Den sista veckan i maj gjordes därför på order av de centrala organen till en förklaringskampanj. Vi gick från cellmöte till företagsmöte för att överallt förklara att valutan var stabil och att ryktena om eventuella ekonomiska åtgärder bara var en uppfinning av den reaktionära propagandan. Vi lyckades omgående sänka temperaturen hos ett antal kommunister, medan de misstrogna och andra förutseende gjorde köerna framför affärerna allt längre.

TKPs centralkommittésammanskallades lördagen den 30 maj 1953 för att diskutera ”organisationsfrågor”, och parlamentet samlades samma dag för att motta ett viktigt meddelande från regeringschefen Široký. Detta tal, som också sändes i radio, offentliggjorde regeringens och partiets beslut beträffande valutareformen och regleringen av marknaden, vilket innebar en ordentlig höjning av priserna.

När de kommunistiska funktionärerna och de hängivna propagandaarbetarna fick höra nyheten slogs de av häpnad: efter förklaringskampanjen som de just deltagit i såg de verkligen långa ut i ansiktet. Men det spelade ingen roll, man beslöt raskt om en ny kampanj med ett helt annat innehåll. Enligt de nya lösenorden hade partiet handlat korrekt när det för sakens skull spritt de falska nyheterna för att hejda hamstringen. Aktivisterna hade troget följt partiets instruktioner för att tjäna dess intressen och därmed var deras handling korrekt. Talarna rekommenderade nu inför den omvälvning som valutareformen innebar ett reservationslöst stöd för partiets beslut och att vi skulle mobilisera oss för den stora strid som skulle ge de kapitalistiska elementen nådastöten genom att staten konfiskerade deras ackumulerade rikedomar.

De möten som hölls från och med nästa dag blev ganska upprörda. Som huvudtalare vid Tesla-fabriken, det största företaget i Lanškroun-distriktet, fick jag genast klart för mig hur omfattande missnöjet var. Det var allmänt: kommunisterna hävdade att partiet hade drivit med dem och att de nu ruinerats därför att de hade haft förtroende för partiet, medan andra och mer

misstänksamma i tid hade gjort sig av med pengar som nu var värdelösa. En gammal arbeterska, som mödosamt sparat ihop pengar för att kunna göra nödvändiga reparationer i sitt anspråkslösa hus, ropade med plågad röst till mig. ”Idag är jag fattig igen! Du säger att centralkommittén vill tillfoga kapitalisterna ett avgörande slag, men varför tar den mina besparingar i samma veva? Jag är ingen kapitalist. Det är orättvist, en gång till slår ni mot de fattiga, precis som alla andra regimer!” Jag kände att hon hade rätt och jag tyckte synd om henne, men vad skulle jag säga bortsett från några deltagande ord?

På andra håll svarade arbetarna med att gå i strejk. Denna rörelse fick särskilt eftertryck i Plzeň där arbetarna demonstrerade på gatorna.

Arkivdokumenten vittnar om myndigheternas panik inför oroligheternas omfattning och inför folkmilisens och ordningsstyrkornas ljumhet när de sattes in för att bekämpa dem. Medlemmarna i dessa säkerhetsstyrkor tvekade i själva verket att engagera sig mot arbetarna, deras ”klassbröder”; det beslöts följaktligen i partiets högsta instanser, och mot försvarsminister Čepičkas inrådan, att man skulle sätta in armén för att skingra de värsta demonstrationerna. Det var bara till det priset som ordningen återupprättades i Plzeň, något som också medförde att ”drivkrafterna” bakom strejkerna arresterades.

Enligt arkivens vittnesmål hade Zápotocký gått särskilt långt i den politiska utvärderingen av valutareformen och dess Först hade utfärdandet av den ”nya kursen” spritt kaos i partiapparatens led. Var detta motsvarigheten till den sovjetiska Nya ekonomiska politiken (NEP) som i ett ”litet steg tillbaka” strax efter inbördeskriget hade tillåtit ett begränsat återinförande av privat företagsamhet inom olika områden och framför allt hos bönderna? Ty vi var oförmögna att frigöra oss från de sovjetiska klichéerna och att bedöma händelseutvecklingen efter annat än det sovjetiska kommunistpartiets historiska måttstock. Hur som helst hade händelserna tagit en så snabb vändning att vi var tvungna att överge våra fåfänga teoretiska resoner. Principen att gynna det lilla familj jordbruket hade snabbt lett till att bönderna massivt lämnade kooperativen, något som tycktes ha Zápotockýs stöd och som överallt lavinartat orsakade den delvisa eller totala upplösningen av ett stort antal kooperativ. Trots den centrala ledningens befallningar var vi oförmögna att hejda processen eftersom vi inte längre riktigt visste var gränserna för den nya politiska linjen gick.

Att utfärda den ”nya kursen” var en sak, att tillämpa den var en annan, särskilt med tanke på okunnigheten och rutinmentaliteten hos många kommunistiska ansvariga på alla nivåer. Ett bevis på detta var den stora partisekreterarkonferensen, som omkring tvåhundra viktiga kuggar i maktapparaten i sina respektive kretsar och distrikt deltog i och som hölls i Prags slott omkring sex månader efter att den ”nya kursen” antagits: mötesordförandens tal och den diskussion som sedan följde utspelades liksom på två skilda plan, i total förvirring, till Čepičkas stora förskräckelse. Čepička representerade presidiet.

Därefter anklagade Novotný Zápotocký för att genom sina olika tal ha uppmuntrat bönderna att lämna kooperativen och för att ligga bakom andra felsteg som ur politisk synpunkt var lika allvarliga. För att hitta en lösning på denna konflikt blev man till sist tvungen att hänskjuta den ända till Moskva.

följder. Han gick till hårt angrepp mot de politiskt ansvariga för deras slapphet och framhävde principen att varje arbetare som var fientligt inställd till partiets åtgärder borde betraktas som en fiende: i hjärtat av striden skulle alltså inga diskussioner förekomma. Låt inte vår syn beslöjas av ”kulten av arbetaren”, låt oss inte frukta för att hårt ingripa mot de arbetare som öppet ifrågasatte partiets beslut, det var kärnan i partiets ställningstagande. Zápotocký var också den som låg bakom de stränga sanktionerna mot de strejkande som innebar allt från uteslutning ur fackföreningen till indragning av barnbidragen via degradering i arbetet och indragning av semestern: ingenting sänkades i förtrycksarsenalen.

De kommunistiska ledarna skulle hävda att valutareformen var ett långsiktigt projekt som

Gottwald skisserat för att säkra landets ekonomiska uppsving. I själva verket var den bara en smärtsam tribut som arbetarna betalade för att Stalins idéer om revolutionen i Europa skulle kunna sättas i verket. Valutareformen, som rekommenderats och godkänts av alla sovjetiska experter, fördömdes emellertid av Mikojan strax efter det att den genomförts. Mikojan såg i den bara en förhastad åtgärd, som onödigt hårt drabbade arbetarna.

Moskva i april 1954

Den andra hälften av 1953 markerades av flera dramatiska händelser, framför allt oroligheterna som hade exploderat hos oss i Plzeň och också i Östtyskland och Ungern. I dessa tre länder antogs genast en ny politisk linje (för Tjeckoslovakiens del centralkommitténs resolution från september 1953). Denna ”nya kurs” bestod i att hädanefter skulle satsningen på den tunga industrin hävas och produktionen av konsumtionsvaror främjas, samtidigt som man skulle försöka utplåna de mest iögonenfallande formerna för förtryck och olagliga förfaranden.

För att studera de förhandlingar i Moskva som ägde rum i april 1954 utgick jag från de anteckningar som upptäckts i Zápotockýs arkiv och som till sist bekräftades av Širokýs muntliga vittnesmål. Široký deltog i Moskva-konferensen som medlem av den tjeckoslovakiska delegationen. Av dessa anteckningar framgår att Zápotocký utan att blinka hade accepterat den sovjetiska ledningens kritik. Kritik framfördes också mot Široký för hans bristande uppriktighet när det gällde att informera Moskva om motsättningarna inom den tjeckoslovakiska ledningen. Denna öppna konflikt i Prag återspeglade för övrigt, eller snarare påminde om en liknande konflikt som var under uppsegling i Moskva mellan Malenkov och Chrusjtjov. Zápotocký tog parti för Malenkov medan Novotný skulle bli Chrusjtjovs trogna satellit. Eftersom Novotný ännu inte hade modet att anfalla Zápotocký direkt hade han bett Moskva, dvs Chrusjtjov, om hjälp. Det var denne som till sist säkrade Novotnýs seger i denna viktiga maktkamp.

En socialdemokrat kidnappas och mördas

I maj 1954 skulle parlaments- och kommunalval hållas, kommunalvalet för första gången sedan efter kriget.

På valdagen var hela kretsorganisationens apparat på plats tidigt på morgonen. Medan vi för Prags räkning höll på att räkna samman resultaten som kom till oss från distrikten och beredde oss på att ingripa där det eventuellt kunde bränna till, meddelade den centrala ledningen att en viktig nyhet skulle förmedlas i radio och att vi borde uppmana hela vår krets att lyssna.

Det rörde sig om intervjun med Bohumil Laušman, den siste ordförande som valts på stadseenligt sätt i det tjeckoslovakiska socialdemokratiska partiet. Som industriminister 1954 hade han engagerat sig djupt i nationaliseringsprocessen. Efter februari 1948 hade han under en kort period varit vice regerings- chef. När hans parti sammanslogs med kommunistpartiet vägrades han medlemskap i TKP. 1950 lyckades han fly till utlandet. Nu meddelades att han frivilligt återvänt till landet.

Laušmans verkliga öde var ett helt annat och mycket mer dramatiskt: han återvände inte av egen vilja till sitt land utan i lastrummet i en pråm på Donau. Han hade förts bort av tjeckoslovakiska säkerhetsagenter i Österrike, där han hade slagit sig ner. Operationen leddes av Molnár, samme man som den 21 augusti 1968 skulle låta arrestera de främsta ledarna för Prag-våren och föra dem till Moskva. Därefter befordrades han till general, utnämndes till statssekreterare på försvarsdepartementet och fick 1975 en av de främsta ordena i Tjeckoslovakien. Jag har inte med visshet kunnat utröna om den sovjetiska säkerhetstjänsten på något sätt deltog i kidnappningen, men man var med all säkerhet informerad därför att det vid denna tidpunkt fortfarande fanns ett helt nät av sovjetiska rådgivare mitt bland våra egna säkerhetsstyrkor.

Sedan Laušman återförts till Prag ”omhändertogs” han av Rudolf Barák, den nyligen tillsatte inrikesministern. Han krävde att en regeringsvänlig intervju skulle sändas i radio mot löfte om frigivning. Emellertid hade Laušman fel när han litade på Barák, som inte alls var intresserad av att släppa honom fri. Trots sina regimvänliga uttalanden dömdes han till ett långt fängelsestraff men trodde att den kommunistiska ledningen skulle bli tvungen att böja sig inför olika internationella påtryckningar och snart frige honom villkorligt. Dagen innan Laušman skulle friges dog han plötsligt i sin cell.

Fallet Laušman, liksom många andra socialdemokratiska ledares öde under åren 1956-58, väcker frågan om huruvida Baráks opposition inte var inspirerad av den sovjetiska säkerhetstjänstens fientlighet mot den linje som det sovjetiska kommunistpartiets 20:e kongress antog. Denna linje innebar i själva verket samarbete mellan kommunistiska partier och socialdemokrater i Västeuropa — ett närmande som socialdemokraterna såg som upptakt till frigivning av de socialdemokrater som satt fängslade i det sovjetiska blocket.

Laušman kom ursprungligen från vår krets. Det var där han gjort politisk debut och det var där han flera gånger valts till parlamentsledamot. Man väntade sig alltså på högre ort att hans överraskande uttalanden skulle göra ett djupt intryck just här. Men därav blev intet: de som kände honom väl trodde inte på ett enda ord och de som trots allt trodde att han var uppriktig förlorade all aktning för honom.

Den söndag då valen skulle äga rum såg jag till att jag redan på morgonen befann mig på partikretsens högkvarter tillsammans med andra ansvariga. Vi var på gott humör och fulla av optimism medan vi väntade på resultaten. Sanningen att säga behövde vi inte alls bekymra oss, så otänkbart verkade det att en kandidat inte skulle kunna väljas. Valen var för oss en sorts politisk folkfest med sina attraktioner, som till exempel hela valkårens marsch från vissa fabriker åtföljd av kommunens mässingsorkester, danserna framför vallokalerna, grupper av barn i pionjåruniform som tog emot väljarna, etc.

Under förmiddagen vidarebefordrade vi timme för timme siffrorna från valdeltagandet. När den tredje resultatomgången räknats blev vi litet omskakade i vår sorglöshet av ett telefonsamtal från Prag: På högsta ort var man minst sagt förvånad över den medelmåttiga procenten av valdeltagare, den lägsta i hela kretsen. Det var brådskande att till varje pris hitta ett bote-medel: appeller i högtalare, dörrknackning eller en rundvandring till sjukhusen och sjukstugorna med valurnan. Det enklaste sättet var hur som helst att på konstlad väg blåsa upp de siffror som vi vidarebefordrade till Prag, vilket vi gjorde i våra följande meddelanden för att få vara i fred. Det räckte med att utesluta de notoriskt tveksamma eller motsträviga (som t ex nunnorna i Rychenburk-klostret) genom att i deras namn framställa röstningskort som klassificerade dem som ”frånvarande av goda skäl”. Tricket genomfördes och valdeltagandet kunde i ett enda slag bli hundraprocentigt.

Emellertid var våra provningar ännu inte slut. De första resultaten av sammanräkningen klockan åtta på kvällen gav ett stort antal röster mot, vilket gjorde att vi fortfarande var mycket långt från de 99,99 % som vi räknat med för Nationella Frontens enda lista. Vi var tvungna att dyka in i sifferkarusellen igen, med de föreskrifter som vi skulle ge distriktet och kommunen beträffande borträkningen av motröster. De enda valsedlarna som inte skulle räknas var de där namnet på kandidaten helt överstruktits; ofullständiga eller sönderrivna valsedlar räknades som ja-röster. Stort kaos hade uppstått i vår statistik, vi måste gå igenom vallistorna en gång till, synkronisera våra egna siffror med den statliga valkommissionens siffror — kort sagt, först efter en sömnlös natt kunde vi slutligen, måndag middag, meddela ett slutresultat som var något så när presentabelt. Ingen av oss skulle emellertid ha kunnat säga att det var det verkliga resultatet. Hur som helst proklamerades alla kandidaterna valda, bortsett från några lokala fall som inget fiffel i världen hade kunnat göra något åt.

Valet var över. Partiledningen skickade sina tack till alla dem som hade arbetat för den stora

seger genom vilken folket visade sitt förtroende för partiet och dess politik. Sådan var den officiella utvärderingen av valresultaten.

1956: avstaliniseringen

Festsalen på Grand Hotel i Pardubice var fylld till bristningsgränsen och partimedlemmarna fortsatte att strömma till. De kom från alla håll i regionen, denna dag i slutet av februari 1956, för att inte missa ett möte som lovade att bli mycket intressant. Alla kända ansikten var där. Sedan några dagar tillbaka hade ryktet gått om vad som hänt på det sovjetiska kommunistpartiets 20:e kongress, om kritiken mot Stalin och den nya politiska linje som Moskva beslutat om. De ansvariga i partiapparaten visste inte vad de skulle tänka och väntade nyfiket på de förklaringar som en framstående medlem av den högsta ledningen skulle ge dem.

På slaget fyra steg Čepička, uppstoppad som en korv i sin generalsuniform, upp på estraden, omgiven av medlemmar av kretsorganisationens styrelse. Han granskade strängt och kyligt den proppfulla salen. Efter ett kort anförande av kretsorganisationens förste sekreterare om den universella betydelsen av denna historiska kongress (interpunkterad av utrop som ”Leve Sovjetunionen!” och ”Leve kommunistpartiet!”) tog Čepička äntligen till orda för att hålla ett långt tal som han läste enligt talar Konstans alla regler. Han anade inte än, och det gjorde ingen av oss andra heller, att det var hans sista offentliga insats på den höga post han innehade.

Hans tal gjorde oss besvikna och otillfredsställda. Utan att en enda gång nämna kritiken av Stalin hade han bara uppehållit sig vid allmångods och knappast avslöjat något för oss som vi inte redan visste genom tidningarna. Besvikelsen var så stor att ”gräsrötterna”, som blivit allt djärvare under de senaste två tre åren, vågade ge fritt utlopp för sin missräkning. De vågade ställa mycket direkta frågor till Čepička om kritiken av Stalin ”för att få reda på vad vi måste förklara för kamraterna i våra företag”. Ännu en gång var svaren inte tillfredsställande. Talararen försäkrade att Stalin hade varit en stor bolsjevik samtidigt som han begått fel och när det gällde detta skulle vi inte tvingas in i kontroverser som ”reaktionen” längtade efter. Han tillade att det var en affär i det förflutna som dessutom bara berörde Sovjetunionen. Vad oss beträffade borde vi bara komma ihåg de läxor från 20:e partikongressen som kunde förbättra vårt eget arbete.

Vi bröt upp, besvikna och missräknade, övertygade om att partiledningen dolde något för oss, medan de som lyssnade på utländska radiostationer var bättre underrättade än de lojala kommunisterna.

De missnöjda visste inte än att allt detta var följden av ett missförstånd — tillfälligt eller avsiktligt — mellan de främsta ledarna i TKP. Novotný, som fäste största avseende vid de förklarande talen på mötena på alla nivåer, skulle senare berätta för mig att större delen av den tjeckoslovakiska delegationen, och särskilt Zápotočský och Široký, hade lämnat Moskva så snart 20:e partikongressen var avslutad och genast återvänt till Prag. Det var överenskommet att den del av delegationen som stannade skulle hålla de främsta ledarna informerade om utvecklingen. Vad Novotný beträffade blev han kvarhållen i Moskva för konsultationer med förste sekreterarna i alla kommunistpartier i sovjetblocket, som nu upplystes om hur de skulle informera sina respektive partier. De fick också hela texten till den berömda hemliga rapport som Chrusjtjov lade fram om Stalins brott. Till sin stora förvåning kunde Novotný vid sin återkomst till Prag konstatera att vissa medlemmar i ledningen redan ansåg att diskussionen om 20:e partikongressen var avslutad. De ansåg det onödigt att avleda uppmärksamheten från dagsaktuella problem genom fåfänga frammaningar av det förflutna. Zápotočský hörde till dem som mest motsatte sig att ”rota i det förflutna” och frågade sig till och med vilka som egentligen skulle kunna ha någon nytta av avslöjandena om Stalin.

Till sist lyckades Novotný få igenom sin ståndpunkt och utverkade därmed att kritiken av Stalins brott fick en grundlig behandling i hela partiet. Den ursprungliga vagheten som (Čepičkas tal var ett vackert exempel på) skulle alltså förklaras, något som Široký bekräftade

för mig senare, genom det faktum att ingen medlem i TKPs ledning kände till den exakta ordalydelsen i Chrusjtjovs hemliga rapport fram till dess att Novotný återvände till Prag.

Det var i mars 1956 som texten avslöjades i sin helhet, i det fyra timmar långa tal som Novotný höll inför centralkommittén. Därifrån började dokumentet i oavkortad version sakta nå de lägre instanserna inom partiet. Vid det möte som vår krets-organisationsstyrelse höll blev tystnaden i salen allt tyngre allteftersom läsningen av rapporten framskred. Det var oerhört och samtidigt måste man acceptera bevisen för att alla dessa fakta var autentiska. Jag trodde inte mina öron och jag var inte den ende. Inom mig tänkte jag bara att logiskt sett var det sant och fasansfullt, men hur har man kunnat komma därhän? Det var givetvis något att grubbla över, och det började väcka de första misstankarna.

När den första stora chocken var över blev det nödvändigt att ta itu med den praktiska sidan av saken. Ledningen önskade förvisso en stor diskussion, men på villkor att de ansvariga hade ett fast grepp om den, höll den inom ramarna för tillåten kritik och i en anda av stöd åt partiets politik. Hur som helst ställde Novotný-rapporten till med uppståndelse och under mötena blev reaktionerna allt livligare. Somliga envisades, mer känslösamt än rationellt, med att betona hur mycket Stalin bidragit till socialismens teori, liksom hans förtjänster när det gällde segern över fascismen; andra visade däremot sin upprördhet över så många brott och inför de sovjetiska ledarnas passivitet och oförmåga att hindra att sådana saker kunnat inträffa i den första socialistiska statens ledning. Åter andra ställde besvärliga frågor, om t ex de politiska rättegångarna och de elva avrättningarna i samband med Slánský-rättegången som jag ska återkomma till. Genomvåta av svett gjorde vi vårt yttersta för att hitta svar som var något så när tillfredsställande. Utan större resultat för övrigt, ty tvivlet kvarstod. För min egen del återkom de blyga och säkerligen naiva frågor som jag oavbrutet ställde mig själv om den stalinistiska omänskligheten, så som den framstod i Chrusjtjovs rapport och som föreföll mig alltmer oförenlig med socialismen. Våra motståndare hade alltså rätt, de som sedan lång tid tillbaka berättat allt som vi just fått veta. På ett möte hade chefen för den kommunala teatern läst upp några passager om Stalins grymhet och mord på trettioalet. När han var färdig slog han eftertryckligt igen boken och frågade oss: "Vet ni vem som skrivit det här? Det är vår stort litteraturkritiker Šalda som skrev det för nästan tjugo år sedan. Kamrat Chrusjtjov tror att han upptäckt Amerika, men vi som har föredragit att läsa Šalda framför Stalin har känt till alla dessa fasor sedan länge!"

Den våg av kritik som också spred sig i icke-kommunistiska kretsar drabbade nu inte bara Stalin utan också vårt eget parti och dess ledare. Få av dem kom obefläckade undan. De värst utsatta var Čepička och Kopecký. Čepička hämtade sig aldrig från kritiken och Kopecký klarade sig bara tack vare de krafter som kom honom till undsättning.

Den hemliga rapporten hade i hög grad ökat Chrusjtjovs auktoritet och anseende i många tjeckoslovakers ögon, vare sig de var kommunister eller inte. De ansvariga inom TKP som kände till Chrusjtjov, ibland till och med träffat honom personligen, var överens om att han var en ganska sympatisk person. I det här sammanhanget kommer jag att tänka på en historia i samband med Chrusjtjovs besök i Prag 1954 då TKP höll sin 10:e kongress.

Berättelsen berör för övrigt direkt Čepička som vid denna tidpunkt var ordförande i den valkommission som bl a hade till uppgift att inför kongressen lägga fram listan över nya kandidater till centralkommittén. Chrusjtjov hade personligen uppmanat Novotný att se till att hans vän Svoboda, före detta försvarsminister som sedan flera år var avstängd från det politiska och offentliga livet, skulle bli invald i centralkommittén. Enligt Čepička hade Novotný bara vidarebefordrat ordern till honom utan att precisera att den härstammade från Chrusjtjov. Svobodas namn fanns för övrigt redan på kandidatlistan och Čepička trodde följaktligen att saken var klar ty kongressen kunde inte annat än godkänna hans namn. Det var först efter valet som misstaget uppdagades: den nye medlemmen i centralkommittén var A

Svoboda, borgmästare i Prag, istället för generalen Ludvík Svoboda. Denna förväxling hade gjort Chrusjtjov rasande på Čepička, som han misstänkte för att ha gjort det med flit, om det så bara var på grund av dennes gamla gräl med generalen som Čepička efterträtt som försvarsminister. Čepička åberopade sig förgäves på det ofullständiga meddelande som han fått av Novotný och betygade sin oskuld. Chrusjtjov förblev omedgörlig, till och med efter ett medlingsförsök av Bulganin. I fortsättningen skulle Čepička förbli övertygad om att denna händelse var den främsta orsaken till hans fall 1956 fastän skälen till hans politiska slut enligt min mening var mycket djupare och många fler.

Jag minns ännu en detalj som har med året 1956 att göra. Chrusjtjov återkom ofta till händelserna i Ungern, som om han plågades av minnet av det sovjetiska ingripandet. En delegation från det tjeckoslovakiska kommunistpartiet, ledd av Novotný, hade 1957 rest till Moskva för överläggningar med den sovjetiska ledningen. I de rapporter som finns från dessa samtal var det särskilt en passage som jag fäste mig vid: Chrusjtjov hade under överläggningarna föreslagit upprättandet av ett rättsligt organ ungefär i stil med den Internationella Domstolen i Haag som skulle ha till uppgift att lösa tvister mellan de socialistiska länderna och uttala sig ifall man behövde avgöra huruvida en militär intervention var nödvändig när socialismen i något av de konfliktdrabbade länderna var hotad. Han ansåg att ett sådant ansvar var för stort för att bäras av ett enda parti och för tungt att bäras av en enda man. Novotný hade inte reagerat och idén kom inte upp mer på dagordningen. Det är inte desto mindre av intresse att nämna den, därför att den belyser vissa drag i Chrusjtjovs beteende.

I centralkommitténs apparat

Jag började på Institutet för samhällsvetenskap, som drevs av TKPs centralkommitté, år 1957 och jag skulle studera historia där i tre år. Mitt inträde på Institutet sammanföll med dess flyttning. Det var för trångt i de tidigare partilokalerna, som varit inrymda i en gammal bank, och nu skulle centralkommitténs apparat och Institutet flytta till en rymlig fastighet på Vltavas högra strand där dittills Transportministeriet hållit hus. De rum som vette mot floden och kullarna mittemot hade en underbar utsikt, som nyligen blivit störd av ett enormt och dyrbart monument över Stalin.

I partihierarkin utgjorde apparaten det högsta trappsteget. Den var verkställare av och garant för den kommunistiska makten. Eftersom jag nu hade erfarenhet av de tre graderna inom partiapparaten — distrikts-, krets- och centralnivån kunde jag utvärdera likheterna och skillnaderna i deras funktion och arbete.

Alla länkar i partiapparaten hade ett gemensamt mål, som samtidigt var deras enda anledning att existera: att verkställa de högsta ledarnas vilja för att dessas makt skulle befästas och för att dessas ställning i samhället skulle konsolideras. Apparaten var det kommunistiska monopolets stomme, ryggraden i partiets liv och med sina mycket utbredda privilegier det största, viktigaste, mäktigaste och rikaste av de ”politiska instrumenten”.

Skillnaden mellan apparatens tre länkar återspeglades inte bara i antalet medarbetare och i hur stor deras respektive maktsfär var, utan också i arbetets innehåll och metoder, i hierarkiseringen av funktionerna och ansvarsområdena och också i viss utsträckning i de mänskliga relationerna mellan personalens medlemmar.

Distriktsorganisationen hade ett tjugotal partiarbetare anställda, fem gånger så många hade kretsorganisationen, och omkring fyrahundra i centrum.

De ansvariga på distriktsnivå verkställde bara de högre organens order och direktiv. De befann sig alltid ute på ”gräsrotsnivå” enligt partijargongen, de arbetade ständigt bland och med befolkningen. Mellan de talrika mötena och besöken hos delegater från celler och företag, hade de knappast tid att tänka igenom saker och ting. Ibland hade de inte ens tid att läsa tidningarna. För dem räckte det att acceptera bevisföringen i de order de fick, vara i stånd

att verkställa dem och förklara dem för medlemmarna. Konferenserna och förhandlingarna, som inte ägde rum alltför ofta inom distriktsorganisationen, hölls framför allt för att man ville försäkra sig om att ordena från högre ort verkställdes i god ordning. Livsrytmen var oregelbunden på grund av mångfalden dagliga och mer eller mindre viktiga arbetsuppgifter. Det allmänna intrycket var att alla hade bråttom, att sinnesstämningen var febril och att arbetsuppgifterna var många och varierande.

Kretsorganisationens personal hade litet mer tid till eftertanke, men det fanns gränser. Man tänkte i allmänhet inte längre än till att uppfinna det bästa sättet att i praktiken genomföra de instruktioner och rekommendationer man fått från centrala ledningen. Alla medarbetarna var specialiserade på så sätt att var och en ansvarade för en viss verksamhetssektor som han övervakade i alla distrikt och kommuner som fanns i kretsen. För att alltid ha ett grepp om vad som pågick framställde han frågeformulär, till distriktsfunktionärernas ”stora glädje”. Han hade möjligheten, till och med plikten, att väl utforma de rapporter som var avsedda för det valda organet, som man kallade kretsorganisationens styrelse. Rapporten borde vara noga förberedd genom konsultationer med en hel rad experter och när den väl godkänts var det hans uppgift att vaka över att den verkställdes. På distriktsnivå var det mindre noga med förberedelsen och kontrollen eftersom tiden inte räckte till.

Inom kretsorganisationen hade vi också talrika sammankomster: interna möten, konsultationer med statens och massorganisationernas funktionärer, med partiets centrala instanser eller på distriktsnivå, med specialisterna, sammankomster på sektionsnivå, chefssektionsnivå, sekreterarnivå, kort sagt vi var mycket ofta på möten.

I den centrala apparaten utgjorde sammankomsterna och konsultationerna, liksom utarbetandet av olika skrivelser och rekommendationer avsedda för andra avdelningar eller sektioner, den största delen av våra aktiviteter och det fanns inte mycket tid över för de löpande ärendena, som upptog den största delen i det arbete som krets- och distriktsorganisationerna hade att utföra. Men också dessa ärenden var av en annan karaktär: de behandlades på central nivå, mellan partiets representanter å ena sidan och administrationens och diverse andra institutioners representanter å den andra, dvs mellan överordnade och underordnade. Det var av den anledningen som dessa kontakter var så uppstyltade och formella. Alla funktionärer gav intryck av att tänka ut och utarbeta projekt och förslag rörande den statliga politikens allmänna inriktning. I själva verket var detta arbete något som utfördes av en handfull personer, medan de andra var nästan helt utan förmåga att bedöma eller ta initiativ. En funktionärs främsta aktivitet var utarbetandet av en rapport avsedd för de styrande organen. Redan på kretsorganisationens nivå var detta en mödosam process, och här på central nivå hade framläggandet av en rapport blivit en oerhört känslig affär, som krävde veckor, ibland månader av arbete.

Uppdelningen av funktioner, maktbefogenheter och ansvarsområden var särskilt påtaglig. Den lydte precisa regler som drog upp exakta linjer för samarbete eller underordnad ställning mellan de olika länkarna inom partiapparaten och fastställde deras respektive maktbefogenheter gentemot statens, massorganisationernas och de ekonomiska eller kulturella institutionernas apparater.

Inom distriktsorganisationen fanns det en förste sekreterare, två eller tre biträdande sekreterare och några instruktörer och verkställare av beslut, sammanlagt femton till tjugo personer. Sekreterarens funktion är i princip överordnad de andras men i praktiken syntes knappast denna skillnad: de arbetade allihop tillsammans, hjälpte varandra sinsemellan och bildade på så sätt ett nästan enhetligt kollektiv.

Inom kretsorganisationen fanns det två tydligt åtskilda grupper: den politiska personalen å ena sidan och den administrativa och tekniska personalen å den andra. De förra såg ofta ner på de senare, och de senare hade inte någon högre tanke om de förra. När de två grupperna

framträdde offentligt visade de emellertid upp vänskapliga känslor.

Den politiska gruppen var i sin tur indelad i flera kategorier. Instruktörerna, som var de flesta till antalet, utgjorde det nedersta trappsteget i partiapparaten hierarki. Med sina begränsade maktbefogenheter förblev de enkla verkställare om de inte kunde utöva inflytande genom initiativförmåga. Inom den verksamhetssektor som de skulle förvalta var deras makt däremot omfattande och deras order åttlyddes av företagsledarna, skolrektorerna och de främsta ansvariga inom olika institutioner. Att de åttlyddes berodde å ena sidan på att apparatens ansvariga på något vis representerade partiets intressen och å andra sidan framför allt på att de hade till uppgift att föreslå kandidater till olika poster och på så sätt hade makten att besluta om en karriär.

Den andra kategorin, som till antalet var mindre, utgjordes av sektionschefer, ungefär ett tiotal i varje kretsorganisation. Gentemot statens och den ekonomiska apparatens funktionärer åttnjöt de stor åttning och hade mycket utbredda maktbefogenheter. Vissa ekonomiska och sociala privilegier hängde också ihop med deras funktion.

De fyra sekreterarna och den förste sekreteraren utgjorde toppen av den hierarkiska pyramiden i varje krets. De styrde apparaten, de markerade väl sin överordnade ställning och de åttnjöt en rad privilegier (hög lön, tjänstebil, tillgång till särskilda affärer och kliniker). Inom sina områden var de partiets centrala och högsta maktpunkt. De stod under polisens beskydd och hade alla sina egna livvakter; förste sekreteraren hade dygnet runt sin "skyddsängel" i närheten, på kontoret såväl som i bostaden.

I centralkommitténs högkvarter återfinns man denna uppdelning mellan politisk personal och administrativ och teknisk personal, och också här är den förra kategorin överordnad. Ju högre upp man kommer inom den politiska avdelningen, desto större distans höll man till den administrativa och tekniska personalen. Också denna personal var differentierad enligt den syssla de utförde eller den person de arbetade för. Längst ner på trappstegen fanns underhållsarbetarna, städerskorna och chaufförerna, som uppdelades i två kategorier: den första körde de vanliga dödligas transportmedel och de senare var i permanent tjänst hos en sekreterare i centralkommittén. En grad högre: den tekniska personal som skötte post, arkiv och tryckeri. Därefter stenografer och maskinskriverskor inom den öppna sektorn, den hemliga sektorn, sekreterarna till sektionschefer och till centralkommitténs sekreterare. Den administrativa personalen utgjorde en sorts övergång mellan den tekniska och den politiska personalen.

Bland den politiska personalen var skiljelinjerna mycket bestämt utstakade. Centralkommitténs apparat var uppdelad i avdelningar som var och en representerade en enhet i sig. Vid sidan av de permanenta avdelningarna, som till exempel organisations-, ideologi-, jordbruksavdelningen etc, kunde andra skapas eller försvinna, med en personal vars storlek varierade från fall till fall. Avdelningscheferna bildade en mycket mäktig och socialt privilegierad grupp; det gjorde också deras närmaste medarbetare som brukade vara två å tre per avdelning. De hade i uppgift att övervaka flera underavdelningar inom sitt område och de var chefer för de ansvariga för varje undersektion som i sin tur hade instruktörerna under sig på det lägsta trappsteget inom den politiska personalgruppen. Instruktörerna som var snåvt specialiserade, hade till uppgift att bevaka en särskild sektor inom partiets, den statliga administrationens eller ekonomins verksamhetsfält: på vår jargong kallades de "uppsyningsmän".

Liksom på krets nivå hölls också på centralkommitténs högkvarter varje vecka olika avdelningsmöten. I motsats till krets nivå där hela den berörda personalen samlades i samma möte var sammankomsterna i centrum strikt hierarkiserade: först kom mötet mellan avdelningscheferna vilket ägde rum hos centralkommitténs sekreterare (de hölls på onsdagar, dagen efter presidiet veckomöte) och de följdes av ett möte mellan de ansvariga för underavdelningarna och slutligen kom mötet med hela avdelningen.

Under den långa period då jag var med om sammankomsterna inom min avdelning förblev dagordningen hela tiden praktiskt taget orubbad: först kom en redogörelse för presidiets överläggningar med en kommentar av våra chefer, sedan kom avdelningens uppgifter med tonvikt på det bidrag den borde ge för att förverkliga presidiets resolutioner; slutligen, under punkten övriga frågor, uttryckte de ansvariga för underavdelningarna de behov eller förslag som deras respektive verksamhetsområde hade att förmedla. Den öppna diskussionen efter varje punkt på detta program bredde vanligtvis ut sig åt alla håll. Våra partifunktionärer hade den förargliga vanan att hålla utläggningar om allt och ingenting, helst om sådant som de inte förstod ett dyft av. Detta kallades rekommendationsprojektet och det bestod av att man drog personliga slutsatser av ett problem som tagits upp tidigare under mötet; man fångar upp en ide, tolkar den på sitt eget sätt och utan att grunda sig på konkreta fakta utvecklar man omständligt argument för och emot. Hos oss upptäckte man vanligtvis att de uppfattningar som försvarades på detta sätt inte var korrekta i det globala sammanhanget, ett konstaterande som genast blev upptakten till en ny diskussion.

Underavdelningarnas möten försiggick på ett helt annat sätt. Diskussionen inskränktes till att räkna upp de konkreta uppgifter som varje anställd fick. Vissa deltagare som hade bråttom bad alltid att man skulle förkorta sammankomsten; hur som helst hade dessa möten aldrig den rituella prägel som avdelningschefernas, där var och en trodde att han av prestigeskäl var tvungen att yttra sig.

Tillsammans med presidiet var sekretariatet det valda centrala organet. Sekretariatets medlemmar med generalsekreteraren (som senare skulle bli förste sekreteraren) i spetsen, var ytterst mäktiga och socialt privilegierade personer. De var svårtillgängliga och tog emot enkla instruktörer bara i undantagsfall.

Precis som på krets nivå var jämlikheten regel mellan de olika avdelningarna inom centralkommitténs apparat. I själva verket var vissa avdelningar ”mer jämlika” än andra, genom sina maktbefogenheter och sitt inflytande. Det var de avdelningar som förste sekreteraren helst lade beslag på. Först och främst den politiska avdelningen som hade den högsta ledningen över apparaten och kontrollerade de direktiv som spreds inom den. Därefter kom i tur och ordning avdelningen för militär- och säkerhetsangelägenheter, som sammanhängde med de statliga organen för samma frågor. Den ideologiska avdelningen (som kontrollerade utbildningen av medlemmar, informationsmedia och förlag) hade mindre prestige, desto mer som den då och då ådrog sig kritik från högsta ledningen för sin ”liberalism” och brist på fasthet gentemot de institutioner som den anförtrotts övervakningen av.

Offentligt framställde sig alla avdelningar som en harmonisk enhet, trots de interna rivaliteter som slet sönder den. Den politiska avdelningen, och ibland även avdelningen för säkerhetsangelägenheter, ådrog sig ibland alla de andra avdelningarnas samfälliga ovilja. Dessa slitningar, som åtföljdes av diverse intriger, kunde lätt mynna ut i en öppen konflikt.

Vid sidan av dessa motsättningar, som på något vis var yrkesmässigt betingade, fanns det inom apparaten andra skillnader som mer hade en mänsklig prägel. De gamla funktionärerna som grånat i tjänsten gick från den ena avdelningen till den andra i väntan på att få gå i pension. De var prototyper för byråkrater, med sina invanda sätt att göra politiska bedömningar och sin misstro mot varje nyhet. De såg snett på alla nykomlingar som just avslutat sina högre studier eller utexaminerats från partiets skolor, dessa unga ”doktorsfjantar” utan erfarenhet av politiskt arbete. Dessa veteraner klamrade sig ofta fast efter pensionsåldern så att de unga, som trots allt var mer kompetenta och hade bättre utbildning, fick svårigheter att avancera. Eftersom de inte frivilligt lämnade sina viktiga poster bestämde dessa gamla hövdingar arbetsrytmen och den allmänna stämningen inom avdelningarna.

De flesta av de anställda betraktade sitt arbete i den centrala apparaten som ett verkligt yrke där man kunde göra karriär: instruktören såg sig redan som ansvarig för en underavdelning,

sedan som nära medarbetare till chefen och slutligen som avdelningschef. Deras ambitioner stannade hur som helst där och gick sällan så långt som till posten som centralkommitténs sekreterare, som i hög grad var underkastad politikens tärningsspel. När andra avancerade före dem tog de alltid mycket illa upp. Denna önskan om att göra karriär formade i stor utsträckning deras sätt att tänka och handla: de ansträngde sig att noga följa den politiska linjen för att inte löpa risken att bli anklagade för avvikelse. Bara de som inte hade för avsikt att göra karriär i detta arbete, och jag har mött många sådana personer, kunde unna sig att tänka och uppföra sig litet friare.

Det fanns också inom varje avdelning några män som var duktiga talare, som utarbetade utmärkta skrivelser, hade gott omdöme och initiativförmåga. De blev tongivande för avdelningen i fråga utan att nödvändigtvis vara ledare. Bredvid dem framstod de andra som verkställare utan varken egna idéer eller initiativ, framför allt upptagna av att inte göra något felsteg som kunde skada deras karriär. De kunde inte göra annat än att följa order och de krävde heller inte mer. I statsapparaten eller i näringslivets apparat fanns många funktionärer som hade en utbildningsnivå och en politisk nivå som var mycket högre än hos den partiansvarige som hade till uppgift att ”leda” dem.

Partiapparaten var alltså en politisk administration som begåvats med en solid organisation, en precis klassificering av olika funktioner och ett strikt arbetsreglemente. Apparaten på distriktsnivå påminde fortfarande litet om ett kontor, med sina ansvariga som ständigt reste runt till företag och kommuner och som följaktligen sällan satt vid sina arbetsbord. Kretsorganisationen var redan mycket mer byråkratiserad, partifunktionärerna tillbringade största delen av sin tid på kontoret och gick bara sällan ut på fältet. Vad centralkommitténs apparat beträffar var det en typisk central organism, fylld av byråkrater som inte mötte ”folket” mer än i undantagsfall. Många av dem hade för övrigt ingenting att göra och tillbringade arbetstiden med att läsa tidningar, prassla litet med oväsentliga papper eller prata strunt med andra.

Budgeten för partiapparaten, inklusive dess Skola för högre politiska studier, dess Institut för partiets historia, dess offentliga byggnader, kultur- och fritidsanläggningar etc var mycket stor, omkring 500 miljoner tjeckiska kronor om året (omkring 350 miljoner svenska kronor, övers. anm). Partiet fick ihop pengarna genom medlemsavgifter och inkomster från sina företag, främst inom press- och förlagssektorn.

Den centrala personen i partiapparaten var förste sekreteraren — på min tid var det Antonin Novotný. Han kom om morgnarna från Slottet i Prag, där han bodde i egenskap av republikens president eftersom han innehade båda dessa funktioner samtidigt alltsedan Zápotockýs död, och han arbetade större delen av sin tid på centralkommitténs högkvarter, med ett avbräck på två timmar då han reste tillbaka till Slottet för att äta lunch. Hans livvakter stod under befäl av Čech, som på ett sorgligt sätt gjort sig känd för sina förhör under de stora politiska rättegångarnas tid. Poliserna som höll vakt framför byggnaden lämnade plats för dem och hela gruppen gick hastigt uppför trappan som ledde till första våningen i högra flygelbyggnaden, där förste sekreterarens kontor låg. Novotný brukade lämna sina livvakter i den väldiga korridoren och gick ensam genom det särskilda sekretariatets väntrum och lokaler för att installera sig i sitt ämbetsrum. Det var ett ljust och rymligt rum, som till större delen upptogs av ett stort konferensbord. Bredvid det stod hans eget arbetsbord, som var ovalt. Han hade en invecklad telefonanläggning inom räckhåll med flera direktlinjer, bland annat en till Kreml, och ”Czernin”-linjen, genom vilken han kunde nå alla betydelsefulla ledare inom partiet, staten, massorganisationerna etc. Detta nät verkade inte vara avlyssnat. Vad Kreml-linjen beträffar sade man skämtsamt att luren till den bara hade en lyssnardosa och ingen mikrofon att tala i...

Novotný var den typiska produkten av den apparat vars nivå, horisonter och intressen han aldrig kunde nå utöver. Den kommunistiska apparaten och dess funktionärer utgjorde för

honom bilden av samhället, deras känslor, åsikter och önskemål var för honom folkets röst och vilja, framför allt arbetarnas. I Novotnýs föreställningsvärld var jordklotet delat i två block, det socialistiska och det kapitalistiska. Det kapitalistiska föreföll honom fientligt, elakt, dekadent och intrigant. Hans värld, det var den tjeckoslovakiska republiken, med utsikt över det socialistiska fältet. Novotný symboliserade och avgjorde i hög grad de beslut som fattades av partistyrelsen, där ändå skickligare män än han satt med. Emellertid var nivån på detta högsta organ sådan att ingen talade om partiledarnas möten annat än som ”pladdermöten” — som en av mina vänner, biträdande sekreterare till centralkommittésekreteraren Köhler uttryckte sig.

1968, när man började ifrågasätta Novotnýs förmåga och metoder, fick jag ändå höra vittnesmål från dem som hade följt med honom på olika möten utomlands då han träffat det sovjetiska blockets högsta ledare och som intygade motsatsen. Alla var överens om att Novotný var en av de skickligaste, att han förordade koncisa och konkreta diskussioner, med en precis och noggrant förberedd dagordning. Han hade ofta bråttom hem och skyndade sig direkt från flygplatsen hem till sin trädgård som han älskade att arbeta i.

Ibland kunde han hålla tal utan att ha texten på papper. Jag har med intresse lyssnat på flera av hans improviserade tal, som visade hans nivå när det gällde resonemang och beslut. De var totalt osammanhängande och saknade varje logisk tråd. I januari 1964 till exempel, under ett stormöte med personalen på centralkommitténs högkvarter, hade han först kritiserat den slogan som var upphängd över estraden (och som ändå var hämtad ur hans eget tal på TKPs 12:e kongress) för att därefter, utan övergång, energiskt börja fördöma försöken att införa strip-tease i Prags musikhall och han konstaterade i samband med detta upprört att direktören för detta nöjesetablissemang redan varit i Wien två gånger i detta syfte, på studieresa betald med statens medel. Här blev hans tal avbrutet av applådåskor från läktaren, som var reserverad för städerskor och annan servicepersonal. Därefter övergick han till att uttrycka oenighet med Barnabiter-kommissionens rapport (jag återkommer till den i bokens andra del), som ändå redan godkänts av centralkommittén. För att ge eftertryck åt det hela angrep han slutligen den ideologiska inriktningen i det projekt som framlagts inför presidiet inför firandet av tjuugoårsdagen av den slovakiska resningen och befrielsen av landet.

De beslut som Novotný fattade, och som redan var bestämda av hans sätt att tänka och hans kunskapsnivå, påverkades också av hans politiska omgivning och av den information han fick.

Av den mängd av information som han tog emot varje dag intresserade han sig bara för en liten del. Det var ingen hemlighet för någon att han inte läste böcker och inte följde med i den politiska litteraturen — det hade han för övrigt själv erkänt när han vid ett tillfälle gjorde självkritik. I tidningarna och tidskrifterna läste han bara de passager som hans särskilde sekreterare strukit under, eller de artiklar som man sagt till honom behandlade känsliga ämnen. Han läste uppmärksamt censurernas rapporter, dvs de artiklar som inte fick publiceras, liksom pressöversikter med artiklar om Tjeckoslovakien som publicerats utomlands. Bland den löpande informationen intresserade han sig för de bulletiner som centralkommitténs politiska avdelning sammanställde och som gav honom en bild av partimedlemmarnas känslor och åsikter. Det var en snedvriden bild, ofta avsiktligt arrangerad av partiapparaten olika instanser för att den skulle motsvara vad Novotný och de andra ledarna ville höra. Det andra område som han ägnade ständig uppmärksamhet var säkerhetstjänstens information: inte bara de topphemliga rapporterna, enbart avsedda för förste sekreteraren, utan också diverse upplysningar, olyckshändelser, stölder och mord, liksom de rykten som gick om honom på kaféer och arbetsplatser.

Novotnýs ”politiska omgivning” samlades nästan varje vecka i den semesteranläggning som var reserverad för partiets ledare. Detta residens, som låg strängt isolerat från omgivningen,

bestod av vackra villor utspridda kring Orlik-sjön. Varje centralkommittésekreterare förfogade över ett av dessa hus och kunde ibland ta med sig gäster dit. Här skötte Novotný sin lilla trädgård. Det var i detta påkostade residens, som underhölls på partiets bekostnad, som centralkommitténs ledare uppvaktade chefen. För ingenting i världen skulle de ha låtit bli att visa sig där eftersom de mycket väl visste att de som var frånvarande alltid hade fel. Uher har berättat att det under kortspelens gång var strängt påbjudet att låta Novotný vinna för att inte väcka hans kitslighet.

Bland de personer som förutom centralkommitténs sekreterare utövade ett stort inflytande på honom fanns framför allt Barák, och när det gällde ekonomiska frågor Simunek. Att ha inflytande på Novotný betydde emellertid inte detsamma som att tvinga på honom en idé, hur värdefull den än var. Han hade sina egna synpunkter och han sviktade ytterst sällan. Hans rådgivare föredrog alltså att anpassa sig till hans idéer när de kom med sina förslag: det var konsten att ”tänka genom kamrat Novotnýs huvud”, som man sade på den tiden. Eftersom hans sätt att resonera inte var särskilt komplicerat skulle denna övning ha varit tämligen enkel om det inte varit för Novotnýs stora envishet. Särskilt mot slutet av hans regeringsperiod vägrade han halsstarrigt att lyssna på råd och blev rasande inför minsta tecken på oenighet. De som stod på sig tvekade han inte att omplacera, som fallet t ex var med Piller och Indra.

När Novotný tillträdde toppen i maktpyramiden var han trots allt inte särskilt säker på sig själv. Han kände sig underlägsen partiets veteraner — Gottwald, Široký, Zápotočský och andra som, det måste sägas, betraktade honom som underlägsen. Under årens lopp ökade hans självförtroende oavbrutet tills han var helt övertygad om att de beslut han fattade var ofelbara. Han var fast övertygad om att alla hans ord och handlingar ledde till marxismen-leninismens förverkligande, till arbetarklassens bästa och till att världskommunismens intressen tillvaratogs. Han insåg inte i sin förblindning att han sakta höll på att överspelas från alla håll. Det var alltid han som gav order och fattade beslut, men de andra gjorde inte alltid som han sade, fast de var noga med att applådera honom. Man citerade gärna hans idéer utan att alltid omsätta dem i praktiken, fastän man uppgav motsatsen för honom. Det var som om partiapparaten inte längre helt lydde hans order utan fungerade i marginalen av de direktiv han gav.

Denna praxis hade berört alla maktens organ ett efter ett. Överallt vidarebefordrades Novotnýs önskemål med följande rekommendation: gör något av dem, vilket i klartext betydde att man kunde göra vad man bedömde som bra bara ens rapport sade att man engagerat sig djupt i frågan och hade stor nytta av Novotnýs direktiv i sitt arbete. Och från och med 1966 och 1967 började maktens olika instanser redan leta efter det bästa sättet att kringgå vissa av Novotnýs orealistiska beslut eller oförnuftiga direktiv, som stred mot erfarenheten och mot livets realiteter.

Novotnýs förmättna karaktär, den atmosfär av rädsla som han hade gett upphov till, oförmågan i hans omgivning att säga honom sanningen och partiorganens passivitet samverkade på så sätt till att isolera honom, vare sig han var medveten om det eller ej. Denna situation, som signalerade hans ökande konflikter med olika samhällslager, skulle bara understryka hans vanmakt. Var det skrivet i Novotnýs personliga öde att saker och ting skulle gå därhän, eller rörde det sig snarare om ett naturligt fenomen, inneboende i regimen? Ty hans föregångare Gottwald och Zápotočský hade också de, i olika grad, gått ett liknande öde till mötes.

Obönhörlig kamp om makten

Några månader efter det att jag börjat på centralkommitténs Institut för samhällsvetenskap dog republikens president Antonin Zápotočský. Det var i november 1957.

Med honom försvann en annan legendomspunnen gestalt. Man framställde honom vanligtvis som en militant arbetare som kämpade för rättvisa, en man hängiven sin klass' intressen och i stånd att finna verkliga och adekvata lösningar på alla problem.

Denne föregivne store kämpe fungerade inte på det viset. Han var snarare en ensidig kämpe som ville bekämpa vissa uttryck för maktmissbruk, men bara på maktens lägre trappsteg. Han kapitulerade så snart han kände sig det minsta desavouerad av sina närmaste medarbetare. Vad gäller motstånd mot Moskva ska vi inte ens tala om det. Denna inställning hade mycket djupare orsaker än en liten karaktärsdefekt. Hur skulle man annars kunna förklara att denne man, som ”utan fruktan eller ånger” bekämpat kapitalismen, plötsligt hade förlorat all kampvilja och allt mod att hävda sina idéer gentemot lokala eller sovjetiska kamrater? På det politiska området var Zápotocký framför allt en pragmatiker som bara inriktade sig på de praktiska, dagliga behoven. Han var svag när det gällde teoretisk kunskap, något han själv erkände 1956, och han var oförmögen att sätta in saker och ting i ett större sammanhang eller se vidare horisonter. Hans försök att tillgodogöra sig teoretiska kunskaper begränsade sig för övrigt till att han samlade vissa passager hos Lenin och Stalin som han citerade för att rättfärdiga olika konkreta uppgifter som han gav partiet. Lång erfarenhet hade lett honom till den uppfattningen att Tjeckoslovakien hur som helst inte skulle kunna föra någon annan politik än den som troget återspeglade Moskvas

Dessutom visste han att han inte var särskilt omtyckt i Kreml, varken under Stalin som hånade denne ”socialdemokratiska fackföreningsman”, eller under den post-stalinistiska ledningen som 1954 hårt hade kritiserat hans blygsamma steg mot en autonom tolkning av den sovjetiska politiken, eller under Chrusjtjov som öste förakt över honom.

Zápotocký var författare till flera böcker som i romanform berättar om den tidiga arbetarrörelsen. Han var inte så litet stolt över dessa böcker, desto mer som vissa av dem översattes till flera språk. Moskva uppskattade inte hans litterära produktion särskilt mycket: i juli 1951 hade Stalin och Molotov föraktfullt skålat med Čepička för presidenten som fått statens pris i litteratur. Ett och ett halvt år senare skulle Stalin gå så långt som till att säga honom rakt upp i ansiktet att han istället för att skriva romaner borde ha ägnat sig litet mer åt staten och inte ha låtit Slánský ta hand om allting. (Slánský hade just avrättats som ”förrädare och fiende”.) Inte desto mindre hade Stalin visat intresse för dessa böcker som han bara hört talas om och Zápotocký skyndade sig så snart han kommit tillbaka från Moskva att skicka honom dem med en dedikation och ett brev, som jag hittat en kopia av i arkiven. Där redogör han för hur de kommit till och för att rättfärdiga sig understryker han att han bara skrev tidigt på morgonen eller sent på natten... det vill säga utanför arbetstid. Han tillade: ”Detta upphäver inte något av det berättigade i er kritik att jag låtit Slánský få för stor makt.”

Zápotocký beväpnade sig med sin personliga erfarenhet och refererade till vad han lärt sig av historien för att förvissa sig om att Tjeckoslovakien med nödvändighet borde följa den sovjetiska politiken. Det är detta som exempelvis kan förklara varför han så snabbt antog den hårda linjen i juni 1953, en linje som genast övergavs så snart Malenkov övergav den i Sovjetunionen. I april 1954 ådrog han sig för övrigt häftig kritik från de nya härskarna i Kreml på grund av denna omkastning, en kritik som Zápotocký godtog utan att blinka. Det faktum att han nästan enbart intresserade sig för sitt lands ekonomiska och sociala problem kan inte bara förklaras genom hans läggning, utan också genom hans syn på Tjeckoslovakiens position inom det sovjetiska blocket: han var ointresserad av utrikespolitik, övertygad om att ett litet land som hans inte på något sätt kunde spela en självständig roll på den internationella scenen. Han var motståndare till en konsekvent diskussion om de fel som begåtts i det förflutna, som enligt honom bara kunde resultera i sänkt produktivitet. Till och med när det gällde rehabiliteringen av oskyldiga offer för de politiska rättegångarna anlade han ekonomiska aspekter: det skulle kosta för mycket! Han upphörde aldrig att predika arbetsamhet, sparsamhet och produktivitet. Socialismen och samhällets inriktning inskränktes till att enbart bli en ekonomisk och social affär hos denne man som för övrigt ansåg att de politiska problemen slutgiltigt var lösta sedan maktmonopolet införts. Med undantag för ett enda.

Detta problem hänger ihop med hans förhållande till Slánský (vilket fortfarande delvis vilar i

dunkel) och det berör maktbalansen mellan partiet och staten. Den position något i skymundan som Zápotočký innehade sedan 1945 i kommunistpartiets ledning, där ingen tog honom riktigt på allvar, skulle inte förändras förrän Slánský störtats. Dittills hade Zápotočký förgäves försökt dämpa den utmanande expansionen av partiapparaten som, under Slánskýs överinseende, hade fått obegränsad allmakt. Denne gav inte bara sina order utan lade sig också allt oftare i den statliga administrationen och massorganisationerna, också när de leddes av en annan medlem av partiets presidium. Partiapparaten försvagade börjar först med Slánskýs fall. Zápotočkýs tidigare ansträngningar var objektivt sett berättigade, fastän de inte skulle ha förändrat mycket i regimen, bortsett från en viss balans mellan de två apparaterna i utövandet av den absoluta makten.

Zápotočkýs opposition mot partiapparaten dominans var sannolikt ett konstant inslag i hans politiska övertygelse. Man återfinner den på nytt i hans konflikt med Novotný, som först skulle anklaga honom för att vilja krympa partiapparaten roll och sedan, efter hans rivals död, för att t o m ha varit inblandad i en komplott mot honom. Man får emellertid inte heller avvisa hypotesen om att kampen om vem som skulle efterträda Gottwald redan återspeglades i förhållandet mellan Zápotočký och Slánský. Båda två kände till hans hälsotillstånd och risken för hans förestående död. I brist på direkta bevis till stöd för denna tes kan man tillåta sig att citera indirekta. Till exempel kriget mellan bägges hustrur som oförsonligt pågick i skuggan av de båda männens "ärliga kamratskap". De grälade ofta offentligt om vem som var landets andra dam, fru Slánská eller fru Zápotočková. Ännu mer betecknande är Zápotočkýs ihärdiga försök att stoppa planerna på Slánskýs rehabilitering. Zápotočký reagerade med illa dold vrede, hävdade att domen varit helt befogad och att Slánský hur som helst aldrig hade varit särskilt populär inom partiet.

Efter Zápotočkýs död blev Antonín Novotný utsedd till republikens president. På så sätt fick han både högsta makten inom partiet och staten koncentrerad i sina händer. Ingen var då i partiapparaten okunnig om att valet av Novotný inte gått helt konfliktfritt till, desto mer som man redan hade låtit trycka upp ett officiellt porträtt av Široký som president. Det var denne som 1968 själv bekräftade för mig att Novotný hade försäkrat sig om Moskvas stöd för att få igenom att han skulle bli vald till president. "Under Zápotočkýs sjukdom", berättade han för mig, "hade Barák flera gånger sagt till mig att jag borde hålla mig redo att bli president. Just då hade jag inte fördjupat frågeställningen ty jag tyckte det var olämpligt att diskutera den så länge Zápotočký var vid liv. Sedan begav vi oss till Moskva för att fira fyrtioårsminnet av Oktoberrevolutionen. Där fick jag mina första misstankar när jag såg Novotný och Barák lämna vår delegations residens varje kväll. Meddelandet om Zápotočkýs död förkortade vår vistelse i Moskva. Strax före avresan kallades vi samtliga till den fulltaliga sovjetiska politbyrå. Det var där som Chrusjtjov rekommenderade oss att göra Novotný till statsöverhuvud och att genom en koncentration av funktionerna konsolidera partiledarens roll. Vi inbjöds att en efter en yttra vår åsikt och vi godkände alla valet, alltifrån Barák, som var entusiastisk, till mig som avstod från att formulera några invändningar. Efter att ha tackat för det förtroende man visat honom utsåg Novotný mig till den som skulle lägga fram hans kandidatur inför parlamentet. Jag ville inte, men eftersom det var så beslutat böjde jag mig."

Fem år efter detta val — från och med 1960 — arbetade jag redan i centralkommitténs apparat. En dag i januari 1962, vid middagstid, fick vi plötsligt order om att samlas i konferenssalen för att höra ett viktigt meddelande. Vi var ett femtiotal inom den politiska avdelningen som inte hade en aning om vad som pågick. Plötsligt kom Novotný springande för att hålla ett av sina vanliga improviserade och osammanhängande tal: "Vi har sammankallat er för att meddela att Rudolf Barák arresterades för några timmar sedan", sade han till oss. "Vi har just upptäckt att det i hans kassaskåp, som öppnades i min närvaro, fanns ansevärd summor i utländsk valuta som tillhörde Inrikesministeriet. Det är likaledes bevisat att han på statens bekostnad finansierat sin sons vistelse i Rom. Också i hans villa har man

hittat stora penningssummor och feta bankböcker. Vi vet dessutom att Barák drog fördel av sin politiska ställning för att skapa sig en konstsamling, som han påstår att han fått som gåva. Kamrater, tag aldrig emot gåvor, särskilt inte tavlor! Barák levde ett småborgerligt liv och samlade rikedomar. Under husundersökningen frågade jag honom om han insåg att han skaffat sig rikedomar på statens bekostnad. Han svarade mig att jag gjorde samma sak, eftersom jag tagit med mig en kamera hem från USA. Så här gick det till: jag kom till New York för att vara med på FN:s generalförsamlings möte och vid detta tillfälle hade medlemmarna i vår diplomatiska delegation skänkt mig en kamera. Jag trodde att det var en personlig gåva som de själva samlat ihop till och det är först nu som jag får höra att de betalat den med medel från delegationens officiella budget. Naturligtvis kommer jag antingen att lämna tillbaka denna gåva eller betala för den.”

”Vi har också i Baráks kassaskåp”, fortsatte Novotný, ”upptäckt viktiga politiska dokument av hemlig karaktär, som han inte hade rätt att behålla för sig själv. Jag har redan informerat de sovjetiska kamraterna om denna affär. De godkände de åtgärder som vi har vidtagit. Kamrat Chrusjtjov påminde mig också om det råd han tidigare gett mig: inga armé- eller säkerhetsminister i politbyrå — de vet för mycket!”

Detta var alltså Novotnýs förklaringar. I partiapparaten slog Barák-affären ner som en stor överraskning. Fastän Novotný och partiledningen genast hade talat om en arrestering för förskingring och diverse oegentligheter började en del röster tveksamt betvivla affärens ”ekonomiska” sida. Den verkade snarare ha mycket djupare och politiska orsaker.

Rättegången mot Barák som dömdes till ett långt fängelsestraff glömdes snabbt bort. Det var inte förrän mycket senare, i maj 1968, som jag för första gången i mitt liv fick tillfälle att träffa honom, i samband med min undersökning för rehabiliteringskommissionen. Han tyckte om att tala och det var farligt för en inrikesminister, tänkte jag. Här följer ett sammandrag av det han berättade om sin affär:

Till att börja med ville han att de sovjetiska kamraterna skulle komma och framföra sina ursäkter till honom. När han såg min förvåning — ty jag visste att det inte direkt var deras stil — utbrast Barák: ”Du tror väl inte att jag handlade på egen hand 1961-62? Alltsedan jag började på Inrikesministeriet hade jag sympatiserat med general K, en av våra sovjetiska rådgivare. Genom hans förmedling fick jag kontakt med de sovjetiska säkerhetscheferna i Berlin, där filialen för KGB i Centraleuropa ligger. Vi blev mycket goda vänner, ja så nära att jag var den ende utlänning som fick tillgång till deras arkiv för tjeckoslovakiska angelägenheter. Våra samtal kretsade ofta kring politik. De hade meddelat mig att de haft invändningar mot vissa beslut man fattat hos oss. Och en vacker dag erbjöd de mig att ta del av dokument om tjeckoslovakiska medborgares uppförande i de nazistiska koncentrationslägren. Jag visade mitt intresse och några veckor senare kom general K:s adjutant till mig med den dossier som innehöll dokument om Novotný under den tid han var internerad i ett koncentrationsläger. Jag deponerade dossiern på ett säkert ställe, men Novotný måste ha misstänkt något — vilket skulle kunna förklara hans närvaro, ovärdig en statschef, när mitt kassaskåp undersöktes. Dossiern tog han med sig och sedan dess har den inte gått att hitta.”

Och Barák tillade: ”De sovjetiska generalerna hade också antytt att det under nästa centralkommittésession kunde vara nyttigt att kritisera vissa misstag och brister i Novotnýs ledning. Eftersom jag helt höll med dem förberedde jag en rapport som byggde på de arton punkter som borde kritiseras enligt dem. Av vördnad för Novotný som jag fortfarande samarbetade med anförtrorde jag honom mina planer. Han avrådde mig från att framlägga kritiken, han erbjöd mig till och med posten som regeringschef, men jag vägrade och envisades med att vilja läsa upp min rapport inför centralkommittén. Två dagar senare sattes jag i husarrest och därefter arresterades jag. Jag ville fortfarande låta pröva mina utsikter genom att skriva ett långt brev till Chrusjtjov som jag kände personligen. Min son Pavel lyckades klättra över

grinden till vårt övervakade hus. Han gick med mitt brev till den sovjetiska ambassaden — som omgående vidarebefordrade det till Novotný. Under dessa omständigheter är det otänkbart att inte kräva att de sovjetiska kamraterna kommer hit och framför sina ursäkter.”

Emellertid skulle Barák aldrig få höra det ”izvinitje” som han så ivrigt hoppades på.

Jag har ofta frågat mig varför Barák gjorde politisk karriär på det viset. Jag är övertygad om att han blev lurad, att han föll offer för sin hejdlösa uppkomlingsmentalitet som inte ryggade tillbaka för några politiska intriger. Samtidigt hade han hamnat mellan två stolar när det gällde oenigheten mellan den sovjetiska säkerhetstjänsten och politbyrån i Moskva. Med kännedom om hans makthunger skulle vissa sovjetiska säkerhetsmän alltså ha valt Barák till instrument för sina anfall mot Novotný. Emellertid hade den politiska ledningen, och framför allt Chrusjtjov, beslutsamt tagit Novotný i försvar. I den situationen var Baráks fall ofrånkomligt. Det är inte heller uteslutet att den sovjetiska säkerhetstjänsten genom Barák ville sondera hur beslutsam Chrusjtjov var, eftersom den kände till hans nära politiska band med Novotný.

Vad den berömda dossiern om koncentrationslägren beträffar kan man fråga sig varför ingen utnyttjat den offentligt. Kände Chrusjtjov, och senare Bresjnev, till den? Kanske avslöjandena om Novotný när allt kom omkring var ganska oförargliga, och följaktligen ointressanta, kanske tjänade de tvärtom som påtryckningsmedel för att förstärka hans undergivna ställning gentemot Moskva?

Hur det än var med den saken hade Baráks oproportionerliga ambitioner bidragit till att påskynda hans fall. Efter en blixtkarriär — inrikesminister och vice regeringschef 1953 och medlem i politbyrån ett år senare — förknippas hans namn fortfarande med en rad olagligheter. På det politiska schackbordet förstärkte han sina positioner genom intriger. Först var han Zápotocký-anhängare. 1954 övergick han till Novotnýlägret, sedan han sett att det försäkrat sig om Moskvas fulla stöd. Han hade bidragit till bortmanövreringen av Čepička, skaffat sig dokument avsedda att kompromettera Široký, och till sist stämplade han mot Novotný. Han förlorade i alla sammanhang och är helt försvunnen ur det politiska livet.

På den ideologiska avdelningen: missnöjet börjar jäsa

Från och med 1960 arbetade jag i nästan fem år inom den ideologiska avdelningen i centralkommitténs apparat. Avdelningens verksamhet var ämnad att ”i partiets anda uppfostra och leda samhället”. Bara en minoritet av funktionärerna ägnade sig enbart åt TKPs interna angelägenheter, som den politiska utbildningen av medlemmar, förberedelser och organisation av partiets möten och kongresser etc.

”Att leda i partiets anda” betydde ingenting annat än att vaka över att de olika institutionerna, administrationen och organisationerna på ett konsekvent sett utförde vad den lilla gruppen i maktens topp ville. Mera konkret rörde det sig om att kontrollera att ledarnas beslut verkställdes, att fastställa långsiktiga mål för verksamheten på de olika institutionerna, liksom att placera rätt personer på nyckelposterna inom administrationen, näringslivet och kulturen.

Antalet angelägenheter att övervaka varierade, men det snarare ökade än minskade, ty Novotný hade som princip att ”partiet” — med det menade han apparaten — borde övervaka allt. Följaktligen sysslade partiets organ, ofta på hög nivå, med små detaljer som inte hade något direkt med politiken att göra: alltifrån anläggandet av skridskobanor, utbetalning av medel för officiella resor, ända till lanseringen av nya brödsorter, vattenhalten i smör eller användandet av soja i framställningen av korv! Vissa funktionärer tyckte för övrigt om denna sysselsättning ty den gjorde det möjligt för dem att gömma sig bakom partiets beslut, utan att ta några personliga initiativ eller något personligt ansvar.

Den politiska personalen i centralkommitténs apparat hade officiella kontakter med mycket olika grupper inom intelligentian, oftast med administrationen eller de centrala institutionerna. Kontakter med arbetarna, bönderna eller de intellektuella i landsorten var undantag.

Apparaten kände mannen på gatan bara genom distriktsorganisationernas rapporter om "folkets" känslor och åsikter, eller tack vare "arbetarnas klagomål". Dessa var föremål för särskild omsorg. De registrerades på förste sekreterarens avdelning, vidarebefordrades till den berörda avdelningen och man kontrollerade två gånger om året hur de följdes upp.

Den kommunistiska ledningens inställning till de intellektuella präglas framför allt av misstro. Det hade uppenbara orsaker: detta befolknings-skiktets samhällseliga uppgift och deras yrkesverksamhet består för det mesta av tankearbete. Emellertid föder tanken tvivlet som i sin tur undergräver disciplinen. Varje politisk eftertanke är farlig för kommunismen därför att den inom sig rymmer risken för olydnad. Det var därför som varje intellektuell betraktades som en potentiell villrådig, ett kritiskt och odisciplinerat element som stör och som på kort sikt kan förvandlas till avfälling, förrädare och fiende. Ju högre den analytiska nivån på hans arbete är, desto större fara utgör han.

Partiledningen indelade de intellektuella enligt sina maktbehov i två kategorier: de som verkade vara oundgängliga för att samhället och maktmekanismerna skulle fungera, och de som den bara betraktade som en mer eller mindre överflödig prydnad för sin makt. I denna senare kategori hamnade alla som hade ett skapande arbete inom det kulturella och samhällsvetenskapliga området.

Man använde också andra kriterier för att klassificera intellektuella: var de partimedlemmar eller ej, var de lätta eller svåra att övervaka. I princip övervakades allihop. Det var inga problem när det gällde övervakningen av partiapparatus medlemmar, men det var svårare när det gällde de skapande intellektuella. Den bästa övervakningsprincipen, som man länge tillämpade under beteckningen "den kulturella frontens ledning genom partiet", bestod i att de intellektuella partimedlemmarna övervakade de intellektuella som inte var partimedlemmar. Detta system fungerade tillfredsställande under en tid ty kommunisterna anammade censuren, av övertygelse, karriärism eller rädsla, och utförde fogligt de direktiv som kom från kulturens och samhällsvetenskapens "högsta politiska organ", med andra ord den ideologiska avdelningen i centralkommitté. Emellertid skulle denna idealiska princip utsättas för vissa prövningar. Det började med att den främsta drivfjädern i denna princip, nämligen de skapande intellektuella som var partimedlemmar, vägrade att lyda. Hädanefter vilade övervakningen mer och mer på partiapparaten som till följd av överbelastning fick allt svårare att fullfölja denna uppgift. Man måste alltså skapa specialiserade kommissioner som Centralbyrån för övervakning av trycksaker — den officiella titeln på censuren, men trots detta skulle "saker och ting" fortsätta att glida genom maskorna i nätet, till ledningens stora förtret.

Novotný ville koncentrera hela övervakningen av informations- och förlagssektorn i händerna på apparaten. Han lyckades vad pressen beträffar, men han fick ge upp när det gällde böckerna, för övrigt enbart på grund av brist på kompetent personal. Novotný och hans omgivning såg uppmärksamt på TV och tvekade inte att ingripa i programledningen. Vissa sändningar måste för övrigt först få apparatus tillåtelse, och det var samma sak med filmproduktionen.

Den kommunistiska ledningen hade utbildat sina egna intellektuella. Tusentals arbetare som gått igenom partiskolan blev funktionärer inom partiapparaten. Barnen till arbetare och erfarna medlemmar hade företräde till den högre utbildningen. Men det var just från dessa två kategorier av intellektuella särskilt den andra — som de främsta regimkritikerna skulle komma. Arbetarnas barn hade ett klanderfritt klassförflutet och tvekade inte att hävda sina idéer.

I centralkommitténs apparat utnämndes jag till instruktör i historiska frågor, en sorts specialiserad rådgivare i stort sett. De flesta av mina "officiella" kontakter var just skapande intellektuella, särskilt historiker förstas. Senare ändrades min ställning och beteckningen på min syssla, utan att detta i nämnvärd grad förändrade innehållet i min verksamhet.

Varje dag stod apparatens politiska ansvariga i allmänhet, och de ansvariga på den ideologiska avdelningen i synnerhet, inför en mängd olika angelägenheter. När ett beslut skulle fattas stötte de nästan alltid på det väsentligaste problemet, nämligen förhållandet mellan sanningen och makten. Om någon av oss oroade sig för den uppenbara motsägelsen mellan de två svarade man honom orubbligt med ett ordspråk som var mycket populärt just då: ”De har sanningen, vi har makten” ”de” var de lärda och de skapande, ”vi” var medlemmarna i partiapparaten. Hur många gånger har jag inte hört det när det var frågan om att försvara dem som enligt min åsikt hade rätt!

Detta ordspråk, som så väl beskriver beskaffenheten hos det system som har makten, illustrerar också de två mer och mer motsägelsefulla tendenser som präglade vårt arbete: å ena sidan makten som ville hindra sanningen, och å andra sidan vår önskan och vår plikt att söka efter sanningen. Vi lyckades trots allt successivt tvinga fram följande tolkning av förhållandet mellan makten och sanningen: vetenskapsmannen har plikten — också inför partiet och bortom all annan hänsyn — att söka och skriva sanningen enligt sin innersta övertygelse, medan makten har rätt att avgöra om det är politiskt lämpligt att publicera den eller ej. Det var en kompromiss, allt vi kunde göra just då till förmån för vetenskapsmännen. Det var inte möjligt att avskaffa alla förbud, det fanns fortfarande tabubelagda ämnen, som vissa problem i den sovjetiska historien, femtiotalets politiska rättegångar, och många andra. Inte desto mindre vidgades kretsen av tillåtna temata och under följande etapp diskuterades redan forskningsresultatet friare, nya ämnen togs upp av specialisterna, vissa av partiets grundläggande påståenden och sanningar ifrågasattes. Det var början till en sanningsenligare syn på verkligheten och den vidgade hela tiden sina kunskapsgränser och uppmuntrade till eftertanke. Många av dessa nya idéer och alternativ kunde förvisso fortfarande inte publiceras, men de spreds trots allt bland allmänheten, och de stimulerade diskussionerna efter mötena och i många andra sammanhang.

I mitt arbete som instruktör hade jag nästan dagligen problem med förhållandet mellan sanningen och makten. Jag skulle avge min åsikt, ibland till och med besluta om publicering av artiklar eller historiska böcker som berörde känsliga ämnen och som jag fick direkt från förlagen eller genom Novotnýs sekretariat. Sanningen att säga var det ett initiativ från Centralbyrån för övervakning av trycksaker: enligt praxis från början av sextiotalet hade censorerna tagit för vana att tillgodose motsatta intressen. För att se mindre elaka ut samtidigt som de höll sig dolda tog de ofta skydd bakom partiapparaten: om centralkommitténs apparat ger tillstånd till publicering böjer vi oss naturligtvis för det, sa de. Det var anledningen till att vissa böcker och artiklar tillställdes mig för beslut.

Hösten 1963 kom chefredaktören för de gamla motståndskämparnas tidskrift till mig med en artikel som censuren konfiskerat i avvaktan på sekretariatets beslut. Jag gav publiceringstillstånd. Några månader senare, precis innan jag skulle lämna apparaten, fick jag skarp kritik för mitt beslut från Švestka, chefredaktör för partiets officiella dagstidning, Růde Právo. Såvitt jag visste var det första gången som en medlem av centralkommittén under ett möte attackerade och namngav en av apparatens politiska ansvariga. Han gjorde det i namn av den ideologiska renheten, ”som vi skrupulöst iakttar hos oss på Rudé Právo”, sa han medan samma renhet hade skändats av den som givit tillstånd till publicering av vissa ideologiskt diskutabla artiklar. 1968 skulle Švestka framföra sina ursäkter till mig och förklara att han fått order om sin häftiga kritik av Koucký, en av centralkommitténs sekreterare.

Under ungefär samma tid fick jag Bareš dossier i händerna. Han hade varit centralkommitténs sekreterare mellan 1947 och 1952 och arbetade nu sedan många år som icke tillförordnad avdelningschef på partiets Historiska institut. Institutets styrelse föreslog därför avdelningen att godkänna att Bareš officiellt utnämndes till avdelningschef. Jag vidarebefordrade genast dossieren till centralkommitténs sekreterare, som till min stora förvåning kastade den ifrån sig. Hans närmaste medhjälpare som jag då vände mig till svarade mig med ett spydigt leende:

”Titta litet på hur många judar det redan finns i ledningen för Institutet. Du tänker väl inte ordna så att vi får en jordansk tjeck till där.” Detta uttryck, ”jordansk tjeck”, ett mycket vanligt skämt vid den här tiden inom partiapparaten, hade direkt samband med de antisemitiska yttranden som jag stötte på när jag gjorde min undersökning av de politiska rättegångarna och som helt naturligt blomstrade i de sovjetiska rådgivarnas och säkerhetsorganens vokabulär. Jag minns fortfarande redogörelsen för ett möte med de sovjetiska ledarna 1956, då Chrusjtjov själv talade om judarnas plats i ledningen för det polska kommunistpartiet. Novotný hävdade så sent som 1963 att Slánský varit sionist och 1968 skulle judarna i den tjeckoslovakiska ledningen bli favoritmålet för sovjetiska attacker.

I början av 1964 deltog jag i utarbetandet av den ”grundläggande rapport” som skulle dra upp den ideologiska riktlinjen inför firandet av tjugoförsta dagen av det slovakiska upproret och befrielsen av Tjeckoslovakien. Vår historikergrupp rekommenderade bland annat i denna rapport att hedra alla dem som kämpade för vårt lands befrielse — sovjetmedborgare lika väl som amerikaner, engelsmän, fransmän och andra — och att med hjälp av sovjetiska historiker belysa vissa episoder under andra världskriget, inklusive den tysk-sovjetiska pakten 1939. Denna rapport, som godkännts av vår chef för den ideologiska avdelningen, av den berörde centralkommittésekreteraren och av det slovakiska kommunistpartiets ledning, blev inte desto mindre kategoriskt avvisad av Novotný själv. Under det möte som jag redan nämnt anföll han oss häftigt, efter att ha kritiserat... striptease. Han talade utan koncept och sade verkligen vad han hade på hjärtat: i vår rapport såg han ett försök att underskatta Sovjetunionens roll under det senaste kriget genom att överdriva de allierades roll, och genom att som alla Sovjetunionens motståndare föra dess politik från 1939 på tal. Å andra sidan var vår rapport ett öppet bevis på hur vissa kommunistiska historiker, alltmer mottagliga för utländskt inflytande, övergivit sina marxistiska positioner. Och som slutkläm avfyrade han: ”Vad kan historikerna förresten veta om allt det där? De är unga, oerfarna och grundar sig bara på vad de sett i arkiven och tidningarna. Men vi, vi var där och vi vet bättre hur det gick till.”

Det var tydligt att Novotný inte ens hade läst vår rapport: han talade om saker som inte alls förekom i den, kanske för att framhäva sin förmåga att avslöja utländskt inflytande. Hur det än förhöll sig med den saken kunde jag inte fatta hur en väl genomarbetad rapport, som blivit godkänd av så många kompetenta marxister, däribland ledarna inom det slovakiska kommunistpartiet, kunde förkastas för att vara omarxistisk av någon som inte förstod ett dugg av marxismen.

Denna rapport blev ödesdiger för mig. Den utgjorde det sista motivet att avskeda mig från centralkommitténs apparat. Jag förflyttades till Vetenskapsakademiens historiska institut och där fick jag senare höra att jag ”förlorat rätten att arbeta inom partiets centrala apparat, på grund av min förvirrade och av liberalism färgade inställning till partiets ideologiska kamp”.

Det bör påpekas att de avgörande kriterierna när man valde medarbetare till partiapparaten var ett reservationslöst godkännande av ledarnas politik, en hyllning av nämnda politik samt ett korrekt omsättande av den i praktiken. Emellertid kunde jag så snart jag börjat i apparaten konstatera en allmän brist på respekt gentemot ledarna. En del dolde skickligt sin bristande respekt, eftersom de tjänade mycket bättre i partiapparaten än i ”det civila”. Hos andra gick den i öppen dager. Vissa gick till och med ännu längre: eftersom de förlorat all beundran för de politiska pamparna intog de en alltmer kritisk hållning gentemot de styrande organens beslut. Samtidigt som de böjde sig inför makthavarnas herravälde talade de i det privata om ”självtutnämnda hövdingar”, ”åldringar” och ”Novotnýs röstapparat”.

I början av sextioalet fanns det alltså många medarbetare inom partiets centrala apparat som inte längre motsvarade de normer som krävdes för denna funktion. De fanns inom alla avdelningar och på de institutioner som hörde till partiapparaten, som t ex Skolan för högre politiska studier eller kommunistpartiets Historiska institut. Det var i allmänhet män på

mellan trettio och fyrtio år som hade överskridit de tillåtna tankegränserna och som betraktade det förflutna och nuet med kritiska ögon. De hade ännu inte övergivit sina ideal, de trodde fortfarande på något. Det var därför de så uppriktigt önskade att förändringar skulle äga rum inom och utom partiet. Och de hade också modet att försvara sina synpunkter.

Vi var inte medvetna om i vilken hög grad vi var ett oberäkneligt och störande fenomen inom apparaten och följaktligen i hela maktmekanismen. Trots våra begränsade möjligheter att handla kunde vi utöva ett visst inflytande på mängder av beslut och maktingripanden.

Utan att vilja överskatta vikten av detta arbete vill jag understryka två saker. För det första var vi ett frätande element för den monolitiska ideologin och för apparatens förmåtenhet. Vi sammansmälte inte med den omgivande miljön, vi blev inga kuggar i mekanismen, vi underkastade oss varken dess krav eller riter. För det andra kunde vi påverka valet och lösningen av vissa "känsliga" problem, vi hade möjlighet att modifiera tolkningen och verkställandet av fattade beslut. Vi försvarade dem som utsattes för kritik. På något sätt förkroppsligade vi den andra vägen, i motsats till de tanke- och handlingsmetoder som då var förhärskande inom apparaten. Vi gjorde inget uppror, ty det hade lett till att vi krossats; vi var snarare uttryck för en önskan om förändringar av partiets dagliga rutiner, vi ville närma oss verkligheten utan illusioner och sanningen utan tillrättalägganden. Eftersom vi hade en klar kunskap om orättvisorna hade vi en känsla av att något måste göras. Hur många skador hade vi kunnat hindra? Två, kanske tio, bland hundratals. I början var vår drivkraft mycket enkel: vi ville rätta till misstagen, i tron att partiet skulle vara i stånd till det, partiet som redan gjort och som skulle göra ännu mer för arbetarna. Allteftersom dagarna och åren gick insåg vi emellertid, åtminstone vissa av oss, att misstagen och orättvisorna bara kunde utplånas på villkor att en omfattande och djupgående reform ägde rum inom partiet och samhället.

De politiska rättegångarna

På sanningens väg

Varje medarbetare inom partiapparaten fick med jämna mellanrum en anseelig mängd nyheter av in- och utrikespolitisk samt ekonomisk art. Han kunde först läsa veckorapporterna om de styrande organens arbete, som också informerade om de internationella samtal som leddes av Novotný. Sedan hade han också till sitt förfogande en rad informationsbulletiner som gavs ut av centralkommitténs olika avdelningar, liksom en översikt av den utländska pressen sammanställd av den officiella nyhetsbyrån. De västerländska kommunistpartiernas tidningar fick emellertid bara läsas av "specialisterna" på den internationella avdelningen. Men det var inte många som intresserade sig för all denna information. Man läste knappast något av den, man föredrog i allmänhet att kasta ett öga på partipressen utan att bry sig alltför mycket om de internationella tilldragelserna.

För egen del var jag tvärtemot ivrig att få reda på så mycket som möjligt om det som tilldrog sig hos oss och i världen. Redan som student vid Institutet för samhällsvetenskap, och ännu mer i egenskap av rapportör vid centralkommitténs sekretariat, hade jag tillgång till arkiv av alla slag. Det är där jag hämtat det mesta av mina kunskaper om Tjeckoslovakiens utveckling sedan andra världskriget, liksom om de huvudsakliga mekanismerna hos den kommunistiska makten. Jag bedrev dessa studier fram till 1970 och de omfattade ett omsorgsfullt grävande i ministeriernas arkiv, läsning av centralorganens handlingar och diskussioner med ögonvittnen.

Jag blev genast intresserad av alla de brev som Moskva skickat till de tjeckoslovakiska ledarna. Det var Chrusjtjov som skapade denna praxis att hålla generalsekreterarna i sovjetblockets kommunistpartier informerade via personliga brev, om alla de viktiga internationella konferenserna, om hans ställningstaganden inför vissa internationella händelser liksom om vissa inslag i den sovjetiska inrikespolitiken. I denna brevväxling förekom till exempel

upplysningar om den session som det sovjetiska kommunistpartiets centralkommitté höll i juni 1955 och som ägnades åt Malenkovs och Molotovs ”partifientliga” grupp, liksom en brevväxling med president Eisenhower, redogörelsen för samtalen med Tito i Moskva, med den brittiska arbetardelegationen etc. Där fanns också det brev som Chrusjtjov sändt till den albanske ledaren Enver Hoxha och i vilket han avråder honom från att låta avrätta en kvinna, en före detta medlem av den albanska politbyrån som orättvist dömts till döden. Chrusjtjov understryker i sitt brev att avrättningen av en gravid kvinna skulle strida mot de grundläggande principerna i vilket samhälle som helst. Trots detta ingripande ägde avrättningen rum. Andra brev som utväxlats mellan Moskva och den albanska ledningen återspeglar det alltmer spända förhållandet och den slutliga brytningen mellan de två länderna.

Brevväxlingen mellan den sovjetiska och den kinesiska ledningen var ofta prydd med Chrusjtjovs personliga kommentarer vilka visade meningsskiljaktigheterna mellan de båda länderna. Chrusjtjov var till exempel mycket ond på Mao därför att denne vid ett tillfälle då han var sjuk tog emot den sovjetiske ambassadören sängliggande, ett ytterst sårande beteende. En gång skäller han Mao för ”jurodivyj”, en sorts världsfrånvänt original försjunket i meditation. Formen och innehållet i denna brevväxling visar för övrigt att bortom politiska och ideologiska meningsskiljaktigheter hade också mycket personlig hätskhet, ja till och med förolämpningar, hopats i grälet mellan de två partierna. Inom den kommunistiska rörelsen suddas sådant inte ut så lätt och bildar ett hinder för lösningar. Det tjeckoslovakiska kommunistpartiet skrev också brev till det kinesiska partiet, som tog emot det genom att i princip säga att man kunde studera det svar som Moskva redan fått...

Inte mindre intressanta, och mycket viktiga för en historiker, var de opublicerade anteckningar till tal som Chrusjtjov hållit på mottagningar eller i andra sammanhang när han träffat representanter för sovjetblockets kommunistpartier. Där hittade man till exempel Chrusjtjovs avslöjanden — som vid det här laget är ganska kända — om den sovjetiska arméns hjälp vid installerandet av folkdemokratier i Östeuropa, om Stalins sjukdom och död, om arresteringen av Beria vid själva politbyråmötet i Moskva, om det överhängande krigshotet under Stalins tid som jag ska tala om längre fram. Där förekom också hans yttranden i samband med ett besök på en utställning av modern konst, hans iakttagelser om judarna i den polska partiledningen, hans kritik av de sovjetiska rådgivarnas handlande i sovjetblockets länder under femtiotalet etc.

För att studera Tjeckoslovakiens historia sedan andra världskriget har jag tagit del av material i arkiven på olika ministerier, regeringens kansli, nationella socialistiska partiet, Statistiska institutet, de Revolutionära fackföreningarnas central, liksom det omfattande material som deponerats på de Nationella arkiven och dokumenten på Inrikesministeriet, Planbyrån och kommunistpartiets centralkommittés alla arkiv. Jag har också haft långa samtal med tiotals högt uppsatta kommunister, innehavare eller f d innehavare av de mest skilda funktioner, och under de flesta av dessa samtal har jag fört anteckningar. Jag har på så vis samlat hundratals och tusentals sidor med utdrag, anteckningar, kopior och ibland t o m originaldokument, papper som normalt skulle ha förstörts för att återanvändas. Hela detta material har givit mig en bild av utvecklingen i mitt land efter kriget och har givit mig information om de viktigaste orsakerna till dess öde. Det har försett mig med viktig information om livet i sovjetblocket under samma period.

Under mer än tio år tog jag mig alltså fram på sanningens väg. En väg översållad med överraskande upptäckter, besvikelser, sömnlösa nätter, smärtsamma frågor och granskningar av det egna samvetet, en väg utstakad av fallna idoler och förlorade illusioner. Jag har upplevt en uppslitande inre konflikt som blev resultatet av denna konfrontation mellan idealet och verkligheten, mellan illusionerna och fakta.

För detta slags undersökningar var TKPs arkiv en oersättlig källa, utan vilken det hade varit

svårt att närma sig sanningen. Med TKPs arkiv menar jag centralkommittés, Historiska institutets och de hemliga arkiven. De lättillgängligaste var Institutets.

Partiets centrala arkiv fanns i centralkommitténs hus, en halv trappa ner med fönster som vette mot trottoaren. Det var ganska trångt där. Lokalerna omfattade omkring sju rum, varav tre utgjordes av kontor och föreläsningssalar. Endast partimedlemmar som skulle göra efterforskningar fick tillträde dit sedan de fått tillstånd utfärdat av centralkommitténs sekreterare. Ansökan om tillstånd, med en detaljerad beskrivning av forskningsuppgiften och vilka arkiv man ville se, kunde inte läggas fram personligen utan bara genom den institution som forskaren var knuten till. Denna institution hölls sedan också ansvarig för vad forskaren gjorde med anteckningarna, som för övrigt bara fick skrivas ner på särskilda numrerade arkiv försedda med en officiell stämpel som arkivledningen anförtrodde honom. I princip var dessa anteckningar arkivets egendom och skulle återställas på begäran. De undersökningar som grundades på efterforskningar i arkiven kunde bara publiceras om arkivstyrelsen gav sitt tillstånd. Under min tid tillämpades emellertid dessa två regler mindre strängt än tidigare. Men det var fortfarande förbjudet att avfotografera dokumenten.

I egenskap av medlem av centralkommitténs apparat åtnjöt jag en ganska privilegierad ställning med stor rörelsefrihet i arkiven och möjlighet att beställa alla sorters dokument med undantag för presidietts överläggningar. Mitt tillstånd var undertecknat av både den centralkommittésekreterare jag lydde under och av förste sekreterarens kabinettschef.

Vid den här tiden var centralarkiven bara delvis katalogiserade, vilket gjorde att ingen visste exakt vad de innehöll. Det material som redan katalogiserats kom från de centrala organen och den politiska avdelningen samt från Gottwalds, Kopeckýs och Zápotockýs personliga arkiv. Generalsekreterarens material, det vill säga Slánskýs, höll just på att katalogiseras medan resten, nota bene materialet från olika partikommissioner, centralkommitténs sekreterare och avdelningar, fortfarande väntade på att hamna i arkivariens händer. Jag hade också tillträde till dessa icke katalogiserade arkiv.

Centralkommitténs hemliga arkiv omfattade Karel Svábs material om femtitalets politiska rättegångar, Slánskýs och förste sekreterarens personliga material (som var inlåst i ett kassaskåp) — de två senare stod direkt under förste partisekreterarens uppsikt och inte under arkivstyrelsen. Tillträde till dessa arkiv var strängt förbjudet. Jag fick tillgång till Slánskýs material 1963 och till de två andra arkiven först 1968-69. De dokument som dessa arkiv innehåller är av utomordentligt stor betydelse.

Mitt möte med dessa viktiga kunskapskällor upplevde jag både i egenskap av historiker och privatperson som hade givit sitt ringa bidrag till uppbyggnaden av det verk vars djupaste sanning han nu sökte efter. Förnuftet och känslorna var på så sätt tätt sammankopplade och det är kanske ytterligare ett skäl till den dragningskraft som historien alltid utövat på mig. Jag drevs av min önskan att närma mig sanningen och var samtidigt medveten om mitt eget ansvar och om nödvändigheten att finna de verkliga orsakerna till varför samhället blivit som det var för att kunna göra något åt det. Jag hade känslan av att också där kunde historien ge mig ett svar.

Arkiven ruvar på sanningen om det förflutna i flera lager, som historikern måste ta sig igenom ett efter ett. Först hade arkivdokumenten vidgat mina kunskaper, lagt nya upptäckter till det jag redan visste, preciserat dem och visat på andra forskningsfält. Hundratals och tusentals officiella akter, statistiska data, tal, diverse anteckningar och basdokumentation för de beslut som fattades av partiets eller statens organ har på så vis bidragit till att jag kunnat rekonstruera det förflutnas mosaik.

Det var i den stund då de samlade kunskaperna hade format en helhetsbild av landets utveckling efter kriget som vägen plötsligt började gå brant nerför. *Allteftersom jag gjorde nya upptäckter började jag till sist förstå den kommunistiska politikens verkliga innebörd och*

arten av dess makt. Slöjorna föll en efter en och jag trängde in i denna politiska maskins hemliga mekanismer, jag gled in i den kuliss där de verkliga orsakerna och drivkrafterna bakom politiska beslut och handlingar döljer sig.

Denna upptäcktsväg hade ännu en aspekt. Ty genom att gå från vidgade till fördjupade kunskaper övergick jag samtidigt från samtycke till kritik. Den kvantitativa anhopningen av olika kunskapsinslag bekräftade i själva verket genom mängden av bevis och argument de officiella förklaringarna till efterkrigspolitiken och gav bara sporadiskt glimtar av kritik beträffande vissa punkthändelser. Emellertid kunde bara den sond som gick på djupet leda till förståelse av maktsystemet i dess helhet och till en kritisk och retroaktiv granskning av de kunskaper och kriterier som hittills samlats.

I maktens början var partiet. Det kommunistiska partiet som visste precis vad det ville: uppnå maktmonopol. Allt underordnades detta enda syfte — därav de taktiska manövrerna och de olika löftena om att skydda det lilla privatföretaget, att värna om religionsfriheten, att utveckla demokratin, att välja en specifik väg till socialismen anpassad till de tjeckoslovakiska förhållandena, att troget förevisa Masaryks arv etc — medan ledarna mycket väl visste att de inte skulle göra någonting av allt detta.

Det kommunistiska partiets hårda kärna, den som bestämde partiets politiska inriktning, bestod av män från Komintern. De hade gått i Kominterns skola, tillägnat sig dess idéer och seder som de överförde till det politiska livet. Fullproppade med en intolerant ideologi och antidemokratiska åsikter var de mentalt oförmögna att tänka sig en demokratisk samexistens med andra politiska strömningar. De hade aldrig skakat av sig underkastelsen gentemot Moskva, de hade aldrig sett eller erkänt andra socialistiska modeller än den sovjetiska. Och framför allt hade de blivit mästare i konsten att använda sig av allt för att erövra och behålla sin makt. Med ett märkligt väderkorn för allt som kunde hota deras positioner hade de lärt sig att manövrera perfekt och att blixtnabbt svara med motattacker som det inte gick att försvara sig mot. De vägledes av den för dem helt naturliga principen att maktens ställningar inte överges utan utvidgas.

Den kommunistiska makten hade två sidor. Den första — vid den tid då TKP deltog i det regeringssystem som grundade sig på demokratiska principer — påminde om en kil som trängde allt djupare in för att skjuta undan de demokratiska partnerna, som uppenbarligen inte kunde försvara sig, och som till sist blev helt bortträngda. Den andra sidan av monopolet — av denna okontrollerbara och okontrollerade makt som ett tiotal män utövade — hade formen av en sluten konstruktion, enkel och genial på en gång, som krönte samhället. Den var gjord av en rad hopfogade och sinsemellan beroende beståndsdelar, som var och en hade en specifik funktion. Dess nervcentrum utgjordes av den begränsade grupp ledare (politbyrå) från vilken maktmekanismens olika inslag utstrålade. Bland dessa hade partiet, med dess apparat, aktivister och säkerhetsstyrkor, rollen som pelare. Resten av konstruktionen fylldes som en bikupa av celler så att inget tomrum uppstod. Om en av dessa beståndsdelar, som var så beroende sinsemellan, försvagades löpte hela konstruktionen risk att komma ur balans. Denna konstruktion borde för övrigt både sväva högt ovanför samhället och tryckas ganska tätt in på det: tillräckligt högt för att isolera yttre påverkan och för att dölja dess inre konflikter, tillräckligt nära för att i tid kunna inregistrera de rörelser som löpte genom samhället och ingripa om det var nödvändigt. Detta band mellan konstruktionen och samhället var rörligt och avgjorde graden av fasthet eller öppning för en liberalisering av regimen, samtidigt som det beredde ett utrymme för uppkomsten av en opposition.

Studiet av de politiska rättegångarna gjorde det möjligt för mig att bättre lära känna systemets verkliga väsen. Ju mer jag förstod av de politiska rättegångarna desto mer gjorde mitt samvete uppror. Jag insåg i hur hög grad sanningen kan göra ont. Varje nytt bevis om det lidande de orättvist dömda människorna utsatts för orsakade mig själv lidande, varje ohygglighet — jag

återkommer till detta — som den socialistiska statens organ begick var en kniv som vreds om i såret och skar djupt in i mina gamla illusioner. Hur var allt detta möjligt? Vilka var orsakerna till det? Jag fann inga tillfredsställande svar, utom att det stred mot socialismen och att partiledningen bar på ett tungt ansvar. För mig hade de kommunistiska ledarna saknat hederskänsla och mänsklighet: hur kunde de döda varandra efter att så länge ha arbetat intimt tillsammans? Kände de till sanningen? Trodde de på anklagelserna? Jag var oförmögen att svara.

Studiet av landets politiska liv hade likaledes väckt mitt intresse för de ekonomiska problemen. Man skröt så intensivt med de stora framgångarna inom detta område, trots den kris som drabbat oss i början av sextiotalet. Man missade inte ett tillfälle att understryka att vi var en stormakt när det gällde maskinindustrin och man framställde denna till sin ytterlighet drivna specialisering som ett bevis på stor ekonomisk klokhet.

Jag ville ha rent samvete och gav mig följaktligen in i ett studium av ekonomin, utan att inskränka mig till den officiella statistikens uppgifter, i hopp om att upptäcka en sammanhängande översikt av orsakerna till denna industriella mutation. Ännu en besvikelse väntade mig; snabbt insåg jag att man var långt ifrån den ekonomiska utvecklingsplan för landet som tjeckoslovakiska specialister ursprungligen utarbetat. Anledningen till att Tjeckoslovakien slog in på en väg som förde oss till en ledande ställning när det gällde maskinindustri var mycket enklare, utan något teoretiskt hänsynstagande: det var Sovjetunionen som påtvingade Tjeckoslovakien denna specialisering inom tung industri — ett krav som avgjorde inriktningen på hela vårt näringsliv. Det var inte befolkningens behov, det var nödvändigheten att utveckla den tunga industrin enligt Moskvas order som bestämde vad som skulle prioriteras och som förvandlade strukturerna i vår ekonomi. Sovjetunionen krävde maskiner och andra produkter inom den tunga industrin som Tjeckoslovakien aldrig tidigare framställt och som slukade mycket av de råvaruresurser som landet inte självt hade.

Redogörelserna för diskussionerna med den sovjetiska ministern för utrikeshandel, och redogörelserna för samtalen mellan Široký och Mikojan återspeglar den tjeckoslovakiska delegationens oförmåga att ens till en del genomdriva den plan som man gjort upp för landets ekonomiska utveckling. De sovjetiska partnerna brydde sig inte om de tjeckoslovakiska experternas argument när dessa motsatte sig Sovjetunionens krav som överskred våra möjligheter och som krävde så djupa och kostsamma förvandlingar av vår ekonomi. Man började alltså utveckla en tung industri till förfång för andra områden som starkt gick tillbaka. Hela ekonomin drevs på så sätt till randen av en kris, särskilt som det inte bara var de sovjetiska kraven på vapenleveranser som skulle tillfredsställas utan kraven inom hela sovjetblocket.

Under Comecons möte 1950 hade Mikojan kritiserat Tjeckoslovakiens ovilja att ge kredit åt vänskapligt sinnade länder, liksom dess överdrivna böjelse för räntabilitetsbegreppet. Samma år hävdade Stalin inför den tjeckoslovakiska delegationen att han var väl förtrogen med landets geologiska villkor, att Tjeckoslovakien hade ”rika råvarutillgångar av alla de slag men var ovilligt att investera för att exploatera dem”. Han visade också på kartan var det enligt honom fanns metall- och oljefyndigheter. I Prag tvingades alltså ledningen att kungöra raka motsatsen till vad den dittills sagt om att landet i stort sett saknade råvarutillgångar. Geologiska undersökningar företogs i stor skala, stora summor lades ner på projektet och resultaten blev magra. Vid ett annat tillfälle, 1951, hade Stalin sagt till Čepička att Tjeckoslovakien inte skulle lyckas med kollektiviseringen av jordbruket så länge man gav ”kulakerna” skatteförmåner. I själva verket var det bara småbönderna som fick vissa förmåner — ett av de få löften som kommunisterna verkligen höll. Men det höll inte länge till: några veckor senare anpassades skattepolitiken gentemot bönderna enligt Stalins åsikter.

Under åren 1950-53 uppnåddes aldrig de ofta varierande målen för den ekonomiska

planeringen och de långsiktiga avtalen inom utrikeshandeln respekterades inte. Gottwald irriterades av detta och hotade t o m de ansvariga ministrarna att ställa dem inför partiets disciplincommission. Čepička fick i uppdrag att överta ansvaret för de industrisektorer som producerade vapen. Trycket på arbetarna ökade, den tunga industrin sög upp all tillgänglig arbetskraft medan produktionen av konsumtionsvaror och tjänster förtvinade. Allt detta tjänade emellertid ingenting till. Gottwald bestämde att det berodde på dålig ekonomisk ledning eftersom hans beslut och inriktning var korrekta.

Man bad alltså de sovjetiska rådgivarna om hjälp, och de införde de sovjetiska förvaltningsmetoderna hos oss. De sovjetiska rådgivarna åtnjöt en privilegierad ställning, i och med att de beslöt om allt utan att vara ansvariga inför någon. De tjeckoslovakiska ministrarna liksom andra ansvariga lyssnade på dem och följde deras råd. Gottwald själv fattade inget ekonomiskt beslut av vikt utan att det godkänkts av dem.

Nätet av sovjetiska rådgivare hade undan för undan inte bara spunnits kring den tjeckoslovakiska ekonomins ledning utan kring hela Comecon. De styrde i själva verket denna organisation under dess första fem år i syfte att underkasta medlemsstaternas ekonomi den sovjetiska politikens intressen. Den tjeckoslovakiska ekonomin hade helt förlorat sin konkurrenskraft och sina kontakter med de europeiska industriländerna. Comecons organ förordade för övrigt principen om isolering och oberoende gentemot den kapitalistiska världen — en princip som antagits över hela linjen av den tjeckoslovakiska ledningen. Den tjeckoslovakiska industrin, som var draghäst åt mindre utvecklade länder, var tvungen att anpassa sig och underkasta sig deras behov. Tjeckoslovakien hade inget val. Sanningen att säga hade de ansvariga kommunisterna i Prag inte gjort några större ansträngningar för att lägga fram ett alternativ innan de kapitulerade.

De uppgifter som påtvingats ekonomin överskred i hög grad dess möjligheter och stred t o m mot dess naturliga utveckling. Den påtvingade inriktningen på tung industri och de främmande metoderna att styra ekonomin, utan minsta anpassning till lokala förhållanden, struntade totalt i de tre naturresurser som landets välbefinnande byggts på, nämligen jordbruket, mineralrikedomarna — framför allt uran — och arbetarnas och teknikernas traditionella yrkesskicklighet. Istället för att utnyttja detta för befolkningens bästa togs stora summor från bruttonationalprodukten för investeringar i den tunga industrin och vapenproduktionen som ingalunda kunde garantera en varaktig framtida blomstring. Allt detta skedde för att Stalins idéer skulle förverkligas. Stalin förutspådde vid denna tidpunkt att hela Europa snart skulle vara ockuperat. Det är från denna period som de svårigheter och kriser härstammar vars sviter man fortfarande kan märka inom den tjeckoslovakiska ekonomin. Erfarenheten med den tunga industrin, som då var ekonomins stolthet, har vänts i katastrof.

Arkiven innehåller mängder av dokument som visar i vilken grad Tjeckoslovariens tillhörighet till sovjetblocket hade avgjort dess utveckling och de beslut som dess ledare fattade vare sig det rör sig om Beneš frivilliga iakttagande av Stalins råd, om Gottwalds rädsla för Moskva, om Zápotockýs resignation inför Kreml eller om Novotnýs underdånighet inför Chrusjtjov. Stalin behövde bara komma med ett enkelt yttrande i Kreml och genast åtlöydes det som en order i Prag. Mikojan hade 1950 kritiserat den tjeckoslovakiska ekonomiska politiken därför att den inte utvecklade den tunga industrin tillräckligt snabbt; 1954 kritiserade Moskva Prag för att ha utvecklat den tunga industrin onödigt mycket; året därpå föreslog Kaganovitj Novotný att bättre utveckla den tjeckoslovakiska maskinindustrin — och alla dessa motstridiga rekommendationer blev alltid åtlöyda och utförda till punkt och pricka i Prag!

De tjeckoslovakiska ansvariga hade fr o m 1950 börjat tillämpa Comecons beslut om ekonomiskt oberoende gentemot den kapitalistiska världen. Samma år sa den sovjetiske ministern för utrikeshandel till den tjeckoslovakiska delegationen att den inte skulle ta

Comecons resolutioner bokstavligen därför att de inte hade någon tvångskaraktär. Det viktigaste var att tillfredsställa Sovjetunionens ekonomiska krav. De sovjetiska experterna underströk 1952 nödvändigheten av en valutareform — en åtgärd som livligt kritiserades av Mikojan strax efter det att den genomförts. I juni 1951 skrev Stalin till Gottwald att det inte fanns någon anledning att arresteras Slánský för att kräva raka motsatsen i november samma år. Liknande exempel fanns det dussintals av per dag.

Moskva drog sig inte för att uttala sig misstänksamt eller ohövligen om vissa tjeckoslovakiska politiker. Stalin sade till Beneš att Gottwald inte höll måttet som politiker, han förlöjligade Zápotočský och talade om den tjeckoslovakiska regeringen som en samling idioter. Han dölde inte sin misstro mot ministrarna Svoboda och Kopřiva, som båda tvingades lämna regeringen. Chrusjtjov avskydde Čepička och förödmjukade Zápotočský. Kosygin yttrade sig mycket nedsättande om Novotný i dennes närvaro. Det är inte så konstigt att de tjeckoslovakiska politikerna gjorde allt för att behaga Moskva under dessa omständigheter och att de oroade sig för varje litet tecken på missnöje från Kreml. De nöjde sig inte bara med att samvetsgrant verkställa de sovjetiska kamraternas order och direktiv, de försökte också uppnå deras ynnest genom gåvor. Varje gång vår planminister besökte sin kollega i Moskva hade han med sig presenter till honom, och de andra ministrarna och politbyråmedlemmarna gjorde likadant med sina kollegor. De var alla medvetna om att deras ställning och karriär avgjordes i Moskva.

Vad utrikespolitiken beträffade hade ledarna i Prag aldrig givit uttryck för någon vilja till självständighet. Till och med det berömda beslutet i juli 1947 att delta i konferensen om Marshall-hjälpen kom sig av ett missförstånd snarare än det var en gest av revolt. Tjeckoslovakien kunde i själva verket inte i förväg veta exakt vad de sovjetiska ledarna ville eftersom Moskva tog god tid på sig innan en slutgiltig linje antogs. När denna väl kungjorts av Stalin inför den tjeckoslovakiska delegationen — i en atmosfär av skicklig blandning av påstridighet och ironi — kunde Prags kursändring inte förvåna någon. Därefter kunde ingen avvikelser gentemot den sovjetiska utrikespolitiska linjen registreras.

Till och med inom den internationella kommunistiska rörelsen hade ledarna i Prag alltid blint följt i Moskvas fotspår och ibland gick de längre än männen i Kreml när det gällde radikala ståndpunktstaganden. Ett bevis på detta var till exempel Gottwalds inställning till Tito 1948, eller relationerna med det italienska kommunistpartiet vars linje föraktfullt avvisades av de tjeckoslovakiska ledarna från och med 1956. Och det var inte en slump att Novotný-ledningen offentligt hade uttalat sitt stöd för Sovjetunionens ledande roll i den internationella kommunistiska rörelsen långt efter att de sovjetiska ledarna själva hade övergivit denna princip. Ty de främsta ledarna i Prag ville ingalunda frigöra sig från Moskvas förmyndarskap, som var den bästa garantin för deras makt och som alltså var värd att man underkastade sig Sovjets intressen. Det är därför som arkiven inte bara innehåller Moskvas order till Prag utan också Prags begäran om råd inför varje viktigt beslut. I det avseendet var Kremls röst lag.

Parallellt med dessa relationer mellan ledarna i de bägge länderna agerade andra krafter på ett mer dolt sätt för att underkasta Tjeckoslovakien de sovjetiska intressena. Det var nätet av sovjetiska rådgivare som jag just talat om och som fungerade såväl inom ekonomin som i armén, säkerhetstjänsten och andra områden. På femtiotalet utgjorde dessa experter en viktig länk i maktmekanismen i Tjeckoslovakien — en situation som var desto egendomligare som det var utländska medborgare som lydde order från ett främmande land. I Tjeckoslovakien hade emellertid ingen mod att vägra följa deras råd.

Detta topphemliga materialet i arkiven, liksom de förtroenden som vissa av våra ledare gav mig, ledde mig till övertygelsen att det fanns en särskild säkerhets- och underrättelsetjänst, ledd av Moskva, som opererade i de socialistiska länderna bakom ryggen på deras egna politiska organ. Detta nät, som hade orimlig makt, hade sina antenner ute överallt, på

företagen, i administrationen och ända upp i politbyrån. I Tjeckoslovakien bestod den till en del av de sovjetiska rådgivare som var utplacerade i vår säkerhetstjänst och som var direkt beroende av sin central i Moskva, samt av ett omfattande system av agenter, utplacerade av ryssarna i hela landet under och framför allt efter kriget. Detta nät, som styrdes från Moskva, fungerade när så behövdes i strid mot den sovjetiska politiska ledningens vilja.

I början av Prag-våren hörde jag till dem som var övertygade om nödvändigheten av reformer. Jag kunde konstatera att samhället hade förlorat sina naturliga drivkrafter och att den ekonomiska och politiska förvaltningen låg som en blykåpa på landet och hindrade alla samhällsliga verksamheter. Jag trodde mig se lösningen på denna situation i partiets vilja att vidta åtgärder för nödvändiga förändringar, jag hade full tilltro till dess förmåga att få till stånd önskvärda förbättringar. Jag var inte den ende och vi som omfattade denna åsikt blev ständigt fler.

Jag har redan påpekat i vilken grad upptäckten av det massiva godtycket och de politiska rättegångarna på femtiotalet hade upprört mitt samvete och ruckat på mina övertygelser.

Alla de grundläggande dragen i denna regim återspeglas brutalt i de politiska rättegångarna, som i en kristallkula. Några steg i kulisserna på denna tragiska teater var tillräckligt för att genast upptäcka systemets omänskliga fasa, medborgarnas rädsla och lidanden, den monstruösa föreningen av ideologi och grymhet, tomma slagord inför en ohållbar verklighet, alla moraliska värderingars sammanbrott och den brist på moral som var statens drivkraft, bristen på individuella och kollektiva friheter. Man ser här hur ohyggligt effektiv fanatismen kan vara och vilka omänskliga konsekvenser strävan efter okontrollerad makt har, man känner här hur statsmännen förödmjukas inför Moskva och de förödande sidorna av dess herravälde, man betraktar här regimens triumf och fall, glans och elände. Och man får möjlighet att förstå det dialektiska sambandet mellan det massiva godtycket och de politiska rättegångarna; rättegångarna är en logisk följd av godtycket, de illustrerar det på ett iögonenfallande sätt. När man betraktat allt detta kommer man till den uppenbara slutsatsen att återupprättandet av ett rätts-samhälle är det första villkoret för att demokratiseringen av regimen ska ha en chans att lyckas.

Jag kunde inte genast göra mig en fullständig bild av de politiska rättegångarna eller sätta in denna bild i landets historiska sammanhang och maktens mekanismer. Det tog mig flera år att göra det, från och med min första kontakt med centralkommitténs arkiv fram till 1968-69, då jag var sekreterare i den partikommission som hade till uppgift att fullborda rehabiliteringarna. Det var först då som jag fick kännedom om en rad viktiga fakta och detaljer som jag dittills varit okunnig om. Jag ska här försöka återge de viktigaste etapperna i min upptäckt, alla markerade av frågetecken och tvivel.

De första upptäckterna

De första stegen på vägen mot sanningen om femtiotalets politiska rättegångar tog jag genom att studera rapporterna

från TKPs presidiummötet. Mellan februari 1948 och 1950 omfattar de också en viss diskussion, något som senare avskaffades. Protokollen inskränktes till att omfatta enbart punkterna på dagordningen och de antagna besluten.

Till att börja med studerade jag uppmärksamt fallet Clementis. Partiledningen hade i mars 1950 avsatt honom från posten som utrikesminister. Det finns en redogörelse från mötet mellan ledarna i det slovakiska kommunistpartiet som två instruktörer från Prag också var med på, Kopřiva, sekreterare i TKPs centralkommitté och blivande minister för säkerhetsfrågor, samt Slánský, TKPs generalsekreterare. De två talarna underströk det faktum att det tjeckoslovakiska partiets ledning i enlighet med direktiven från Kominform hade börjat granska alla de främsta ansvarigas förflutna och upptäckt några ”dunkla hörn” i Clementis'

tidigare förehavanden. De anspelade uppenbarligen på att han ogillat den tysk-sovjetiska pakten 1939, vilket då lett till att han uteslutits ur partiet. Det slovakiska kommunistpartiets ledning hade godtagit dessa rapporter som självklara; bara Husák och Novomeský verkade förvånade och försökte förklara Clementis' misstag genom att hänvisa till hans intellektualism som gradvis hade avskurit honom från partilivet.

Så långt fanns ingenting iögonenfallande. Mina första tvivel väcktes då jag än en gång läste Clementis' brevväxling med den slovakiska partiledningen. Bland anklagelserna som riktades mot honom fanns några osanningar. Man förebrår honom till exempel för att under kriget ha varit medlem i Statsrådet (ett konsultativt organ med säte i parlamentet) i London, liksom i Slovakiska Kommittén (en mycket liten och reaktionär grupp) — allt detta utan att partiet vetat om det. Clementis svarar i sitt brev att han varit medlem inte i Statsrådet utan i dess juridiska kommission, att han anslutit sig inte till Slovakiska Kommittén utan till den mycket officiella Slaviska Kommittén och att han hade accepterat dessa två funktioner på partiets direkta inrådan, vilket Nosek, som vid den tidpunkten varit organisationens ansvarige, kunde intyga. Men Nosek bröt inte tystnaden och partiledningen tillbakavisade Clementis' förklaringar som spetsfundigheter och avkrävde honom självkritik. Denna brevväxling med Clementis visar för övrigt att man sökte något helt annat än sanningen, och att partiledningen avsiktligt nonchalerade Clementis' klagomål gentemot vissa ansvariga som talade om honom som en förrädare och en fiende i Slovakien.

Redogörelserna för presidiets och TKPs centralkommittés politiska sekretariats möten från de stora rättegångarnas tid är ganska knapphändiga. De tar bara upp att vissa ansvariga bytts ut, att man godkänt vissa arresteringar och de omfattar likaledes rapporterna från inrikes- och justitieministrarna om de rättegångar som förbereddes, med deras förslag beträffande den dom som borde avkunnas. Ingenting av större bevisvärde, bortsett från det faktum att rättegångarna bestämdes inom ett politiskt organ som enligt författningen inte var kompetent, något som under den perioden föreföll mig helt naturligt.

Hösten 1962 gick det rykten i centralkommitténs apparat om den kommission som hade till uppgift att undersöka femtiotalets politiska rättegångar. En av mina vänner, som då var medlem av kommissionen, sade till mig att kommissionens rapport skulle vara förfärlig. På andra håll hade man redan hört spridda förtroenden som vissa av de nyligen frigivna offren för rättegångarna låtit läcka ut.

Alla dessa ofullständiga och oroväckande rykten sporrade mig till att vilja ta reda på mer. Jag visste emellertid inte i vilka arkiv hemligheten kunde ligga begravd, inte heller bland vilka dokument, de katalogiserade eller icke-katalogiserade, jag skulle söka svaret. Jag trodde att det skulle räcka med att hitta en fast punkt för att kunna spåra resten, ty det är ofta så det går till i arkiven.

Fanns denna utgångspunkt dold i redogörelserna från centralkommitténs möten under denna period? Jag hade gått igenom dem alla utan att hitta något, bortsett från några betydelselösa detaljer. Den vägen var alltså inte den rätta. Jag visste att de viktigaste dokumenten redan fanns i händerna på undersökningskommissionen, men det måste finnas många fler som kommissionen inte kände till, eftersom ingen av dess medlemmar var förtrogen med arkivforskning eller visste hur man använde sig av historiska dokument. Eftersom jag var missnöjd med att treva i blindo beslöt jag mig för att försöka mig på ett större steg, utan att vara säker på att det skulle leda någonstans: jag vände mig till de privata arkiven.

Jag började med Zápotockýs. De flesta dokumenten var utan intresse: det var utkast till tal eller handskrivna anteckningar, fyllda av den tidens jargong som han så ofta använde, av hans oformliga meningsbyggnad och hans stavfel. De enda dokument som fångade mitt intresse hade samband med Moskvakonferensen i april 1954. De sovjetiska ledarna hade bland annat kritiserat hans bristande nit i kampen mot socialdemokratiska tendenser: de förebrådde

Zápotocký för att inte ha velat inleda rättegången mot Ečer, en f d socialdemokratisk ledare som hade företrätt Tjeckoslovakien i Nürnberg-rättegångarna 1945-46. Zápotocký hade antecknat sitt svar: ”Eftersom inrikesministern inför mig beklagat att fängelserna var överfulla med människor som satt häktade utan att man visste exakt varför, därför att ingen någonsin förhörde dem, ville jag hjälpa honom att förbättra situationen.”

Denna upplysning förde mig till andra privata arkiv, först till Václav Kopeckýs Kopecký var f d minister och medlem i TKP:s presidium. Han skröt ofta över att vara ättling i direkt nedstigande led till den patriotiske marionettskådespelaren Matěj Kopecký, verksam i början av 1800-talet. Också Kopecký var en komediaktör, men enbart på den politiska scenen. Publiken kände honom som en outtröttlig talare som alltid var redo att smicka folket, en verklig narr. Jag hade tillfälle att lyssna på många av hans tal och minns särskilt hans maratonföredrag om partiets historia som han höll vid partiets skola för politiska studier. Talet varade med några korta avbrott i nästan tjugo timmar! Det var först efteråt som vi kunde konstatera att Kopecký hade läst det omfattande manuset till sin nästa bok för oss, tillspetsat med några kommentarer. Han spelade mycket vänlig mot konstnärer och skådespelare men var däremot mycket hård i det politiska livet, intrigant, ärelysten och makthungrig. Under kriget hade han konspirerat mot Slánský i Moskva. Han hade blivit så osams med Slánský att han inte tilltalade honom under ett helt år; 1943 intrigerade han t o m mot Gottwald. Han hade fortsatt efter kriget. Han var Moskvas öga, eller snarare den sovjetiska politiska polisens man ända sedan kriget. Medlemmarna i TKPs styrelse var rädda för

honom, inklusive Gottwald. De använde Kopecký för ”smutsiga uppdrag”, och han utförde dem mästerligt och med uppenbar förtjusning. Före februari 1948 spelade han rollen som fågelskrämma inför regeringen för att skrämja de icke-kommunistiska ministrarna. Efter februari var hans uppgift att ideologiskt rättfärdiga alla uppgörelser och de viktigaste politiska rättegångarna.

Men låt oss återvända till hans personliga arkiv. Där upptäckte jag ett brev från poeten Konstantin Biebls väninna i vilket hon redogör för de sista dagarna innan han begick självmord... ännu en människa på den långa listan över dem som tagit livet av sig. Jag blev omtumlad: detta brev höll upp en spegel för den regim som poeten — som var uppriktig kommunist — inte längre orkade leva under. Brevet från regissören Frejka, övertygad kommunist som också begick självmord, hade samma effekt på mig. I Zápotockýs arkiv fanns det liknande brev: ett från Stavinoha, f d sekreterare i en kretsorganisation som blev orättvist dömd, eller det från Taussigová, f d medlem i centralkommittén som också fängslades. Dessa brev, som sändes i mitten av 1954 till president Zápotocký, beskrev den brutalitet som präglade förhören och de framvingade bekännelserna; fru Taussigová nämner dessutom andra politiska affärer som hon var indragen i. Jag fick inte nämna innehållet i dessa brev och ännu mindre fick jag offentliggöra Zápotockýs hållning: i sin skrivelse till alla medlemmar i parti-styrelsen avvisar han cyniskt och självgott dessa klagomål eller böner.

Brevet från Outrata, f d generalsekreterare i Ekonomiska rådet, hade ett liknande innehåll. Upphovsmannen till tvåårsplanen och den första femårsplanen beskriver också grymheten i de förhör som avtvingade honom osannfärdiga bekännelser, och tillbakavisar punkt för punkt anklagelsen och domen. Till råga på allt hade han redan personligen förklarat allt detta för Zápotocký och Barák som tagit emot honom i mars 1954. Det var mer än egendomligt: i mars 1954 tar presidenten i närvaro av den berörde ministern emot en fånge som han känner mycket väl eftersom han länge arbetat tillsammans med honom; han lyssnar på hans klagomål och får höra sanningen om hans fall — och inte desto mindre låter han honom dömas i november samma år!

De följande breven bekräftade bara det jag just upptäckt. Bland dem finns också ett brev från Ludvík Svoboda, som kastades i fängelse några dagar under Slánský-rättegången: i det

beskriver han de torterade fångarnas känslor och skrik... Andra ledande kommunister klagar över att de skuggas, över att deras telefoner avlyssnas och post öppnas.

I samma veva studerade jag Gottwalds och generalsekreterarens personliga arkiv, läste på nytt igenom protokollen från presidiets möten och blev definitivt övertygad om att rättegångarna bit för bit konstruerats och genomförts med hjälp av fasansfull moralisk och fysisk tortyr. Upptäckterna som bekräftade denna uppfattning mångdubblades. Våren 1963 upptogs de i den rapport som rehabiliteringskommissionen under Kolders ordförandeskap sammanställde.

Den 15 april 1963 var vi samlade i den ideologiska avdelningens föreläsningssal för att få höra Kolder-rapporten, som TKPs centralkommitté godkände dagen innan. Vi lyssnade under tystnad: var och en av oss visste redan, eller misstänkte åtminstone något, men ingen hade väntat sig sådana förbluffande fakta. Rapporten ägnades åt upprinnelsen till och förberedelserna för de politiska rättegångarna mot de främsta partiansvariga mellan 1949 och 1954. Kommissionen hade samlat och offentliggjort tillräckligt med bevis på det psykiska och fysiska våld som den politiska polisen använt, på Moskvas påtryckningar och den roll som vissa ledare spelade beträffande förberedelsen av rättegångarna, för att det inte skulle föreligga något tvivel om de falska anklagelserna och i förväg uppgjorda domarna. Alla dessa ovedersägliga bevis sammantagna ingav oss en sannskyldig fasa. Beträffande det politiska ansvaret hade kommissionen hållit sig inom de gränser som inte fick överskridas vid den tidpunkten — den lade skulden på vissa ansvariga inom partiapparaten och på ”personkulten”. Vad upprättelserna beträffade var det ännu värre: kommissionen ansåg att de skulle uppnås genom att ”partiets ledande roll konsekvent skulle tillämpas i alla maktorgan”...

Under den efterföljande diskussionen inskränkte vi oss till några frågor. Det var som om överraskningen hade gjort oss stumma — och ändå var vi ganska blaserade personer. Nu var det vår tur att gå ut med förklaringar till de organ som låg inom vårt ansvarsområde. Jag blev tvungen att ta till orda inför personalen på Odéon-förlaget. Åhörarna dolde illa de känslor som Kolder-kommissionens rapport väckte inför de oskyldigas lidanden och avrättningar. Partimedlemmarna frågade sig hur detta hade kunnat inträffa, och upprördes av de bedömningar som man tidigare påtvingat dem: på begäran av partiledningen hade de först röstat igenom resolutioner till stöd för dess politik och godkänt avrättningen av höga ledare, för att sedan få höra att man skulle revidera de avkunnade domarna ty de dömda hade i alla fall begått vissa brott, och för att slutligen få höra centralkommitténs avslöjanden om att allt bara varit en dyster fars iscensatt med hjälp av den värsta misshandel! Hur var detta möjligt i en socialistisk stat undrade de, och vilka var de ansvariga? Utöver frågor som ställdes för att utröna om rättegångarna mot icke-kommunister tidigare varit uppgjorda på förhand på samma sätt oroade man sig också för den roll som Novotný spelat i de stora politiska rättegångarna: hade inte ministern Karol Bačilek tackat honom 1952 för hans deltagande i förberedelsen av rättegången mot Slánský?

Det var svårt för oss att svara på alla dessa frågor. För det första hade partiledningen beslutat att lägga ansvaret på några få politiker och framför allt på funktionärerna inom säkerhets- och justitieministerierna. Vad beträffar rättegångarna mot icke-kommunisterna framhärskade partiledningen med att framställa dem som berättigade. Återstod frågan om Novotnýs ansvar och på den fann jag inget svar, eftersom episoden med Bacileks tack helt fallit mig ur minnet. Men eftersom detta problem tagits upp litet varstans blev partiledningen tvungen att reagera: den informerade genom telex alla kretsorganisationers kontor om att det deltagande från Novotnýs sida som Bacilek talat om hade bestått i att han ställt vissa dokument från centralkommitténs arkiv till förfogande på partiledningens uttryckliga begäran.

När jag fem år senare på nytt läste protokollen från partipresidiets överläggningar med anledning av Kolder-rapporten (i mars 1963, alltså före störtfloden av frågor om Novotnýs ansvar i förberedelsen av rättegångarna) slogs jag av Dolanskýs förklaring. Dolanský var en

mycket inflytelserik medlem i ledningen vid tiden för rättegångarna, han erkände sin del i ansvaret och sade sig vara villig att lämna alla sina poster. Förvånande nog fick han stöd av Novotný som utan att göra det till en formell förpliktelse föreslog sina närmaste medarbetare att i Dolanskýs förslag se anledning till eftertanke. Men han blev beslutsamt bekämpad av Fierlinger som för att visa det omöjliga i en kollektiv avskedsansökan framförde följande argument: ”Och vad skulle det bli av staten om vi hoppade av allihop?” Han tänkte antagligen att vägen mot socialismen allvarligt skulle komprometteras om dess främsta stöd i statens och partiets ledning avgick. Jag vill i detta sammanhang precisera att om man utöver Bacíleks och Köhlers avskedsansökningar, som redan var beslutade, också hade varit tvungen att ta emot Dolanskýs, Novotnýs, Fierlingers och Širokýs, skulle partiledningen praktiskt taget ha blivit halshuggen...

Kolder-rapporten om rehabiliteringarna blev det som gjorde djupast intryck på partiets kollektiva samvete sedan det sovjetiska kommunistpartiets 20:e kongress. Den hade förstärkt medlemmarnas, och till och med partifunktionärernas misstro mot ledarnas politiska uppriktighet — tvivel som fick näring av alla de frågor som man inte fått något svar på och av ledningens uppenbara benägenhet att förmildra fakta som skulle förmedlas till ”basen”. Vissa partimedlemmar reste sig mot att ha blivit manipulerade att godkänna övergrepp som de nu var medansvariga för; andra upprördes av att istället för att få veta hela sanningen få den sig tilldelad i småportioner. Alla var enhälligt av den åsikten att partiet gjorde fel genom att handla på det sättet.

Barnabiter-kommissionen

Trots sin explosiva laddning och den inverkan den haft på den allmänna opinionen hade Kolder-rapporten inte överskridit de ramar den sammanställts inom. Samtidigt som Kolder-kommissionen talat för en fullständig juridisk upprättelse av alla de fall som kommit till dess kännedom ville den inte förespråka offrens politiska rehabilitering.

Kommissionen hade alltså bara uttalat sig för en delvis rehabilitering av de påstådda ”borgerliga slovakiska nationalisterna” och yttrat att det slovakiska kommunistpartiets kongress 1950 haft rätt att kritisera de anklagades nationalistiska och borgerliga avvikelser, fastän dessa för den skull inte borde ha ställts inför rätta eller uteslutits ur partiet. Avvikelseorna kvarstod alltså.

De berörda — främst Husák och Novomeský — hade vänt sig mot denna slutsats ty enligt dem var anklagelseorna om borgerlig nationalism bara en förevändning för en omfattande politisk repressionskampanj som sedan länge förberetts. Novotný gav efter för deras krav och samtyckte till sist till att en kommission med experter fick i uppdrag att på nytt granska denna affär.

I början var vi bara några stycken som ägnade oss åt denna uppgift. Vi arbetade i centralkommitténs högkvarters lokaler, och flyttade sedan till Barnabiternas hus — därav kommissionens namn. Detta gamla nunnekloster, som var beläget vid foten av Prags slott med en överdådlig utsikt över hela staden, var sedan flera år tillbaka centralkommitténs egendom och förvandlat till en sorts hotell.

Kommissionen, vars ordförande var centralkommitténs sekreterare Koucký, hade en väl preciserad uppgift: att undersöka om de slovakiska ledarna ifråga gjort sig skyldiga till avvikelser av borgerlig-nationalistisk art. Detta begränsade mängden av dokument att gå igenom. Snarare än att ägna vår uppmärksamhet åt själva rättegången skulle vi inrikta oss på den kritik som Široký framfört på den berömda slovakiska partikongressen 1950. Under arbetets gång fick vi tillfälle att dra undan några slöjor som dolt styrkeförhållandena mellan olika kommunistledare, särskilt i Slovakien.

På det stadium som mina kunskaper om de politiska rättegångarna befann sig vid denna

tidpunkt, var jag böjd att tillskriva de personliga relationerna och de politiska meningsmotsättningarna mellan de främsta ledarna en framträdande roll i förberedelserna av rättegångarna. Det var inte förrän senare som orsakssambandet mellan de politiska rättegångarna och makt-systemet avslöjades för mig, något som i ett enda slag förvisade den personliga rivaliteten till en plats i bakgrunden, utan att för den skull frånta den all betydelse. Jag ska alltså använda mig av fallet med de påstådda borgerligt-nationalistiska slovakerna för att ge exempel på ledarskiktets inre maktkamp.

När man stoppar handen i kuggverket

När motståndskampen i Slovakien 1943 organiserades inför det nationella upproret befann sig Široký och Ďuriš i den pronazistiska regimens fängelser. Široký och Ďuriš var de två främsta slovakiska ledarna som det tjeckoslovakiska kommunistpartiet i exil i Moskva hade erkänt. De var ingalunda omedvetna om att deras frånvaro i den allmänna resningens stund skulle innebära förlusten av ett anseeligt politiskt kapital när det gällde den framtida kampen om makten. Under denna tid var den främste kommunistiske ledaren i Slovakien

som skickats dit av TKPs ledning från Moskva. Till medarbetare hade han valt den unge intellektuelle kommunisten Husák och poeten Novomeský. Denna trio framställde sig som de slovakiska kommunisternas hemliga ledning, utan att knyta till sig de gamla partiledarna som exempelvis Bacílek, trots att Gottwald befallt det. Gottwald hade dock gjort klart för Šmidke att han bara var den främste partiansvarige i Slovakien i avsaknad av centralkommittén och dess presidium och underkastad TKPs politbyrås auktoritet fram till krigets slut.

Široký och Ďuriš hade flera gånger bett Husák att hjälpa de kommunistiska fångarna att fly ur fängelset, men försöket hade misslyckats. De skulle länge och helt felaktigt misstänka Husák för att frivilligt ha låtit dem bli kvar i de fascistiska fängelsehålorna enbart för att hindra dem från att delta i resningen, som skulle utbryta de sista dagarna i augusti 1944. I mitten av september, när striderna rasade som häftigast, hade det slovakiska kommunistpartiet samlats till kongress för att ge laga kraft åt föreningen med det socialdemokratiska partiet. Denna kongress hade fått Gottwald och hans vänner i Moskva att tappa fattningen, särskilt som man på kongressen valt sin egen centralkommitté, vilket var precis vad Gottwald till varje pris ville undvika. Denna centralkommitté hade för övrigt bekräftat Šmidkes och Husáks funktioner. Den ”upproriska ledningen” hade alltså nyligen konstituerat sig och Široký hade ingen plats i den.

I mars 1945 hade representanterna för fyra tjeckiska politiska partier och för Slovakiska Nationella Rådet dragit upp riktlinjerna till ett gemensamt regeringsprogram (”Košice-programmet”, efter namnet på den slovakiska stad där det undertecknades). Trots de andra tjeckiska partiernas motvilja hade kommunisterna i programmet framtvingat en stor autonomi för Slovakien, som de räknade med att ha kontroll över genom motståndsmännen som till större delen bestod av kommunister. Slovakien var den enda strukturerade och välorganiserade regionen i landet. Det slovakiska kommunistpartiet var representerat i centralregeringen i Prag genom ministrarna Široký, Ďuriš och Clementis, medan de ledande posterna i de autonoma regeringsorganen i Slovakien hade tillfallit representanterna för den ”upproriska ledningen”.

Denna ledning blev snart utsatt för häftig kritik från TKP i Prag, i juni och juli 1945. Ganska alarmerande rapporter om situationen i Slovakien, kanske avsiktligt uppblåsta av den tjeckiska och framför allt den sovjetiska hemliga polisen, fick Gottwald att anklaga den ”upproriska ledningen” för att främja provinsialism och ett klimat fientligt gentemot tjeckerna. Som ”bevis” på denna mentalitet drog man till och med fram att de tjeckiska delegaterna på den slaviska brödrabanketten i Bratislava hade fått mindre att äta och dricka än sina slovakiska kamrater. Kopeck, som alltid var beredd att blåsa under elden, talade till och med om slovakernas antisovjetism. TKPs presidium drog slutsatsen att något måste göras för

att rätta till situationen. Man framtvängde att Široký blev ordförande för det slovakiska kommunistpartiet och att Ďuriš blev medlem av dess styrelse.

Detta inträffade på den slovakiska partikonferensen i Žilina i augusti 1945. Široký utsågs till partiledare trots oppositionen från de ledare som kom från motståndsrörelsen. Han skyndade sig att byta ut alla centralkommitténs sekreterare mot sina trogna och att helt underställa det slovakiska partiet TKPs ledning i Prag. 1963 hävdade Široký att Gottwald hade bett honom att redan på Žilina-konferensen kritisera Šmidke och Husák för nationalism. Vid denna tidpunkt hade han ännu inte haft mod att göra det.

Valen till den lagstiftande församlingen i maj 1946, det sista demokratiska valet i Tjeckoslovakien, blev katastrofalt för de slovakiska kommunisterna. Deras huvudmotståndare, det demokratiska partiet, fick nästan två tredjedelar av rösterna och absolut majoritet i den autonoma maktens olika organ. Som svar på valnederlaget dröjde kommunisterna inte med att anklaga sina motståndare för att smida lömska planer mot republikens enhet. Från och med 1947 föreslog Husák vissa strukturella modifikationer av den interna slovakiska autonomin, vilket på kort sikt skulle ha lett till det demokratiska partiets försvagande. Hans förföljelser mot det demokratiska partiet intensifierades framför allt efter februari 1948, då han i egenskap av ordförande i den slovakiska regeringen (inom ramen för den interna autonomin) gav order om arrestering och förföljelse av det demokratiska partiets främsta ledare.

Upprättandet av den monopolistiska makten i Prag var emellertid ingalunda gynnsamt för de slovakiska autonoma organen, inte ens för deras kommunistiska medlemmar. Allt beslöts i Prag där det slovakiska partiet fortfarande bara representerades av Široký och Ďuriš. Under dessa förhållanden kunde relationerna mellan anhängare av den ”upproriska ledningen”, dvs de övertygade autonomisterna, och centralmakten bara försämrats. Desto mer som Gottwald i maj 1948 kategoriskt tillbakavisade de slovakiska kommunistledarnas förslag som krävde några blygsamma och smärre ändringar av författningen till förmån för de nationella slovakiska intressena. Vid detta tillfälle läste Gottwald t o m upp brevväxlingen mellan Stalin och Tito för dem för att varna dem ordentligt för faran av att leka med nationalismen.

TKPs presidium samlades den 28 juni 1948 för att diskutera Kominforms resolution som fördömde Jugoslavien. Man hade uppmärksammet följt Ďuriš och Kopecký, som tog tillfället i akt och föreslog en närmare granskning av nationalisternas ränker i Slovakien. I september 1948 beslöt man i Prag att de slovakiska kommunisterna borde rösta för en sammanslagning mellan sitt parti och det tjeckoslovakiska kommunistpartiet för att ett enda och enhetligt parti skulle bildas över hela landet. Inför den konstitutiva kongressen hade Široký rättfärdigat denna åtgärd genom att just peka på hur borgerliga nationalistiska tendenser trängt in i den slovakiska partiledningen. Han hade inte namngivit någon, men det är betecknande att varken Husák eller Šmidke fanns med bland de nya slovakiska kandidater som skulle röstas in av TKPs ledning.

Som i resten av landet hade den ekonomiska situationen avsevärt försämrats i Slovakien. I sin häftiga kritik av de dåliga försörjningsförhållandena riktade Gottwald också i januari 1948 en allvarlig varning till slovakerna för provinsieell och anti-tjeckisk mentalitet. I egenskap av främste partifunktionär inom det slovakiska kommunistpartiet försökte Široký mildra anklagelserna. Men det skulle han inte ha gjort, ty han blev våldsamt angripen av Kopecký, som ansåg att hans ingripande vittnade om ursäktlig brist på förståelse för situationen.

Ordföranden i den slovakiska regeringen, Husák, hade däremot beslutat reagera på kritiken från Prag genom en energisk aktion. Efter att ha godkänt drakoniska åtgärder mot dem som försökte undandra sig de obligatoriska leveranserna tryckte han hårt på nödvändigheten av att intensifiera klasskampen. Han krävde t o m att hemliga polisagenter skulle placeras i administrationen, företagen och partiapparaten för att spåra fienden. Det var redan början av den period när arresteringar, tortyr och domar mot gamla politiska motståndare och andra

påstådda statsfiender på initiativ av och med godkännande av den kommunistiska ledningen hade blivit vanligt. Dessa metoder skulle snart drabba partiet självt: den politiska polisens rapporter om den intensifiering av klasskampen som det slovakiska kommunistpartiet beslutat, omnämnde redan att slovakiska kommunister arresterats på grund av sina kritiska uttalanden på partimötena.

Hösten 1949, då rättegången mot László Rajk höll på att förberedas i Budapest, hade Gottwald från sin ungerska kollega Rákosi fått en lista över personer vars namn hade dykt upp under förhören med Rajk och hans medanklagade. Bland dessa potentiellt misstänkta fanns Husák, Novomeský och Clementis, medan Ďuriš och Široký inte fanns med. Vid den här tiden hade man redan arresterat ganska högt uppsatta kommunister i Slovakien, som t ex Novomeskýs sekreterare Otta som dömts som jugoslavisk agent och som sedan ”begick självmord” under mystiska omständigheter strax efter att ha frigivits. Gruppen med fyra kommunistiska motståndsledare, som anklagats för att ha konspirerat mot Široký för att få honom ersatt av Šmidke, blev däremot snart frigiven i brist på bevis. Under den här tiden var partiets säkerhetstjänst i Prag, ledd av Šváb, i färd med att samla förkrossande material mot de ”slovakiska nationalisterna”. Fyra av TKPs högsta ledare varav Široký var en — hölls underrättade om denna undersökning. De sovjetiska rådgivarna å sin sida krävde också en dokumentation om de slovakiska ledarna i Bratislava, utan att gå in på detaljer, och de sade att till och med Široký mycket väl skulle kunna ”få en spark i ändan”. Široký var inte omedveten om det och vidtog sina försiktighetsåtgärder — särskilt efter att ha konstaterat att man just hade snokat i hans kassaskåp.

Händelserna påskyndades från och med mars 1950, då Clementis avsattes. Vid detta tillfälle beklagade Široký de nationalistiska och borgerliga böjelserna hos vissa medlemmar i den slovakiska ledningen, utan att ännu namnge någon. En månad senare utpekade han Husák, Šmidke och Novomeský innan han månaden därpå inför de slovakiska kommunisternas kongress lade fram en sannskyldig anklagelsehandling mot den borgerliga nationalismen, grundad på det material som hemliga polisen försett honom med. Alla de anklagade erkände genast de misstag man förebrådde dem för. De avsattes från sina poster och senare arresterades och dömdes samtliga, med undantag för

Široký och Gottwald hade alltid försökt att politiskt stuka den ”upproriska ledningen”, som de fattat misstankar mot på grund av dess prestige sedan motståndstiden och som de visste var respektlösa gentemot partiledningen i Prag. De ville att dessa män skulle rensas ut ur det politiska livet, inte att de skulle fängslas. Emellertid hade de alla byggt upp en regim som inte kan tolerera meningsmotsättningar och vars enda metod att lösa dem är att fängsla motståndaren. När Široký såg att rättegångarna höll på att bryta in i partiet och att anfall mot nationalismen var på modet inom den kommunistiska rörelsen, hade han på gott och ont tagit tillfället i akt: om han inte själv ville bli misstänkt, vilket han visste att han riskerade att bli, måste han avslöja andra fiender. Kanske trodde han, fastän det verkar osannolikt efter vad han först sett i Moskva och sedan i Prag, att affären skulle avslutas med att de anklagade avsattes från sina poster utan att man gick så långt som till rättegång. Men efter att ha sagt a var han tvungen att gå igenom hela alfabetet om han ville hålla sig kvar vid makten.

De gamla ledarna talar...

Samtalen med de högt uppsatta kommunisterna var mycket lärorika för kännedomen om den ledande gruppens karaktärsdrag och deras personliga relationer. Inom ramen för Barnabiter-kommissionen var jag flera gånger med om sådana intervjuer och jag ska här sammanfatta dem.

När Karol Bacílek framträdde inför Barnabiter-kommissionen var han redan pensionerad, även om han fortfarande innehade sin plats i TKPs centralkommitté och inom det slovakiska partiets ledning. Han hade länge varit en högt uppsatt kommunistisk funktionär och hans

karriär hade fört honom ända upp till TKPs presidium, till posten som vice regeringschef och som det slovakiska kommunistpartiets förste sekreterare. På grund av sitt ansvar beträffande de politiska rättegångarna han var säkerhetsminister 1952-53 — hade han avsatts från sina höga poster inom partiet tio år senare.

”Du var minister vid tiden för Slánský-rättegången och de massiva arresteringarna. Vad anser du idag om din tidigare verksamhet?” frågade jag Bacílek.

Svar: ”Jag betraktar den som en tragisk etapp i mitt liv. Man måste också säga att jag bara utförde partiets vilja. Jag kände mig inte vara i stånd till mer, jag ville inte åta mig ett uppdrag som jag inte var gjord för. Gottwald hade kallat mig till sig för att säga att det krävdes en politisk gestalt i ledningen för ministeriet, en man med högt klassmedvetande — 'någon som du, min lille Karol'. Jag hade invändningar, jag sade att jag inte förstod någonting av säkerhetsfrågor, jag hade aldrig arbetat med dem tidigare. Men Gottwald envisades: 'Hör på, sade han till mig, du kommer att vara den politiska gestalt vi behöver där, arbetet kommer att göras av de sovjetiska rådgivarna, det är deras yrke, du behöver bara stödja dig på dem'. Och det var också vad jag gjorde. Min huvuduppgift bestod i att förbereda Slánský-rättegången. Men nu talar man bara om min tid på säkerhetsministeriet och glömmer alla mina andra meriter inom partiet. Jag har arbetat för partiet i fyrtio år och jag tillbringade bara två av dem på säkerhetsministeriet. För att döma en högt uppsatt kommunistisk funktionär måste man se till hans aktiviteter i sin helhet. När det gäller mig överväger den positiva sidan starkt.”

Fråga: ”I egenskap av minister gick du och besökte vissa högt uppsatta kommunister i deras fängelseceller. I vilket syfte?”

Svar: ”Två gånger företog jag sådana besök: första gången strax efter att jag utsetts till minister, andra gången strax innan rättegångarna mot dem inleddes. Varje gång var det partiet som hade bestämt det. Syftet med mina besök? Jag skulle påminna dem om vad partiet väntade sig av dem: att de skulle erkänna sig skyldiga och avlägga fullständiga bekännelser ty det skulle tjäna partiets intressen. Mina besök förlöpte väl. Novomeský blev förvånad över att se mig gå in i hans cell. 'Min stackars Karol, är du också här?' sade han till mig i tron att jag också blivit arresterad... Jag hade med mig smörgåsar och vin och vi talade om minnen från tiden för det slovakiska upproret.”

Flera frågor och svar följde på liknande sätt. Det fanns verkligen anledning till bestörtning. Det var alltså så som en gammal medlem i den grupp som enväldigt beslöt om statens öde tänkte! Jag skulle aldrig träffa honom igen. Emellertid hörde jag på nytt talas om honom 1968 genom Novotný som spontant hade nämnt honom under ett av våra samtal. Novotný, som drev med vissa höga funktionärer och deras fruar som på de officiella mottagningarna stoppade ner mat i sina handväskor för att ta med sig hem, tillade att Bacílek vräkte i sig så mycket av buffén att hans generalsuniform, som han älskade att stoltsera i, alltid var full med matfläckar men dem såg han inte. På det hela taget talade emellertid Novotný mycket älskvärt om Bacílek, som en trogen och hängiven kamrat som tyvärr inte varit kompetent för sin post som minister.

Jag frågade också Čepička varför Gottwald, som kände till Bacíleks begränsade kapacitet, ändå hade utnämnt honom till en post inom regeringen. Enligt Čepička hade Gottwald inte varit särskilt entusiastisk, men det var Moskvas vilja. 1968 läste jag också om Bacíleks inlägg i presidiets diskussion om Kolder-rapporten: han insåg inte alls vilket enormt ansvar han haft beträffande de politiska rättegångarna. Vid detta tillfälle hade han i alla fall avslöjat en intressant detalj, nämligen sitt samarbete med KGB, som gick tillbaka till tiden för hans vistelse i Moskva under kriget. Hans intima kontakter med de sovjetiska rådgivarna på hans ministerium hade varit av den arten att han inte kunde tala om efternamnet på sin närmaste medarbetare: han talade bara om Aleksej utan att minnas kanske utan att ens veta — att han hette Bestjasnov.

Det andra samtalet, med Pavel David som var god vän med Bacílek, var ännu mer fränstötande.

Framför oss hade vi en ganska kortvuxen och nästan flintskallig man, som försett sig med mikrofon för att avge sina svar, som vi spelade in på band.

Pavel David, f d förste sekreterare i slovakiska kommunistpartiet och medlem av TKPs politbyrå, svarade på vår fråga om vad han ansåg om de politiska rättegångarna och rehabiliteringarna: ”Allt det där är korrekt, eftersom partiet beslöt på det sättet. När partiet ville ha rättegångar så var det bra, när partiet ville ha rehabiliteringar var det också bra. Alla beslut som partiet fattar är riktiga. Det är den linje jag följer. För mig är partiets resolutioner förpliktande, det är den enda sanningen. Jag ställer inga frågor och jag hyser inga tvivel. Det är heligt och jag utför order.”

En annan fråga, av personligare slag: ”1945 var du sekreterare i kretsorganisationen i östra Slovakien. Du hade förbjudit bildandet av andra partier, hindrat delegationen från Nationella Slovakiska Rådet att ta sig in på sitt territorium och skaffat lukrativa poster åt dina anhöriga och vänner.” David svarade upprört: ”Vem har sagt det till er? Om jag hade honom här skulle jag sätta honom med baken bar på en het spis för att ta ur honom lusten att skvallra.”

”Vad anser du om Pavlík, medlem i den slovakiska ledningen, utesluten ur partiet och förföljd därför att han för en tid sedan krävt rehabilitering av nationalistiska slovakier?”

”Vårt beslut var riktigt,” svarade David oss, ”ty Pavlík ville sätta sig över partiet genom att kräva rehabilitering innan partiet hade beslutat om det. Förresten var han en av de där små intellektuella som förolämpar och föraktar arbetarklassen: han sade till exempel att arbetarrepresentanterna i partiledningen var en hop oduglingar.”

Hela samtalet förlöpte på denna nivå. Vi kunde inte skriva ut bandinspelningen, därför att David gång på gång tryckt på mikrofonknappen. Om han gjorde det av nervositet eller avsiktligt är svårt att säga. Hur som helst var det chockerande att träffa en sådan man, som tidigare hade varit med om att fatta beslut som rörde hela landet! Han var före detta arbetare och partifunktionär sedan före kriget och han hade arbetat länge i Sovjetunionen där han tagit värvning i den sovjetiska säkerhetstjänsten. När han återvände till Tjeckoslovakien efter befrielsen, med kaptens rang inom KGB, var han fortfarande sovjetisk medborgare och när han 1948 valdes in i parlamentet stred detta helt mot författningen.

1968 kunde jag inte låta bli att fråga Široký hur de hade kunnat göra denne man till förste sekreterare i Slovakien. ”Genom uteslutningsmetoden,” svarade Široký, ”ty de sovjetiska kamraterna hade invändningar och reservationer mot alla våra kandidater, ända tills det bara fanns David kvar som de genast godkände.”

En socialistisk Mata-Hari

Alla medlemmar i Barnabiter-kommissionen hade ivrigt studerat dossiern om en kvinnlig kommunistisk journalist. Dossiern innehöll delar av en polisutredning, skrivelser från partiet och personliga vittnesmål. Journalisten hade arresterats 1949 för påstådda spionkontakter med tjeckoslovakiska emigranter. Vissa inslag i hennes dossier fick mig att undra om inte säkerhetstjänsten kastat sig över henne enbart för att kunna utnyttja hennes fall i förberedelserna av de politiska rättegångarna. I alla händelser skulle hennes minst sagt stormiga liv mycket väl ha kunnat utnyttjas i detta syfte: efter några äventyr med tyska officerare under kriget — äventyr som den sovjetiska säkerhetstjänsten tycktes känna till — hade hon haft intima kontakter med flera högt uppsatta funktionärer inom kommunistpartiet. Det gjorde hon för övrigt ingen hemlighet av. I sina vittnesmål berättar hon otvunget om sina relationer med handelsministern, socialministern och chefredaktören för det slovakiska partiets organ, som genom att utse henne till parlamentsreporter för sin tidning ytterligare hade utvidgat hennes bekantskapskrets.

I denna exposé över sängkamarhemligheter saknades inte ens redogörelser för hennes kontakter med Ďuriš och hur de spetsats med grekisk konjak, eller den nyckelknippa som Široký anförtrott henne och som inte bara innehöll nyckeln till den bil han ställt till hennes förfogande utan också nyckeln till regeringschefens kontor. Sedan journalisten arresterats hade Široký eftertryckligt givit chefredaktören i fråga en skrapa för att på grund av bristande vaksamhet ha låtit fienden tränga ända in på sin redaktion. Bland alla kontakter hon haft skulle en viktig person, som vid den aktuella tiden var provinschef för det statliga verket för livsmedelsdistribution och som nu är ambassadör, ha blivit så förälskad i henne att han ville gifta sig med henne. Hon beskriver till och med den romantiska utflykt till landet i Bratislavas omgivning där han mycket romantiskt hade bett om hennes hand. När han fick korgen, blev han mycket förargad och åkte omgående tillbaka till Bratislava och kom precis i tid för att närvara vid öppnandet av centralkommitténs session.

Namnen på höga makthavare inom partiet och staten figurerar i dussintal i de olika vittnesmål som journalisten avgav. Men lika vidlyftig som hon var när det gällde de amorösa, vänskapliga eller mondäna sidorna av sina äventyr, lika motsträvig hade hon varit så snart det blev fråga om hur hon hade utnyttjat dem på det politiska planet. Ingenting hjälpte, inte ens fysiskt våld (hon tvingades till exempel tillbringa en hel vinternatt stående naken i en ouppvärmad cell). Hon bröt till sist samman enbart inför hotet om att hennes mor skulle gå samma öde till mötes.

Från och med den stunden erkände hon allt man väntade sig av henne, dvs hon gav sina olika äventyr en politisk touche. Hon skulle bli nyckelvitnet i de flesta av de politiska rättegångarna och säkerhetsagent i fängelserna. På det sättet upphörde trakasserier mot henne och hon fick i stället diverse förmåner beträffande mat etc. Hon frigavs till sist efter att ha ”vittnat” i en rad politiska rättegångar, varav den sista gällde de ”slovakiska nationalisterna”. Senare skulle de olika rehabiliteringskommissionerna be henne att skilja mellan sanning och lögn i alla hennes oräkneliga vittnesmål. Förgäves: hon var helt enkelt inte i stånd att göra det, eftersom hon inte visste längre, eller inte ville göra det.

Denna socialistiska Mata-Haris vittnesmål hörde till dem som lästes ivrigast bland den mängd av dokument som Barnabiter-kommissionen måste studera. De kommenterades med grovkorniga skämt och väckte inget som helst medlidande för denna kvinna. Tidigare hade för övrigt ingen bland alla dem som varit rivaler om denna kvinna lyft ett finger för att försvara henne. Och medan Gottwald dundrade inför avslöjandet av alla dessa sängkamarhemligheter ansatte hans politiska polis denna kvinna för att framtvinga ”vittnesmål” av politisk art.

Novotny mot Husák, eller ett gräl som inte ledde någonvart

Meningsmotsättningarna mellan Novotný och Husák har en ganska lång bakgrundshistoria. Jag vet inte exakt varför, ty vid tiden för Husáks arrestering hade Novotný fortfarande bara ansvar på krets nivå, vilket gjorde att de knappast kunde ha känt varandra personligen. Novotný hade antagligen grundat sig på det rykte som Husák fått av flera medlemmar i ledningen redan innan han arresterades. Slovakerna Široký och Bacílek, men också tjeckerna Laštovička, Nový, Dolanský och andra, har alla bekräftat för mig att Husák aldrig varit särskilt omtyckt. Vissa ledare — främst Gottwald — betraktade honom som en listig och högdragen advokat, en makthungrig intellektuell, en salongskommunist. Till detta kom ryktena om hans förflutna, i synnerhet hans resa till Ukraina under kriget och hans relationer till Šaňo Mach, inrikesminister i den halvfascistiska slovakiska staten.

1963 fick vi tillfälle att närmare granska hur välgrundade dessa insinuationer var. Vi kunde till sist dra slutsatsen att fakta till största delen avsiktligt förvrängts i politiskt syfte. Så var det t ex med Husáks närvaro bland de slovakiska journalister som under kriget rest till Ukraina, en delegation som skickats dit av officiella organ för att besöka de nyligen upptäckta massgravarna i Katyn, som man tillskrev KGB. Husák hade rest med delegationen först efter

lång tvekan och under hotet att återinkallas i armén om han vägrade. När han kom tillbaka avslöjade han ingenting, varken muntligt eller skriftligt, om det han hade fått se. Men ryktet om denna ukrainska episod cirkulerade ihärdigt fram till dess att han arresterades.

Bortsett från detta skvaller grundades Novotnýs åsikt om Husák på mycket konkreta fakta: Husáks exemplariska mod inför de plågor han genomled i de socialistiska fängelserna och hans uppstudsighet inför domstolen. Han var själva verket en av de få som inte gick med på de bekännelser som partiet krävde. Det avgörande var emellertid Novotnýs innersta övertygelse att Husák i sin måttlösa makthunger inte ryggade tillbaka inför någonting och att han för den skull var mer beredd än någonsin att krossa alla sina motståndare, även om de var hans gamla vänner.

Det var antagligen av det skälet som Husák inte frigavs förrän 1960, som en av de sista högt uppsatta arresterade kommunisterna. Novotný hade satt frågetecken för hans namn, liksom för Taussigovás. Husák skulle aldrig förlåta Novotný att han frigivit honom så sent och att han låtit honom figurera på amnestilistan vid sidan av Sak) Mach och andra kända slovakiska fascister.

Till Barnabiter-kommissionen lät Novotný flera gånger framföra att det var önskvärt att man granskade fallet Husák med stor klarsynthet. Han hade blivit ursinnig när han fått höra att Husák hölls underrättad om kommissionens arbete och att han t o m kände till vissa hemliga arkivdokument. Jag minns fortfarande den torra varning som Novotný gav oss när vi steg in i politbyråns mötessal: ”Kamrater, känner ni Husák? Hur som helst önskar jag att ni inte kommer bli tvungna att lära känna honom!”

Husáks inflytande blev allt starkare. Tidningarna publicerade hans artiklar, de intellektuella var gynnsamt inställda till honom, han inbjöds att hålla föredrag och man lyssnade uppmärksamt på vad han hade att säga. Han var uppenbarligen i färd med att bilda en front mot Novotný och såg sig redan som ledare för oppositionen mot sin rival. I Slovakien rekryterades hans anhängare bland de intellektuella och bland rehabiliterade politiker. Hans försök att också få med rehabiliterade tjeckiska politiker under sin fana misslyckades emellertid. I detta syfte hade han med konkreta förslag vänt sig till sin vän Nov', som inte bara vägrade utan också genast underrättade Novotný. Novotný belönade honom med en plats i centralkommittén och en i parlamentet, i strid mot det beslut som centralkommittén fattat i april 1963 att inte anförtro Nový någon viktig post på grund av hans politiska och moraliska brister. När Husák misslyckats med att ena politikerna fick han nöja sig med de tjeckiska intellektuella. Det var Milan Hübl som talade för honom i dessa kretsar och som tjänade som en förbindelselänk mellan Husák och Böhmen. Det är en ödets grymma ironi att Nový under den nuvarande Husák-regimen uppenbarligen hör till Husáks varmare anhängare, medan Hübl från och med 1971 gått in i skuggornas värld som politisk fånge*.

Novotný hade försökt allt för att minska Husáks inflytande. Till sist erbjöd han honom posten som vice justitieminister genom förmedling av Josef Smrkovský, som vid den här tiden redan var medlem av regeringen och centralkommittén. Affären gick emellertid i stöpet på grund av Husáks stora krav. Han krävde bland annat att hans officiella mottagande på Prags slott skulle omges av stor publicitet, vilket Novotný ansåg var oacceptabelt. Husák svarade med att förklara krig mot Novotný under ett tal med sällsynt häftig kritik på partikonferensen i Bratislava. Novotný lät politbyråns medlemmar lyssna till en bandinspelning av talet (som blivit livligt applåderat av sina åhörare), och därefter beslöt han att i sin tur gå till anfall. Hans motåtgärder inträffade olyckligtvis vid en tidpunkt då en våg av kritik mot Novotný höll på att breda ut sig över hela landet. Följaktligen blev allt han kritiserade bara mer och mer populärt. Det var först och främst fallet med Husák, som dessutom gynnades av att det inte gick att föra en offentlig diskussion, i vilken han skulle ha blivit tvungen att definiera sina mål och avslöja

* Hübl dömdes 1971 till 6,5 års fängelse. Han frigavs 1976.

sitt program. Det var på detta sätt som legenden om Husáks stora politiska förmåga undan för undan växte fram, tack vare Novotný.

Novotný hade inte försummat något tillfälle att försvaga Husáks ställning. På 20-årsdagen av det nationella slovakiska upproret, som firades i stor skala i Banska Bystrica i närvaro av Chrusjtjov, placerades de främsta deltagarna i upproret på hederstribunen och fick flera höga utmärkelser. Utom Husák som fick sitta på första raden framför tribunen och som fick en mycket mindre utmärkelse än de andra, trots att han spelat en viktigare roll under resningen. Novotný trodde felaktigt att han genom att förödmjuka Husák på det viset skulle få honom

på knä, men det enda han gjorde var att öka sin rivals fientlighet och makthunger. I det samtal som Novotný hade med Chrusjtjov vid detta tillfälle frågade han honom om nationalismen kunde finnas i ett socialistiskt samhälle. Chrusjtjov sade ja och menade att i en stat med två nationer var nationalism oundviklig. Båda två visste mycket väl vad det egentligen var frågan om. Under detta besök hade Chrusjtjov också låtit förstå att man på det sovjetiska kommunistpartiets nästa kongress skulle förpassa honom, Chrusjtjov, till hedersuppdrag på grund av hans ålder som skulle ha nedsatt hans förmåga. Men han tog det snarast som ett skämt och visade Novotný att han var i utmärkt form och full av energi.

Vad var det då som drev Husák att gå till anfall? Var det uteslutande hans mod eller kände han att han hade stöd? Ankomsten av ny personal till Sovjets ambassad i Prag, med Udaltsov i spetsen, var förvisso inte av den arten att den stärkte Novotnýs ställningar. Det är också sant att kritikerna vid den här tiden (1965-67) trängde fram från alla håll och utgjordes av författare, ekonomer, historiker, studenter, t o m medlemmar i centralkommittén, i huvudstaden såväl som i landsorten. Vad de ville åstadkomma var strukturella reformer av regimen, utan att direkt ifrågasätta Novotnýs person. För Husák var det däremot av största vikt att anfalla Novotný, som blockerade vägen till makten, medan det var av sekundärt intresse för honom att främja samhällsförändringar.

Konflikten Novotný-Husák måste emellertid ses i ett större politiskt sammanhang. Sedan 1963 hade Novotnýs förhållande till den kommunistiska ledningen i Slovakien oavbrutet försämrats, utan att man med säkerhet kan avgöra i vilken grad respektive parter var ansvariga: Novotnýs motstånd mot att Bacílek och hans grupp skulle ersättas av Dubček och hans grupp i ledningen för det slovakiska kommunistpartiet hade säkert bidragit lika mycket som Husáks och hans vänners politiska förhållanden.

Novotný hade onekligen begått några politiska misstag. När han 1963 begav sig till den slovakiska centralkommittén för att förklara varför Bacílek skulle lämna posten som förste sekreterare hade han talat om Bacílek i mycket värdsamma termer och han hade dragit sig tillbaka utan att ens vänta på invalet av Dubček. Under flera månader förbjöd han för övrigt pressen att avslöja något om förändringen i ledningen för det slovakiska kommunistpartiet. När han sedan tyckte att den nya ledningen var för mjuk för hans smak för att kunna bekämpa Husáks växande inflytande förhandlade han från och med 1966 för att få Dubček ersatt av Chudík.

Novotns politiska misstag härrör direkt från hans sätt att tänka som tjeckisk nationalist och förhärdad subjektivist, som alltid skyllde oroligheter i samhället på den eller den ledarens personliga planer utan att någonsin erkänna deras objektiva art. Det var på så sätt han överförde sin aversion mot Husák och sitt bristande förtroende för Dubček på den slovakiska ledningen i dess helhet, ja till och med på hela den slovakiska nationen. Denna inställning fick honom att gå till beklagliga överdrifter: 1967 tillbakavisade han ett lagförslag som tillerkände Bratislava rangen som Slovakiens huvudstad. Samma år talade han om de slovakiska kommunistiska juristernas kongress (som Husák var med på) som en ”ludiak”- sammankomst (nedsättande namn på det slovakiska fascistpartiet under kriget). I mars 1966 hade han inför vissa medlemmar i centralkommittén t o m ifrågasatt det gemensamma regeringsprogram som

1945 antagits för återuppbyggnaden av landet efter befrielsen och förebrått framför allt Gottwald för att denne accepterat Slovakien autonomi. Och inför sessionen med TKPs centralkommitté oktober 1967 gick han så långt som till att fördöma Dubček och hans slovakiska partigrupp som ”borgerliga nationalisterna”.

Dessa otaktiska drag av Novotný kunde bara förstärka Husáks inflytande och Dubčeks auktoritet i slovakiska politiska kretsar. Och det var på grund av hans alltmer uttalade politiska ignorans som de slovakiska kommunisterna till sist slutade att stödja Novotný, på grund av hans öppna konflikt med Husák och hans oberättigade misstro mot Dubček och hans grupp. En misstro som hade politiska skäl och också berodde på deras olika uppfattningar om hur man skulle avhjälpa vissa krissituationer.

Under den nuvarande Husák-regimen har jag hört oräkneliga förebråelser, färgade av ironi: genom att helt och hållet rentvå Husák, påpekade man, hade Barnabiter-kommissionen gett honom luft under vingarna i hans maktkamp. Jag är ändå övertygad om att vi hade skäl att handla som vi gjorde. Utan minsta tvivel tog vi djupt intryck när vi upptäckte i vilken grad de tjeckiska nationalisterna i den kommunistiska ledningen avsiktligt hade försummat Slovakien legitima intressen genom att påtvinga slovakerna sin vilja via slovakerna Široký, Bacílek och Ďuriš. Klandret mot Husák och hans vänner uppfattade vi då som en del av den allmänna inställningen, som skulle vidmakthållas under Novotný.

Vårt misstag kom efter Barnabiter-kommissionens slutsatser och låg på ett annat plan. Det orsakades av en blind tilltro till Husáks politiska förmåga och avsikter. Vi trodde att prøvotiden i fängelset hade fått honom att tänka efter och att den botat honom från vissa av hans ovanor. Han kom ut ur fängelset med en legendarisk gloria, som till sist visade sig vara en bluff, ty ingen kände till varken hans exakta program eller hans avsikter beträffande samhällsreformer. Personligen tyckte jag att Husák var sympatisk genom sina utfall mot Novotný och jag var övertygad om hans stora politiska begåvning. Jag skulle fortsätta att hysa denna sympati ytterligare en tid, men sedan skulle den snabbt sättas på prov...

Jag såg Husák i aktion 1964 under ett tal han höll på 20-årsdagen av det nationella slovakiska upproret. Hans inlägg i diskussionen visade hur stelbent hans politiska tänkande fortfarande var. Hans idéer hade knappast utvecklats efter arresteringen, medan vi å vår sida gjort anmärkningsvärda framsteg. Efter mötet samlades vi till en vänskaplig afton där det dracks enorma mängder vin. Slovakiska vänner kretsade kring Husák, som behandlade dem nedlåtande, som om han redan var generalsekreterare. Hans trogne vän Holdoš, som skulle förlora alla sina poster under den nuvarande Husák-regimen, sjöng folkvisor medan Husák talade politik.

Husák kunde inte låta bli att fälla några ironiska yttranden riktade mot tjeckerna som i hans ögon verkade tröga därför att de drack så mycket öl, medan slovakernas häftiga temperament och revolutionära sinnelag hängde samman med att de var vindrickare. Till sist övergick vi till att tala om allvarligare saker. Att inte ändra något på det ekonomiska området, att ge staten en federal struktur och styra med klok hand — ty enligt honom styrde Novotný på ett enfaldigt sätt... det var det program som Husák lade fram. Och det var allt. Ingenting konkret, inte ett ord om demokratisering. Jag blev besviken. Bara tre år senare, under en konferens om det politiska systemet som den arbetskommission som jag var medlem i organiserade, hade de kommunistiska tjeckiska intellektuella möjlighet att åstadkomma ett samarbete med Husák, som innebar att Husák accepterade demokratiseringen av regimen på villkor att de intellektuella stödde hans federationsplan.

Husák och hans vänner representerade bara en av de oppositionsströmningar som riktades mot Novotný. Det var förvisso den bäst organiserade strömningen och den som gjorde mest väsen av sig, men den var långt ifrån den viktigaste bland de oppositionskrafter som då uttrycktes av författarna, studenterna, ekonomerna, vetenskapsmännen och till och med inom partapparatens.

Husák-gruppens verkliga tyngd härrör för övrigt från det faktum att Husák helt enkelt glömdes bort under de första veckorna av "Pragvåren". Husák riskerade alltså ännu en gång att bli utan viktiga poster. Bara påtryckningarna från en del av de tjeckiska och slovakiska intellektuella skulle få Dubček att modifiera sin motvilja mot Husák, som han diskret utnämnde till vice regeringschef. Och det var enbart genom Moskva som Husák senare skulle nå den högsta makten. Husák-gruppen hade inget precist program och var inte ens medveten om behovet av reformer. Denna lucka illustreras perfekt av det faktum att "Husák-regimen" varken planerat eller genomfört någon demokratisk förändring av systemet. På det området ligger han till och med efter i jämförelse med Novotný-regimens sista år. Enbart ur denna synpunkt visar sig Husáks opposition mot Novotný bara ha varit en vulgär "karriärist"-kamp för att lägga beslag på makten.

Rättegångarna sätter i gång

När jag 1968 under "Prag-våren" återupptog det systematiska studiet av de politiska rättegångarna — den här gången i egenskap av rehabiliteringskommissionens sekreterare — trodde jag inte att jag skulle göra några nya upptäckter. Jag togs snabbt ur denna villfarelse: den nästan dagliga tillströmningen av nya avslöjanden fick mig snabbt att inse att flera överraskningar väntade på mig. Arkivens alla hemligheter avslöjades äntligen, tungorna lossnade och jag kunde fritt fråga ut de överlevande, anhöriga till personer som försvunnit liksom dem som varit mer eller mindre indragna i förberedelserna av rättegångarna och deras förlopp. Med utgångspunkt från anteckningar och bandinspelningar av dessa samtal sammanställde jag till och med en bok med titeln "*Mina samtal*". Dussintals medarbetare var upptagna med att utforska arkivmaterial på jakt efter nya fakta och deras inbördes sammanhang...

Till sist fick jag också tillgång till de hemliga dokumenten om de politiska rättegångarna i centralkommitténs arkiv: hundratals mappar med tusentals gulnande sidor. Det rörde sig om den politiska polisens dossierer där alla fakta om de förföljda personerna vid tiden för de stora rättegångarna mot högt uppsatta kommunister fanns samlade: protokoll från förhör, brevväxling, papper som beslagtagits vid husundersökningar, vittnesmål, upplysningar från angivare som placerats i cellen för att rapportera om vad som försiggick där etc. Varje anklagad hade flera dossierer, ofta över tio stycken. Och ibland var det inte allt ty vissa numrerade akter saknades, vilket bevisade att säkerhetstjänsten behållit dem istället för att överföra dem till centralkommittén.

I de arkiv som innehöll materialet om de politiska rättegångarna fanns likaså det material som de två tidigare kommissionerna behandlat. Ty vi var redan den tredje kommission som centralkommittén givit i uppdrag att förbereda rehabiliteringar. Vi kallades Piller-kommissionen efter vår ordförande. De två andra hade varit Barák-kommissionen (januari 1955 till 1957) och Kolder-kommissionen (1962 till april 1963.)

Flera gånger i veckan träffade jag personer som visste något om rättegångarna, vissa sökte upp mig spontant för att förmedla eller fråga om detaljer, andra svarade på mina kallelser. Dessa samtal bidrog till att sätta in enskilda händelser i ett större sammanhang samtidigt som de framhävde vissa särdrag utan vilken bilden skulle ha varit ofullständig och själlös. Anhopningen av mina upptäckter följde en logisk linje, varje ny detalj kunde lika väl ge svaret på en tidigare ställd fråga som eliminera den och orsaka nya frågetecken.

För min egen del hade dessa lagrade kunskaper mångfaldigat förvirringen i en sorts kedja av fakta och frågor. Jag kände mig som en upptäckare som måste hugga sig en mödosam väg genom urskogen i sökandet efter sanningen. Denna upptäcktsväg hade hur som helst inte följt den plan jag ursprungligen gjort upp. I början hade jag haft för avsikt att studera de politiska rättegångarna, inte som den skrämmande summan av mänskligt lidande utan snarare som en nationell tragedi, som en faktor som bestämt landets politiska liv under minst åtta år (från 1948 till 1956), och som en typisk produkt av det kommunistiska maktsystemet. Emellertid

kunde jag inte förbli likgiltig inför dessa individers så avslöjande öden och till sist blev jag övertygad om att det var ytterst värdefullt att också granska den psykologiska sidan av rättegångarna för att upptäcka de drivkrafter som hade fått vissa att göra falska bekännelser, andra att framtvunga dem med oerhörd brutalitet och åter andra att besluta om arrestering och avrättning av sina forna vänner eller att utfärda omänskliga domar. Vilka var i grund och botten dessa människor som i olika egenskaper varit inblandade i de politiska rättegångarna, vad upplevde de i dessa avgörande stunder? Detta pussel skulle visa sig bli svårt, i vissa fall omöjligt, att lägga.

Rudolf Slánský under rättegången 1952

Alla de politiska rättegångarna var konstruerade på samma sätt och av samma personer. På det sättet liknade de varandra allihop, från början till slut. Det som skilde dem från varandra var deras motiv, förlopp och rättfärdigande. Medan varje politisk rättegång som i en spegel reflekterade regimens bild kunde vissa av dem också fungera som ett mikroskop med vars hjälp osynliga detaljer eller krafter kunde urskiljas som sedan skulle visa sig vara ytterst viktiga för att inte säga avgörande.

Det var därför jag valt att inrikta mig på den största av alla de politiska rättegångarna, nämligen den mot de högsta ansvariga inom partiet och staten. Det var den mest fullkomliga produkten som rättegångsfabriken frambragt, en höjdpunkt i sitt slag — den mest politiska av de politiska rättegångarna, den grymmaste och mest ologiska, under vilken regimen dömde och avrättade sina egna skapare, hängivna kamrater och mycket gamla vänner till de kommunistiska ledare som satt vid makten.

Med var ska jag inleda raden av mina successiva iakttagelser, betraktelser och känslor? Det är omöjligt att respektera den kronologiska ordningen ty jag minns inte det exakta förloppet i mitt sökande efter sanningen. Det är därför som jag ska börja med slutet.

Elva dödsdomar: Gottwald utlämnar sina kamrater

Det var under den sista sessionen inför den statliga domstolen, i november 1951, som fjorton personer dömdes för högförräderi, spionage och försök att krossa det socialistiska systemet i Tjeckoslovakien. På de vanärades bänk satt fjorton representanter för den härskande klassen, höga stats- och partifunktionärer. Den främste anklagade var f d generalsekreteraren i TKP, Rudolf Slánský, landets andre man, partiordföranden och president Gottwalds högra hand och

närmaste medarbetare. På varsin sida om honom satt två av hans närmaste män (Frank och Geminder), en minister (Clementis), sju vice ministrar (Löbl, Hajdu, London, Šváb, Reicin, Margolius och Eischl), en sekreterare på krets nivå (Šling), en mycket känd kommunistisk journalist (Andre Simone) och presidentens ekonomiske rådgivare Frejka. Domstolen hade just dragit sig tillbaka för överläggningar.

I samma stund anlände medlemmarna i centralkommitténs politiska sekretariat till Prags slott där flaggan med slagordet ”Sanningen skall segra” fladdrade för att visa att statschefen var där, garanten för de konstitutionella rättigheterna och för rättvisan. De åtta männen hade kommit dit på hans kallelse utan att veta vad det var frågan om. De var landets verkliga ledare, eller åtminstone till hälften eftersom den andra hälften av makten utövades från Moskva.

Klement Gottwald var ytterst kortfattad: ”Rättegången mot de fjorton går mot sitt slut. Vi måste fatta beslut om domarna,” sade han. ”Vi kommer att avkunna elva dödsdomar och tre livstidsdomar.” Han övergick till att räkna upp namnen på de elva som skulle hängas och namnen på de tre som skulle dömas till livstids fängelse — Löbl, Hajdu och London. Alla närvarande teg, en tystnad som Gottwald tog för ett godkännande. Sammanträdet var slut. Den hade bara varat i fem minuter.

Sedan gick Gottwald in på sitt kontor och lät ringa upp doktor Novák, ordförande i den statliga domstolen. Det var för att meddela honom: ”Vi har beslutat om elva dödsstraff och om livstids fängelse för de andra.” Efter att än en gång ha räknat upp namnen lade han på luren och Novák övergick till att skriva ut domarna.

Låt oss ta denna tragiska händelse som utgångspunkt. Den döljer en hel rad frågor. Först och främst, varför hade Gottwald föreslagit dödsstraff? Han var tvingad till det, efter att ha ordnat så att personerna i fråga blev anklagade för så allvarliga brott. Ty det var han och hans ledning — de ”åtta starka” — som hade beslutat om arresteringarna, instruerat undersökningsdomarna och godkänt anklagelserna. När anklagelserna skulle formuleras hade åklagaren frågat vilka straff han skulle kräva. Kopecký, hade ironiskt utropat: ”Som det ser ut borde man inte kräva ett utan tre rep per huvud!” När väl det stora dramat iscensatts var man tvungen att ge det en lämplig upplösning.

Gottwald hade kunnat utnyttja sin författingsenliga rätt att ge nåd — något som företrädare för rättvisan hade lovat vissa av de dömda som tack för den tjänst de gjort partiet genom att bekänna. Gottwald ville emellertid inte höra talas om något sådant: han hade redan vidtagit åtgärder för att förkorta överklagelsetiden till tre dagar och han hade i förväg avfärdat alla eventuella besvär med ett pennstreck. De ”åtta starka” hade ännu en gång gett laga kraft åt hans beslut. Ingen av de anklagade hade emellertid överklagat.

Detta problem föreföll mig med ens vara av avgörande betydelse: hade Gottwald för att utfärda en sådan dom och för att vägra nåd verkligen trott på anklagelserna? Trodde han verkligen att hans allra närmaste medarbetare var fiender till hans regim? Ty en av dem, Slánský, hade dittills varit stöttepelaren bland de ”åtta starka”, som godkände arresteringarna och avrättningarna, medan de andra dömda hade deltagit i en hel rad lika godtyckliga beslut. Ur politisk synpunkt var saken klar: det rörde sig helt enkelt om justitiemord. Men ur personlig och moralisk synpunkt?

Gottwald kände Slánský mycket väl. Han var hans medarbetare sedan tjugofem år tillbaka. Han kunde lita på honom. Slánský var hans högra hand, han gjorde aldrig något mot Gottwalds vilja eller utan hans samtycke. Slánský hade aldrig sagt något som inte Gottwald var införstådd med och enligt Koptiva talade han bara i superlativer om Stalin. Gottwald nämner honom för övrigt i utkastet till sitt svar till Stalin i mitten av 1951 och tillade att han delvis kände sig ansvarig för Slánskýs politiska misstag; denna version av hans brev blev aldrig ivägskickad.

I en intim krets hade Gottwald klagat över att man ville arresteras Frejka, som han personligen trodde var oskyldig, men han kunde inte göra något mot polisen. På samma sätt var det med fårar i ögonen som han skildes från Hoffmann, hans livvakt, som varit vittne till de mest skilda händelser i hans politiska och privata liv; det hindrade inte att han en kort tid därefter godkände arresteringen av Hoffmann.

Dag för dag hade Gottwald hållit sig informerad om hur förhören förlöpte, dels skriftligen dels muntligen genom säkerhetsministern och de sovjetiska rådgivarna. Han kunde inte vara okunnig om de anklagades ovilja att "bekänna". Slánský, hade till och med hotat att avfärda alla anklagelser inför domstolen om man tvingade honom att bekänna att han under kriget direkt bidragit till sin kamrat Svermas död. Till sist hade man tvingats överge denna huvudanklagelse, som den sovjetiske rådgivaren höll styvt på, ty han ville utnyttja dem för att avslöja Slánskýs "moraliska förfall". Å andra sidan kunde också rapporterna om vad som tilldrog sig i fångarnas celler, och som återspeglar de anklagades verkliga sinness tillstånd, väcka tvivel hos Gottwald angående deras skuld; varken dessa upplysningar eller de dömdas sista deklamationer, som Gottwald läste först efter avrättningarna, förmådde honom att modifiera sin inställning.

Han visste också att de anklagade blev utsatta för våld. Från och med 1949 hade Slánský informerat honom om de brutala metoder som tillämpades i Ungern av de sovjetiska rådgivarna och ett år senare hade han läst rapporterna om de bestraffningar som den militära säkerhetstjänsten tillgrepp i Mirov-lägrät. Det är sant att han, påverkad av Čepička, kunnat tro att sådana metoder skulle upphöra när ledaren för dessa specialsektioner, Reicin, hade arresterats. Andra tecken skulle ha kunnat påkalla Gottwalds uppmärksamhet, som till exempel de många självmordsförsöken hos de kommunistiska fångarna, eller rapporten till partiledningen 1952 som nämner de "felaktiga metoder" som tillämpades under förhören. Han var också informerad om det sätt som rättegångarna förbereddes på. De i förväg uppgjorda svaren som de anklagade skulle lära sig utantill, och som redan tillämpades i fallet med Milada Horáková, de katolska biskoparna och i andra rättegångar mot antikommunisterna, hade än en gång kommit i tjänst i Slánský-affären: partiledningen hade till och med lyssnat på en del av deras vittnesmål som spelats in på band.

Men ett avgörande faktum var att Gottwald mycket väl kände till vilket slags anklagelser man anförde mot de häktade, som man bland annat förebrädde för vissa politiska åtgärder som partiledningen i sin helhet godkänt, alltså också han själv. Det hade inte behövts mycket — bara att läsa några resolutioner som partiledningen antagit eller några beslut som Gottwald fattat — för att inse hur orimliga anklagelserna var...

Det fanns alltså tillräckliga fakta och tecken som lätt kunnat leda till att man ifrågasatt anklagelserna och domen, och Gottwald kände till dem allihop. Av detta har jag dragit slutsatsen att han inte kunde ha handlat i god tro och att han kände till sanningen om rättegångarna — en övertygelse som jag har bevarat trots att hans dåvarande sekreterare hävdade motsatsen. Och jag har inte heller förstått förvåningen hos vissa ledare som jag senare talade med om Gottwalds "personliga skuld" eller "moraliska ansvar". Utan att försvara honom helhjärtat kom de med minst sagt egendomliga invändningar: "Varför bli så upprörd över det? Det rörde sig i alla fall om hans person. Det var antingen han eller den andre. Det var helt normalt att han valde den andre." Vi var avgjort inte på samma våglängd! För dessa gamla veteraner i den kommunistiska politiken var kriterier av det här slaget helt naturliga därför att de ofta använts sedan Kominterns tid. Jag framstod som naiv när jag betonade sakens moraliska och humanitära sida...

1968 frågade jag professor Haškovec, Gottwalds livmedikus, om sjukdomen inte hade kunnat försvaga hans vilja och påverka hans beslut. Professorn svarade kategoriskt nej.

Gottwald var rädd för sanningen. Han ville fly undan den, till och med förneka den, genom

sina deklARATIONER som rättfärdigade rättegången och genom sin grymhet mot de försvunnas anhöriga. Men den sanning han kände till tyngde hans samvete och han hade inte mod att se den i ögonen. Han drog sig bara ännu mer tillbaka in i sin ensamhet och dränkte ännu mer sina samvetsförebåelser i alkohol. En statsman kan emellertid inte smita undan från sanningen och sitt ansvar särskilt länge. Historien tillåter det inte. Gottwald hade gjort konkurs på det politiska planet och brutit samman moraliskt.

En sista fråga, uppenbarligen av underordnat intresse, dyker upp i mina tankar. Gottwald hade föreslagit elva dödsdomar. Varför elva, varför inte nio eller tretton? Och varför hade han skonat just de tre framför andra? Varför hade han t ex inte räddat Frejka, som stod honom nära och som han hade förtroende för? Vad låg bakom hans beslut? Var det en slump eller fanns det rationella motiv?

Det faktum att Gottwald, som visste allt om rättegångarna, ändå utlämnade sina egna kamrater till bödeln, att han tog initiativet till att ett antal straff avkunnades mot vissa personer utan att han förklarade varför han valt ut just dem, utan att sedan känna sig skyldig — allt detta pekar på att andra krafter uppenbarligen handlade bakom honom, bredvid honom eller med honom. Ibland kanske också utan honom och, undantagsvis, också mot honom.

Den ansvarige: i första hand det kommunistiska maktmonopolet

För min del fråntar detta konstaterande inte på något sätt Gottwald hans ansvar, snarare tvärtom. Denna insikt har bara styrt mina tankar i en annan riktning, nämligen mot rötterna till dessa tragiska händelser.

Vad beträffar denna stora rättegång och andra liknande mot höga personer inom kommunistpartiet, syns rötterna tydligt: de finns i Moskva. Orsaker och drivkrafter: den sovjetiska politikens intresse. Tillvägagångssätt: de rådande metoderna inom den sovjetiska säkerhetstjänsten och det sovjetiska rättssystemet.

Emellertid utgör rättegångarna mot de högsta kommunistiska ledarna när allt kommer omkring bara kulmen och slutet på denna process. Före dem hade hundratals andra rättegångar ägt rum, lika grymma om inte ännu grymmare, med samma domar och samma följder på det mänskliga planet. Och till detta bör läggas tiotusentals andra fall av förföljelse, trakasserier av olika slag, hot och förödmjukelser, hundratals godtyckliga åtgärder, en sorts daglig orättvisa som medborgarna var totalt försvarslösa inför.

Jag har försökt att litet närmare bestämma omfattningen av detta massiva godtycke. Justitieministeriets statistiska årsböcker om domstolarnas aktiviteter i hela landet, studiet av alla de domar som avkunnats av de nationella kommittéerna i vissa kretsar, granskningen av vilka skikt inom befolkningen som fanns i tvångsarbetslägren har fått mig att dra två slutsatser: för det första var det mycket få familjer i Tjeckoslovakien som inte på något vis drabbats, direkt eller indirekt, av godtycket. För det andra var den överväldigande majoriteten av dessa offer arbetare, bönder, hantverkare eller lägre tjänstemän. Detta konstaterande, som vid den tidpunkten både förvånade och plågade mig, förefaller mig idag helt logiskt: det massiva godtycket drabbar just massorna, dvs arbetarna. Det var bland annat detta faktum som blev avgörande för "Prag-våren", som var massornas naturliga reaktion mot att alltid vara godtyckets offer.

Detta massiva godtycke var iscensatt av de politiskt ansvariga och av den tjeckoslovakiska säkerhetstjänstens organ, som tagit sig an uppgiften med stor nit. Jag ska bara anföra ett slående exempel. 1950 och 1951 hade den kommunistiska ledningen fattat beslut om "Aktion B", som bestod i att regimotståndarna skulle få sina våningar konfiskerade och själva skulle de flyttas ut på landet, främst i de gränstrakter som tömts på sina sudetyska invånare. Denna aktion hade ett dubbelt syfte: man ville göra sig av med vissa besvärliga personer och samtidigt få fram våningar till de nya underofficerarna i folkarmén och säkerhetstjänsten.

Centralkommitténs sekretariat, ett högt politiskt organ, övervakade operationen och beslöt om hundratals godtyckliga förflyttningar. Det var på det viset som maktmekanismen fungerade.

Det förefaller mig omöjligt att alla dessa initiativ skulle ha kommit från Moskva. Vissa fall av olaglighet inträffade i själva verket före kommunisternas maktövertagande (alltså före februari 1948) och det är likaledes bevisat att den tjeckoslovakiska polisen använde fysiska bestraffningar långt innan de sovjetiska rådgivarna anlände.

Varifrån kommer då dessa metoder? Gavs inte signalen av kryssaren Auroras kanoner, eller senare av Lenin, när han hävdade att proletarietets diktatur var en makt som stod över lagarna? Var inte detta den teoretiska grunden och utgångspunkten för det massiva godtycket? Är godtycket och rättegångarna ett oundvikligt inslag i det kommunistiska maktmonopolet? Är de helt enkelt ett symptom på maktens konsolidering och alltså begränsade till det inledningsskede då partiet för att försäkra sig om total kontroll över samhället är tvunget att ta till brutala metoder? Eller är godtycket en av de främsta metoderna att lösa konflikter mellan ledarna eller mellan regimen och medborgarna, mellan makthavarna och den medborgerliga oppositionen? Eller har godtycket många funktioner, är orsaken en kombination av ovan nämnda hypoteser? Hur det än förhåller sig förefaller det mig omöjligt att acceptera de officiella förklaringarna, enligt vilka det skulle röra sig om enkla misstag eller avvikelser orsakade av personkulten och av övergående slag.

Mina funderingar om de politiska rättegångarnas sociala funktion sett ur den kommunistiska maktens perspektiv gav mig till sist insikten om att det finns tre sidor av saken. Först den allmänna aspekten, där rättegångarna och godtycket dyker upp som ett organiskt inslag i erövrandet av maktmonopolet och i konsolideringen av detta monopol. Det är alltså det kommunistiska maktmonopolet som inom sig bär roten till de politiska rättegångarna och godtycket. Därefter har vi den konkreta sidan, ty det är också sant att de politiska rättegångarna framstår som säkerhetstjänstens och parti- och statsapparatusens bidrag till att genomföra en viss partipolitik vid en bestämd tidpunkt. Därav följer att varje rättegång präglas av ett precist politiskt mönster som motsvarar den politiska linje som partiledningen utfärdat vid den eller den tidpunkten. Den tredje sidan, som i mina ögon inte är mindre viktig än de två andra, är att de politiska rättegångarna var ett instrument för Moskvas utrikespolitik och ett effektivt sätt att konsolidera det sovjetiska blocket. Ett begränsat antal rättegångar hör till denna kategori. De förutsätter ett samarbete mellan de politiska organen och säkerhetstjänsten i flera länder och de framhäver affärens internationella prägel.

Affären Field eller hur man iscensätter rättegångar

Sedan krigets slut har två på varandra följande vågor av stora politiska rättegångar drabbat länderna inom Sovjetblocket, båda direktstyrda från Moskva. Den första vågen börjar med affären Nol Field, den andra med Slánský-rättegången. Om inte Stalin hade dött skulle den ha utvecklats fullt ut och nått ända till Polen och Östtyskland: den östtyska kommunistiska ledningen hade redan antagit en lång resolution om allt man kunde lära av Slánský-rättegången och det var bara demonstrationerna 1953 i Öst-Berlin som hindrade att resolutionen sattes i verket.

I början ägnade jag knappast affären Field någon uppmärksamhet, därför att jag trodde att följderna av den för Tjeckoslovakiens del redan hade behandlats av Kolder-kommissionen. Jag blev emellertid uppmärksam på två tendenser under studiet av dokumenten: å ena sidan Warszawas och Budapests ansträngningar att skjuta ifrån sig fallet Field i riktning mot Prag (ansträngningar som genast motarbetades av den sovjetiska säkerhetstjänsten), å andra sidan Gottwalds förtegenhet och Slánskýs oro inför de proportioner som förundersökningen av denna affär hade tagit. Jag blev alltså tvungen att företa en fördjupad granskning av händelserna.

Affären Field, (som är den direkta upprinnelsen till den stora rättegången mot László Rajk i

Ungern och den första efter kriget som var riktad mot kommunistiska ledare) dök upp i mitten av 1948, vid samma tidpunkt som brytningen mellan Belgrad och Moskva och rötterna till den går kanske tillbaka till september 1947 då Kominform bildades. Den skulle bli en självklar följd av den Kominform-resolution som fördömde Jugoslavien. Denna resolution drar upp linjen för den internationella kommunistiska rörelsens allmänna förhållningssätt och rättfärdigar den sovjetiska dominansen med den sovjetiska utrikespolitikens ”internationalistiska” målsättningar.

Stalin, som uppfattade problemen med Belgrad som en fara för sina politiska planer, var påskyndare av denna kritik riktad mot Jugoslavien, vars internationella aktiviteter av Moskva uppfattades som ett potentiellt hot mot bildandet av det sovjetiska blocket. Det var åtminstone i dessa termer som Molotov under den famösa sessionen med det sovjetiska kommunistpartiets centralkommitté juli 1955 i efterhand försvarade Stalins politik som han själv hade fört gentemot Jugoslavien under åren 1948-1949. Protokollet från detta möte fanns till och med i tjeckisk version i TKPs centralkommittés arkiv. Stalin väntade sig antagligen inte ett så häftigt motstånd från jugoslaverna, som han hela tiden hoppades skulle återvända till ”fadershuset”. Det är föga troligt att Titos eventuella konkurrens med folkdemokratierna var upphovet till brytningen, som man snarare måste söka orsakerna till i den sovjetiska utrikespolitikens nya inriktning. Denna hade i själva verket som mål att gruppera de sovjetiska lydstaterna i ett homogent block som enbart styrdes av Moskva, en målsättning som allvarligt hotades av de jugoslaviska planerna på en federation mellan Balkanstaterna, ett ökat ekonomiskt samarbete mellan Central- och Östeuropa och av Belgrads viljeansatser att bevara ett visst oberoende gentemot Moskva. Allt detta förklarar den bittra tonen i Kominforms kritik.

När jugoslaverna tillbakavisat kritiken var brytningen oundviklig ty ingen av de båda parterna kunde hädanefter ge vika utan att förlora ansiktet. På den sovjetiska sidan vacklade man något: generalerna hävdade nödvändigheten av att militärt ockupera Jugoslavien, medan Stalin fortfarande var övertygad om att Tito självmant skulle komma på bättre tankar. Han räknade med att Jugoslaviens politiska isolering skulle orsaka ekonomiska svårigheter och han förlitade sig också på de prosovjetiska tendenserna bland befolkningen och inom en stor del av det jugoslaviska kommunistpartiet. Dessa kommunister skulle enligt hans åsikt antingen tvinga Tito till en ärorik eftergift eller också störta honom, något som Berias rapporter om jugoslavernas sinnesstämningar bekräftade för honom. Stalin ville förvisso absolut ha med Jugoslavien i sitt block, men han ville ha ett fogligt och underkastat Jugoslavien, inte ett land som skulle göra motstånd under en utländsk ockupation. Det var därför som han föredrog en politisk lösning framför en militär, som för övrigt skulle ha medfört internationella komplikationer. Den politiska lösningen var den enda som enligt honom kunde rättfärdiga Moskvans kontroll över hela det sovjetiska blocket.

Från och med då skulle anti-jugoslaviska kampanjer och politiska rättegångar mot ”Belgrad-agenter” stå på den officiella sovjetiska politikens dagordning. Fallet Field skulle spela en framträdande roll i denna anti-jugoslaviska kampanj, men det skulle också tjäna till att ”avslöja den amerikanska imperialismens” ansträngningar att upplösa det sovjetiska blocket, liksom det skulle ge alla dem som motsatte sig en ovillkorlig underkastelse under Moskva en slutgiltig läxa.

Vad bestod då affären Field av? Under den tid den pågick hade vi bara en mycket summarisk uppfattning om den. Eftersom vi inte hade tillgång till västerländska källor kunde vi bara grunda oss på våra egna arkiv som gav en ofullständig bild av Fields personlighet. Jag har frågat vissa personer som kände honom personligen och som också ställdes inför rätta och dömdes på grund av sitt samröre med honom. Mina samtal med dem blev en stor besvikelse...

Vad visste vi då om Noël Field? Han var amerikansk medborgare och hade under kriget från

Schweiz lett en amerikansk organisation som hjälpte antifascister. Före kriget hade han haft en liknande post inom Nationernas Förbund. I denna egenskap hade han hjälpt ett stort antal kommunister från de länder som nazisterna ockuperade, samtidigt som han upprätthöll kontakter med den amerikanska underrättelsetjänsten som i Europa leddes av Allen Dulles. Vissa av hans skyddslingar inom den antifascistiska rörelsen fick efter kriget viktiga poster i sina respektive länder eller i sina respektive kommunistpartier, och på grund av detta är det sannolikt att den amerikanska underrättelsetjänsten hade kunnat tränga ända in i de ledande kretsarna i de makthavande partierna.

I början av 1949, medan Field var bosatt i Prag där han hade ett begränsat uppehållstillstånd, började den ungerska polisen att intressera sig för honom. Rákosi bad Gottwald att låta arresteras Field och utlämna honom till Ungern, där han skulle bli indragen i en omfattande spioneriaffär. Gottwald ville inte blanda sig alltför mycket i det men gav till sist efter för ungrarnas begäran samtidigt som han rekommenderade sin egen polis att hålla sig utanför affären. Arresteringen av Field åtföljdes genast av en våg av arresteringar av hans vänner i Ungern, Polen, Östtyskland och Tjeckoslovakien. Ungerna lät till och med från Prag skicka efter Pavlik och hans hustru, nära vänner till Field, som de genom synnerligen brutala förhör tvingades att offentligt fördöma. Slánský, som oroade sig för makarna

Pavliks långa frånvaro, reagerade emellertid när han fick reda på vilka förhörsmetoder de utsatts för med ”andra länder, andra seder”: vad som mest verkade bekymra honom var att ”Rákosi kommer att kunna fånga fienderna i sitt eget land men de kommer att fortsätta att agera hos oss”.

Mot mitten av 1949 blev varningarna från Rákosi (Budapest), Bierut (Warszawa) och general Bielkin, sovjetisk rådgivare i Ungern, allt ihärdigare: från alla tre sidor hävdade man att det stora internationella komplottcentret som Field skulle ha legat bakom befann sig i Prag och man uppmanade följaktligen de tjeckoslovakiska myndigheterna att fördubbla sin vaksamhet. Rákosi gick så långt som till att skicka Gottwald en lista över sextio tjeckoslovakiska medborgare som han borde se upp med därför att de just blivit nämnda i vittnesmål som olika anklagade gjort i Budapest. General Bielkin å sin sida föreslog Prag att begära att sovjetiska rådgivare som specialiserats i kampen mot infiltration i partiet skulle skickas till landet. Prag började reagera genom att ge order om en fördjupad undersökning av vilka personer Field umgåtts med och genom att låta arresteras några ansvariga inom partiet på en förhållandevis underordnad nivå.

Detta är allt jag lyckats få fram ur arkiven för att informera mig om Noël Field. Jag var ganska förvirrad och visste inte längre vart jag skulle vända mig för att få reda på mer. Som det ibland inträffar i den här sortens situationer fick jag hjälp av omständigheterna. Jag hade av en slump kommit en kvinna på spåren, en kommunist sedan före kriget som känt Field i årtal och som under en period, på Širokys rekommendation, hade arbetat i vår underrättelsetjänst i USA. Jag beslöt mig för att ha ett samtal med henne. Hon vägrade blankt att tala om denna affär. Blotta namnet Field gav henne kalla kårar, och det förvånade mig inte ty det var just på grund av honom som hon hade fått lida mycket: hon hade arresterats två gånger, dömts till hårda straff, tvingats att skilja sig... Det var den här kvinnans öde som gav mig idén att leta i hemliga polisens arkiv, i Karel Svábs material för att få kännedom om hela affären Field. Vilket jag också gjorde.

Det var ett bra spår... Vid sidan av den tjeckoslovakiska hemliga polisens dokument upptäckte jag också material som kom från Ungern: protokoll från förhören med Field och hans skriftliga vittnesmål eller bekännelser, liksom hans hustrus, utskrivna i Prag och Budapest. Det kastade ett nytt ljus över affären, som jag till sist kunde sätta in i ett större internationellt sammanhang, där den onekligen utgjorde utgångspunkten för den första vågen av rättegångar mot höga kommunistiska ämbetsmän inom det sovjetiska blocket.

Noël Field framstår som en progressiv amerikansk intellektuell, en uppriktig och hederlig man som beundrade Sovjetunionen, men som var ganska drömmande och till och med naiv på det politiska planet. Hans prosovjetiska sympatier hade dragit honom till kommunistpartiet. Han var uppenbarligen inte medlem av det amerikanska kommunistpartiet men tyska kommunister intygade att han hade gått med. Det borde finnas ett skäl till detta.

På trettioalet, medan Field arbetade på det amerikanska utrikesdepartementet, fick han genom Nassings förmedling kontakt med den sovjetiska underrättelsetjänsten. Strax därpå reste han till Schweiz som funktionär inom Nationernas Förbund och där fortsatte han sitt samarbete med Sovjets representanter. Samarbetet avbröts snabbt till följd av några förargliga tilldragelser: Fields båda kontaktmän deserterade. Den förste mördades efter sitt avhopp på schweiziskt territorium, den andre — general Krivitskij — reste till USA där han dog under mystiska omständigheter. 1943, efter ett uppehåll på två år, tog ryssarna på nytt kontakt med Field, som accepterade att återuppta samarbetet. Emellertid hände ingenting mer från ryssarnas sida.

Vid den här tiden hade Field redan officiella förbindelser med den amerikanska underrättelsetjänsten i Schweiz som leddes av Allen Dulles. Han försåg den med upplysningar om den ekonomiska och politiska situationen i de naziöckuperade länderna och utverkade av Dulles, som han kände personligen, stöd och bidrag till militanta antifascister. Han sympatiserade fortfarande med kommunisterna, som han hjälpte i stor skala, till och med efter kriget. I oktober 1947 fick han veta att vissa förkrossande vittnesmål inför kommissionen om anti-amerikansk verksamhet just hade avslöjat hans tidigare samarbete med Sovjet. Att återvända till Förenta Staterna skulle alltså vara riskabelt och Field föredrog att slå sig ner i Europa för att skriva, sade han, en bok om folkdemokratierna. För detta behövde han ett uppehållstillstånd i ett land inom det sovjetiska blocket, och efter en långvarig undersökning var det bara Tjeckoslovakien som till sist gav honom ett begränsat sådant. I den stunden var redan aktionen mot Field i gång.

Innan han ens hann anlända till Prag hade tre av hans vänner — två schweiziska kommunister och en tjeckoslovakisk — rekommenderat honom för den tjeckoslovakiska säkerhetstjänsten som de alla tre arbetade för. I Prag kände man redan till hans gamla samarbete med Sovjet. Man gjorde sig inte ens mödan att anställa honom, och man hindrade honom att ta kontakt med ryssarna som han hade uttryckt en önskan om. Strax därpå fick Prag från samma schweiziska källor kopian av ett brev som Field i slutet av kriget skickat till Dulles, ett oförargligt brev som inte bevisar någonting och som den tjeckoslovakiska hemliga polisen inte reagerade på. Emellertid anlände samma brev samtidigt till den ungerska hemliga polisen som genast nappade på betet och med hjälp av sovjetiska rådgivare satte igång affären Field.

Denna affär skulle få två faser. Under den första framställdes Field som organisatören av ett amerikanskt spionnät i folkdemokratierna med mål att hindra bildandet av det sovjetiska blocket. Under den följande etappen blev han också anklagad för att ha varit pro-jugoslavisk och gått Titos ärenden. Det finns några intressanta men tyvärr dunkla punkter i denna affär, punkter som aldrig kunnat klarläggas på ett tillfredsställande sätt.

På den amerikanska sidan var man från och med 1940-41 genom general Krivitskij informerad om Fields sovjetiska kontakter. Och ändå skulle reaktionen inte komma förrän sex år senare. Hade man bedömt Fields förehavanden som harmlösa och bara utnyttjat dem senare, i samband med hetsjakten mot kommunister i USA?

På den sovjetiska sidan visste man också allt om Fields relationer till Dulles, man verkade acceptera dem utan större problem därför att de tjänade den antifascistiska kampens gemensamma mål. Varför då åberopa sig på dessa relationer när man arresterade Field och lägga dem till grund för uppläggningsen av rättegången? Var det en motåtgärd i den stund just då sovjetiska agenter som infiltrerat den amerikanska administrationen avslöjats? Eller var raden

av stora politiska rättegångar redan planerad i ett mycket precist syfte? För vilket Noël Field med sina talrika förbindelser i kommunistiska kretsar i flera länder i själva verket var drömpersonen att placera i centrum för en sådan rättegång...

Field var inte annat än en förevändning, en samlande punkt utifrån vilken andra rättegångar om påstådda spionnät kunde inledas i alla länder i det sovjetiska blocket. Han framträdde för övrigt aldrig själv inför domstolen, varken som vittne eller ännu mindre som anklagad. Varför blev han aldrig dömd? Kanske var rättegången mot honom inte av intresse eftersom den enda anledningen till den var att kringla den organiserade rättegångar mot andra.

Det enda motivet till hans arrestering var kopian av hans brev till Dulles, en kopia som Field hade skickat med ett litet följebrev till en av sina vänner, en ung schweizisk kommunist. Bara det faktum att Field lugnt skickade brevet till en tredje person visar att dess innehåll inte hade något med spioneri att göra.

Vad blev det av detta brev? Det anlände till Prag 1948 och orsakade ingen märkbar reaktion. Samtidigt anlände det också till Budapest. Genom vilka kanaler? Sakerligen inte från Prag. Det är å andra sidan föga sannolikt att trion i Schweiz också skulle ha arbetat för den ungerska underrättelsetjänsten. Kontakter med den sovjetiska underrättelsetjänsten verkade hur som helst möjliga och utifrån dem kan man spåra hur brevet gått: det anlände till Wien, till den sovjetiska underrättelsetjänstens centrum för Central- och Östeuropa, det föll i general Bielkins händer som vidarebefordrade det till Budapest, dit Bielkin och andra sovjetiska rådgivare strax därpå reste och installerade sig.

Efter att ha grubblat över alla de element jag lyckats samla ihop kom jag till slutsatsen att affären Field borde ha utspelats i Tjeckoslovakien och att den till sist förlades till Ungern efter två misslyckanden i Prag; varken Fields brev eller påtryckningar från Budapest, Warszawa och Bielkin själv hade haft förutsedd effekt. Varför Tjeckoslovakien? Fanns det särskilda skäl till detta? Det är svårt att säga — utom kanske det faktum att de flesta som kände Field bodde i Tjeckoslovakien: de gamla kämparna i de internationella brigaderna i spanska inbördeskriget och antifascisterna som bott i Västeuropa under kriget. Det kanske bara är ett subjektivt intryck, men omfattningen och inriktningen på de rättegångar som snart skulle följa i Tjeckoslovakien verkar indirekt bekräfta det.

Den första vågen av stora politiska rättegångar som inleds i olika länder inom det sovjetiska blocket och som alla hängs upp på samma ideologiska krok, går från László Rajk (tre dödsstraff i Budapest), till Kostov i Bulgarien (också den med flera dödsstraff), till avrättningen av Xoxe i Albanien, till förföljelserna och häktningarna i DDR, till fängslandet av de högsta ledarna i Polen, och ända till mindre rättegångar i Tjeckoslovakien där bara relativt okända kommunistiska funktionärer var indragna. Målet uppnåddes först helt och fullt i Ungern. I Bulgarien hade Kostov vägrat att erkänna sig skyldig och blev till och med utkörd ur rättegångssalen på grund av detta. De sovjetiska rådgivarna, som var mycket missnöjda med hur rättegången utvecklades, skickade en varning till de andra länderna för att sådana klavertramp inte skulle upprepas. I Tjeckoslovakien, där förföljelserna var begränsade till funktionärer på tämligen låg nivå, hade de inte åstadkommit något större politiskt eko. De som konstruerade rättegångarna skulle minnas läxan för framtiden.

Denna första våg av rättegångar sammanfaller med att det sovjetiska blocket bildas. Den är en del av den sovjetiska utrikespolitiska arsenalen, avsedd att sammansvetsa blocket i ovillkorlig underkastelse under Moskva.

Den sovjetiska underrättelsetjänsten

De socialistiska länderna, opinionen i väst och den internationella kommunistiska rörelsen hade knappt hunnit smälta den första vågen av stora politiska rättegångar förrän den andra redan avtecknade sig mot horisonten. Som om Sovjetunionen ännu inte fått sin hunger efter

justitiemord, terror och grymhet stillad; som om ryssarna, missnöjda med att se vissa länder undslippa deras infernaliska maskineri, ville visa att de hade mer att komma med när det gällde politiska avrättningar! Det förefaller till och med som om man inom den sovjetiska underrättelsetjänsten också ville fullfölja särskilda målsättningar, samtidigt som man lydde Moskvas och Kominforms allmänna utrikespolitiska linje.

Ty i den kommunistiska maktens mekanism fungerar den sovjetiska hemliga polisen som en självständig politisk kraft. Den nöjer sig inte på långa vägar med att spela en passiv roll.

För att verkställa den allmänna politiska linjen deltar den aktivt i att staka ut den. Med de oerhörda maktbefogenheter som är koncentrerad i den politiska polisens händer kunde den i lugn och ro uppfinna misstänkta och fiender, eller tvärtom personer som var värda förtroende på alla olika nivåer, bland

172 vanliga dödliga likaväl som bland de högsta ledarna inom staten och partiet, inklusive medlemmarna av politbyrån. För att upprätthålla sina styrkepositioner måste den likaså bli absolut härskare över underrättelsetjänsten i alla de andra länderna inom det sovjetiska blocket och göra dem till lydiga filialer. Därför skapades den internationella organisationen för den politiska polisen inom blockets länder, med säte i Moskva, och de politiska rättegångarna i folkdemokratierna erbjöd ett utmärkt tillfälle för att installera dessa nät.

Två företeelser av vikt måste uppmärksammas i detta sammanhang. För det första skulle de två vågorna av politiska rättegångar drabba alla länder inom blocket med undantag för Sovjetunionen själv. För det andra inträffar en viktig förändring i mitten av 1949 i den sovjetiska underrättelsetjänstens organisation i Tjeckoslovakien. De sovjetiska agenter som dittills hade arbetat utifrån Sovjetunionens ambassad gav sig iväg och ersattes av sovjetiska rådgivare som gick direkt in i vår politiska polis. Moskva hade uppenbarligen omorganiserat sina kontrollmedel över den tjeckoslovakiska underrättelsetjänsten: istället för att gå via agenter på ambassaden — en procedur som var komplicerad, omgiven av mysterier och som gav ofullständiga resultat — skulle de sovjetiska rådgivarna från och med nu ta ledningen inom säkerhetsministeriet.

Efter denna omorganisering bevitnade man i Tjeckoslovakien hur personer som tidigare samarbetat med agenter på den sovjetiska ambassaden arresterades och till och med avrättades. Detta har fått mig att undra om denna omorganisering i Prag inte var den direkta följderna av ett personalbyte inom den politiska polisens ledning i Moskva. Sådana byten brukade vanligtvis leda till att det gamla agentnätet obarmhärtigt krossades. Eller var denna omorganisering bara följderna av politiska motiv, för att inrikta sig på att finna motståndare inom kommunistpartiet?

Flera frågor dyker upp beträffande den andra rättegångsvågen. Vilka var de konkreta motiv — politiska eller andra — som ursprungligen satte igång vågen? Varför var centrum för denna andra våg just förlagt till Tjeckoslovakien? Förberedelserna av den största rättegången, den mot Slánský-gruppen, hade tagit två år. De hade börjat med arresteringen av Šling i oktober 1950 och slutat med den avkunnade domen i slutet av november 1952. Under förundersökningsperioden undergick de politiska drivkrafterna, den ideologiska linjen och rättegångens uppläggning viktiga förändringar. Av vilket skäl? Denna politiska rättegång hade en ytterst dramatisk utgång, med elva avrättningar och hårda fängelsestraff i de rättegångar som direkt hängde samman med huvudrättegången mot den påstått partifientliga gruppen. Varför så många obarmhärtiga domar? Hur som helst blev inte rättegången mot Slánský-gruppen en isolerad företeelse, ty en hel rad rättegångar utlöstes kring den, och alla var sammanvävda med varandra enligt ett logiskt mönster. Samma fenomen hade för övrigt inträffat redan tidigare, under rättegången mot antikommunisten Milada Horáková och hennes vänner. Denna följdes av andra i kretsarna och distrikten som hade direkt samband med huvudrättegången och omfattade omkring sexhundra anklagade.

På vissa av de frågor jag just ställt har jag hittat troliga svar medan jag på andra inte har kunnat lyfta på minsta flik av den slöja som döljer sanningen. Det är sant att varje frågetecken mynnar ut i andra problem eller tvivel och till sist erbjuder flera svar att välja bland.

Varför rättegångarna?

Är det på platsen som man kan leta efter rötterna till den största rättegången efter kriget mot kommunistledare i Europa?

Några tjeckoslovakiska ledare kände sig antagligen besvikna därför att de inte i sin tur kunnat iscensätta en uppseendeväckande rättegång under den första vågen. De upprepade oförtröttligt den tes enligt vilken imperialisterna hade inplanterat, eller på plats rekryterat, agenter ända upp i de ledande kretsarna inom staten och partiet. Vissa gick så långt som till att offentligt hävda att ett nät av utländska agenter fanns i Tjeckoslovakien utan att man ännu kunnat avslöja det. Bland dem som hävdade detta var Slánský. Är det inte uttalanden som öppnar vägen för en stor rättegång?

Den iver med vilken man följde ett direktiv från Kominform, som rekommenderade en noggrann genomgång av alla kommunistledares förflutna, går för övrigt i samma riktning. Som jag redan visat hade detta rotande i det förflutna kostat Clementis hans post som utrikesminister i mars 1950. Några månader senare skickade Slánský skriftliga instruktioner till säkerhetsminister Kopriva att på allvar låta övervaka Clementis och hindra eventuella flyktförsök till utlandet. Hade Slánský redan anat en möjlig nyckelperson för en framtida stor rättegång i Clementis? Ty Clementis var, precis som Rajk, utrikesminister. Enligt den teknik som vanligtvis användes för att iscensätta rättegångarna skulle Clementis ha varit som klippt och skuren för att spela en sådan roll. Trots den rörelsefrihet som han hade åtnjutit under ett helt år, ända sedan han avskedats i mars 1950, utpekade man emellertid ingalunda honom som ledare för något konspirationscentrum. Det berodde antagligen på att de i Moskva som tog initiativet till de stora rättegångarna ansåg att Clementis var mindre intressant i rollen som en "tjeckoslovakisk Rajk" och att de istället ville göra något nytt i form av en stor rättegång som slog till mot partiapparatens själva kärna. De sovjetiska rådgivarnas olika uttalanden om fienderna inom partiet, åsikter som alltmer delades av ett stort antal inflytelserika personer inom TKP — hade i alla fall berett terrängen.

Medan undersökningen av Šling, sekreterare i Brnos kretsorganisation, pågick hade Slánský försökt bromsa den iver att så småningom få honom utnämnd till sekreterare för den viktigaste kretsorganisationen i landet, nämligen den i Prag. Vid den här tidpunkten innehades den posten av Novotný, som Slánský inte drog sig för att kritisera för slapphet och som han ville se förflyttad. Novotný visste det och det är antagligen också av det skälet som han avskydde Slánský. Han hävdade till och med att Slánský ville dra in honom i den jugoslaviska affären 1949, med hjälp av en viss Benda, som var sekreterare i säkerhetstjänsten i Prags kretsorganisation. (Som en kuriositet kan nämnas att Benda senare placerades som angivare i Slánskýs cell.)

Hade Novotnýs hätskhet mot sin potentielle konkurrent Šling spelat någon roll i samband med att Šling arresterades? Hur som helst var denna arrestering upptakten till en våg av häktningar: tre månader efter det att Šling arresterats trängdes redan femtio partifunktionärer i fängelsehållorna i Kolodejes slott, en statlig egendom som skyndsamt förvandlats till fängelse. Man kunde alltså tro att den stora sammansvärjningen äntligen blivit avslöjad i Tjeckoslovakien. I februari 1951 hade centralkommittén också ritat upp den ideologiska bilden och utpekat dess ledare, nämligen Šling och Clementis. Šling uppgavs ha velat ta ledningen över partiet genom att eliminera Slánský och mörda Gottwald, i syfte att överlämna landet till imperialisterna; vad Clementis beträffade skulle han ha förberett att splittra landet och avskilja Slovakien för att överföra det i det imperialistiska lägret. Gottwald och Slánský hoppades att rättegången skulle hållas på den här nivån: Šling-Clementis-Švermová. Det

skulle de ha varit fullt nöjda med.

Låt oss nu betrakta rötterna till den stora rättegången ur en annan synvinkel. Går de inte tillbaka till det faktum att kommunisterna strax efter kriget hade lyckats få kontroll över polisstyrkorna? Under deras okontrollerbara och okontrollerade monopol hade godtycket frodats ända tills det under femtiotalet blev det förhärskande inslaget. Och godtycket är som rådde inom partiets kontrollkommission. Men han misslyckades ty kommissionen (och framför allt den som tagit initiativet till kommissionen, nämligen Taussigová som var intimt lierad med den politiska polisen och de sovjetiska rådgivarna) var avgjort mycket intresserad av en fördjupad undersökning. Varför var Slánský, som visat prov på sådan glöd i andra fall, mer reserverad när det gällde Šling? Ville han skydda partiapparaten för konsekvenserna av utredningen? Fruktade han redan för sin egen person?

I det slutliga loppet sist lyckades han inte skydda någonting alls. Varför kunde inte generalsekreteraren och landets andre man driva igenom sin åsikt? Fastän han hade det politiska ansvaret för den hemliga polisen kontrollerade han den inte längre eftersom den verkliga kontrollen redan utövades från Moskva. Följaktligen kunde han inte längre tillåta sig att avbryta utredningen om Šling utan att riskera att anklagas för att skydda en fiende.

Partiets utredning utmynnade i arresteringen av Šling (i oktober 1950). Han anklagades genast för högförräderi och spioneri för imperialisternas räkning, anklagelser som huvudsakligen grundades på det brev som upptäcktes under en husundersökning och som Šling före kriget skulle ha skickat till en tjeck som arbetade för det amerikanska underrättelseväsendet (det skulle senare visa sig att detta brev fabricerats av den hemliga polisen).

Šling var den tredje kretssekreteraren som häktades. De två andra hade inte blivit några uppmärksammade fall, men när det gällde Šling låg det annorlunda till. För det första var Šling nära lierad med Marie Švermová, medlem av centralkommitténs presidium och biträdande generalsekreterare. På denna omväg kunde de som iscensatte rättegången alltså visa att en tråd från fiendens nät gick rakt in i partiets ledning. Skuggan av en misstanke började nu snudda vid Slánský, själv, desto mer som han alltid framhållit Šlings meriter och erfarenheter i syfte inte nogräknat, det kan lika gärna drabba den enkle medborgaren som partiets generalsekreterare.

Eller hade inte fröet till femtiotalets stora rättegångar redan funnits i provokationerna och rättegångarna mot vissa slovakiska och tjeckiska icke-kommunistiska ledare, rättegångar som den kommunistiska polisen börjat förbereda redan i februari 1948? Det var samma polis som redan 1946 inte hade tvekat att fabricera falska vittnesmål mot krigsförbrytaren Frank, och som blev förödande för ledaren för nationella socialistpartiet, Krajina. Och vad ska man säga om de illegala kidnappningarna av tjeckoslovakiska medborgare som 1945 av Röda Armén fördes till sovjetiska fångläger? Dessa metoder fanns för övrigt redan under kriget, med godtyckliga arresteringar av civila eller militära tjecker som emigrerat till Sovjetunionen. Trots att den tjeckoslovakiska regeringen ingrep på diplomatiska vägar skulle en del av dem förbli fängslade ”av misstag” i arton år. Det var i varje fall vad som hände Goliat, som efter det att han frigivits beskrev sitt liv i de sovjetiska lägren och sina möten med talrika tjeckoslovakiska medfångar (i ett brev till Kopecký, medlem av TKPs presidium).

Hade inte också fröet till de stora rättegångarna redan funnits i och med att den tjeckiska och sovjetiska politiska polisen hade dossierer över dem som skulle anklagas i framtiden? Hade inte också den iver som vissa högt uppsatta kommunister visade när det gällde att till varje pris avslöja en påstådd komplott påskyndat inledningen av den stora rättegången? Kanske dessa påskyndare bara snabbt ville betala den obligatoriska tributen till Moskva och till epokens hysteri i tron att man därigenom kunde stoppa den framtida jakten på kommunistledare. I stället utlöste de en okontrollerbar mekanism vars vansinneslopp de sedan inte längre kunde hejda.

Vissa tecken skulle kunna tyda på att den stora rättegången föddes i ett inrikesklimat som kommunisterna själva skapat med sin ”jakt på fienden” inom partiet. Det var åtminstone vad Novotný ansåg när han under ett av våra samtal ville se upprinnelsen till rättegångarna i de ytterst spända relationer som rådde mellan de högsta ledarna. Barák sade samma sak till journalisterna 1968 och han tillade att Novotný och Čepička var ansvariga för Slánskýs död. Karel Sváb talar i sin bekännelse, som sammanställdes strax efter det att han arresterats, om en konflikt i det tysta mellan två grupper av judiska ekonomer som mellan sig delade herraväldet över landets ekonomi: den ena gruppen leddes av Reiman, som begick självmord efter sin arrestering 1949, och den andra av Frejka, som avrättades tillsammans med Slánský.

Personligen sätter jag ingen större tilltro till denna förklaring som framhäver den ömsesidiga hätskheten mellan ledarna. Jag betraktar den inte som en trolig källa till de stora rättegångarna; visst har den kunnat påverka valet av personer till den eller den posten, utan att för den skull kunna framkalla en rättegångsvåg. Mer värda att ta på allvar är drivkrafterna som jag just beskrivit som tvånget att erlagga Moskva sin tribut eller att göra partiet en tjänst genom att avslöja fienderna inom det. Dessa försök är en del av en större och djupare process som bestämdes av den sovjetiska politikens målsättningar. Ty om förföljelser av de enkla medborgarna är ett av villkoren för att regimen ska överleva, följer jakten på och likvideringen av kommunister på hög nivå andra lagar, eftersom dessa personer var just de som grundade regimen och fungerade som dess stöttepelare.

De var ändå i allt underställda den sovjetiska politiska polisen. För att övervaka Clementis och Löbl i deras exil i London under kriget hade ryssarna använt sig av en viss Schwarz, före detta tjeckisk parlamentsledamot och medlem i ett fascistinspirerat parti. När jag upptäckte detta kunde jag knappast tro att ett socialistiskt land kunde samarbeta med en fascist mot kommunister. Och ändå var det sant — hade förresten inte Stalin själv varit i kontakt med Gestapo, åt vilket han utlämnade vissa tyska kommunister från de sovjetiska lägren? Schwarz' rapporter var ogynnsamma för de två kommunisterna, med insinuationer om deras eventuella samarbete med den brittiska underrättelsetjänsten. När Schwarz arresterats efter sin återkomst till Prag var han noga med att understryka sitt samarbete med ryssarna, som bekräftade hans uppgifter. De reagerade med besvikelse när de fick höra att han plötsligt dött under dunkla omständigheter.

Under kriget hade förhållandet mellan Slánský och Kopecký — båda i landsflykt i Sovjetunionen — blivit så dåligt att de under en lång tid inte ens talade med varandra. I den situationen var Kopecký, som både rekryterade folk och fungerade som angivare till den sovjetiska hemliga polisen, säkerligen inte mild mot Slánský i sina rapporter till polisen. Fierlinger, en annan angivare bland landsflyktiga tjeckiska politiker, gjorde antagligen samma sak ty han hade inte heller några varmare känslor för Slánský, vilket jag senare kunde konstatera under våra många samtal. Allt detta hade bidragit till att svartmåla Slánský, som redan fått en skugga på sig när han 1935 av Komintern klandrades för opportunism samtidigt som Švermová.

1948 hade chefen för de sovjetiska agenter som hade sin bas på sovjetiska ambassaden i Prag givit en av sina ”kontakter”, en hög ämbetsman inom polisen, i uppdrag att rekommendera att sovjetiska rådgivare ”inbjöds” till Tjeckoslovakien. Det undvikande svar som han hade förmedlat till ryssarna och i vilket Slánskýs motvilja fanns med, togs emot med kommentaren: ”Jaså, han vill inte att man börjar rota i hans soptunna” och andra yttranden i samma stil riktade mot Slánský.

Den sovjetiska hemliga polisen intresserade sig för Smrkovský redan före befrielsen, då man i KGBs namn och på dess order förhörde en av hans närmaste medarbetare inom motståndsrörelsen. Det var för övrigt genom ryssarnas ingripande som Smrkovský 1945 avlägsnades från viktiga poster inom stats- och partiapparaten.

Šling hade fallit i onåd hos den sovjetiska underrättelsetjänsten därför att han vägrat att samarbeta med den. Ryssarna tillmätte Brno-kretsen ett särskilt intresse och Šling var sekreterare i partiorganisationen där. Brno-kretsen var späckad med sovjetagenter eftersom den hade avgörande betydelse för kommunikationerna med Wien, där KGBs central för Central-europa låg.

Andra anklagade i rättegången mot Slánský-gruppen hade tidigare samarbetat med den sovjetiska underrättelsetjänsten, som t ex journalisten Andre Simone, som försåg dem med diverse upplysningar redan före kriget. Därefter föll han i onåd och 1946, under fredskonferensen i Paris sade Molotov till Slánský att det inte varit särskilt klokt att ta med ”den där trotskisten” som den tjeckoslovakiska delegationens rådgivare.

Reicin, underrättelseofficer i de tjeckoslovakiska enheterna i Sovjet, hade också han nära samarbetat med sina sovjetiska motsvarigheter, både under och efter kriget. Sedan han blivit chef för den tjeckoslovakiska militära säkerhetstjänsten hade han på ryssarnas uppmaning låtit genomföra en rad godtyckliga arresteringar som ofta åtföljdes av tortyr. Till sist blev han själv offer för samma metoder.

Šváb och Geminder hade också haft med den sovjetiska politiska polisen att göra. Šváb, en fanatiker som var övertygad om att han tjänade partiets och socialismens sak med sina handlingar, tvekade inte att vid behov kränka sitt lands lagar. Geminder, som länge hade arbetat inom Komintern i Dimitrovs omedelbara närhet, visste precis hur man tillfredsställde de sovjetiska kraven.

Jag har ofta frågat mig varför den sovjetiska underrättelsetjänsten hade beslutat att avrätta så nära medarbetare. Visste de för mycket om det smutsiga arbete som ryssarna utförde i Tjeckoslovakien och på andra håll? Eller ska man också i det här sammanhanget se det som ett bevis för en omorganisering inom den sovjetiska underrättelsetjänsten, med dess oundvikliga följder? Men varför utvaldes just dessa två framför andra? Det är säkerligen inte av en slump som vissas fall sammanfaller med andras upphöjelse, som Kopeckýs, Köhlers eller Bacíleks. Under den andra rättegångsvågen får man bevittna hur Čepička befordras och hur Novotnýs karriär börjar.

En stor rättegångs tillblivelse

Barák sade en dag att allt hade börjat under kriget. Med det menade han att vissa ledares uppförande sedan de gått under jorden, i landsflykt eller blivit satta i koncentrationsläger, hade givit upphov till sådana känslor av ömsesidigt hat och misstro mellan olika ledare att de ibland var frestade att sätta igång rättegångar. Barák grundade sig uppenbarligen på sin egen dokumentation, som bekräftats av de utvärderingar som den sovjetiska politiska polisen hade gjort i sina rapporter om det tjeckoslovakiska motståndet och upproret. Utan att ha tillgång till samma informationsmaterial som Barák omnämnde andra höga kommunister också den brist på mod som utmärkt personer som Široký och Zápotocký sedan de fängslats, eller de icke politiska motiv som låg bakom arresteringen av Čepička under kriget etc. Påståenden som aldrig bekräftats, men heller inte dementerats.

Avrättningen av Závodský togs ofta upp i detta sammanhang. Závodský hade kämpat i de internationella brigaderna i Spanien och var efter kriget en av Švábs närmaste medarbetare i den topphemliga avdelningen inom centralkommitténs apparat och under en period medlem i säkerhetstjänstens ledning. Han hade haft kännedom om dokument och rapporter om vissa personer liksom om ett stort antal aktioner utförda av den sovjetiska säkerhetstjänsten i Tjeckoslovakien och på andra håll. Han avrättades 1954, sedan president Zápotocký vägrat benåda honom utan istället följt justitie- och inrikesministerns negativa bedömning.

Jag hade inte samma uppfattning som Barák, som ansåg att rötterna till rättegångarna gick tillbaka till kriget. Jag förblir övertygad om att de politiska rättegångarna föds just inom

politiken. Barák hade emellertid inte helt fel, ty kriget hade trots allt i viss mån präglats om inte hela tillblivelsen av rättegångarna så åtminstone mekanismen i deras iscensättning.

Denna mekanism hade tre beståndsdelar, nämligen de politiska organen, hemliga polisen och rättsväsendet. Polisen spelade en framträdande roll. I en stor rättegång mot kommunister var det absolut nödvändigt att den kunde visa prov på ovillkorlig lojalitet gentemot Moskva. Men vem styrde vid denna tidpunkt (1949-1950) den politiska polisen? Till största delen var dess kommissarier kommunister sedan före kriget, gamla kämpar i de internationella brigaderna – som t ex Závodský som var deras chef. För Moskva framstod den bakgrunden givetvis inte som helt positiv, desto mer som det fanns starka vänskapsband och ömsesidigt förtroende mellan dessa män, som också skulle kunna börja ställa frågor i den stund då en omfattande offensiv lanserades mot kommunister på hög nivå.

De sovjetiska rådgivarna Lichatjev och Makarov, som skickats till Tjeckoslovakien för att förbereda en stor rättegång i stil med den i Budapest, hade kommit tillbaka praktiskt taget tomhänta på grund av den bristande entusiasmen hos de ansvariga inom den tjeckoslovakiska politiska polisen. I Bratislava ville de tilltvinga sig förödande dokument – sanna eller falska – om Moškovic, sekreterare i det slovakiska kommunistpartiets centralkommitté. När kommissarie Balaž, som ledde övervakningen av och undersökningarna om fienderna i Slovakien, vägrade ge dem sådana kom de med hotelser: ”Vi har inte kommit hit för att diskutera utan för att vrida halsen av folk. Det är vad vi kommer att göra, därför att det har kamrat Stalin gett oss order om. Om vi inte vrider halsen av andra kommer han att vrida halsen av oss.”

Arresteringen av Šling, som ytterligare komplicerade situationen i ledningen för den politiska polisen, hade till sist gjort det möjligt för Moskva att ta itu med dess omorganisering för att därefter kunna kontrollera den efter sitt eget huvud. Tillståndet inom den tjeckoslovakiska polisen, som gradvis hade blivit ganska alarmerande, var resultatet av den situation som skapades från och med 1945, när kommunisterna placerat sina första stöttepelare där för att i framtiden kunna behärska den helt. Kontrollen av den politiska polisen hade praktiskt taget glidit inrikesministern ur händerna. Han var okunnig om en hel del saker som pågick där. Den verkliga ledningen utövades av Slánský, Šváb och hans topphemliga avdelning inom centralkommitténs apparat. Situationen förändrades knappast när ett säkerhetsministerium inrättades 1950. Slánskýs omåttliga maktbefogenheter inskränktes inte på något vis och Sváb, som blivit vice säkerhetsminister, hade placerat sina män där, liksom vissa ledare inom partiets kontrollkommission för övrigt också gjorde. Dessutom började redan grupper bildas kring de sovjetiska rådgivarna.

En tyst kamp om inflytandet utvecklades snart mellan dessa olika grupper som alla hade samarbetat sedan mer eller mindre lång tid tillbaka med de sovjetiska rådgivarna. Två grupper profilerade sig snabbt. Den första, Jihlava-gruppen, leddes av Prchal och Moučka, två agenter från Moskva som varit i landet sedan befrielsen och som de sovjetiska rådgivarna lätt kunde manipulera på grund av de båda männen inte helt fläckfria förflutna under kriget. Doubek, en av Švábs skapelser som lydigt utförde de sovjetiska rådgivarnas order, stod den här gruppen nära. Den andra gruppen, Náchod-gruppen, ledd av doktor Smola, stod på partiets kontrollkommissions sida. Kohoutek hade en särställning inom den. Han var en före detta polis som arresterats i samband med befrielsen på grund av sina förehavanden under kriget. Han kontaktades under häktningstiden av ryssarna, som tvingade säkerhetstjänsten att anställa honom. Han skulle göra framstående insatser under de många förhören av kommunister.

Efter arresteringen av Šling mångfaldigades kritiken mot den politiska polisens ledning, som kontrollkommissionen anklagade för att ha fientliga planer och för att vilja skydda Šling. Minister Kopriva fick från rådgivaren Bojarskij rapporter som gick i samma riktning. Allt detta påskyndade beslutet att eliminera de högsta ansvariga inom den politiska polisen

snabbast möjligt, genom att arrestera allihopa samtidigt. Utan att ha kunnat fastställa exakt varifrån denna idé kom, tror jag att den fötts i Moskva, vilket de sovjetiska rådgivarna Bojarskijs och Smirnovs utomordentliga nit pekar på. De fick för övrigt effektivt stöd av vissa tjeckoslovakiska ansvariga som Köhler, Taussigová och i viss grad Čepička.

I avvaktan på utrensningen inom den politiska polisens ledning hade man först upprättat kompletta dossierer om var och en av de kommissarier man ville komma åt och som för det mesta var gamla kämpar i de internationella brigaderna. Detta arbete anförtroddes personer som noggrant utvalts av Köhler, som samtidigt hade valt ut vissa säkra medlemmar inom folkmilisen för intensivträning i en hemlig partiskola; de skulle senare få ”särskilda uppdrag”.

Aktionen kröntes med framgång en dag i februari 1951, tack vare en omsorgsfullt gillrad fälla som gjorde det möjligt att arrestera de berörda kommissarierna en efter en då de gick ut från en konferens med sin minister Kopřiva. De överfördes genast till Koledéje, där de från sina före detta underordnades sida utsattes för sällsynt brutala förhör. Jihlava-gruppen, som hade ministerns stöd, verkade först ha övertaget; Náchodgruppen svarade med att söka direkt stöd hos de sovjetiska rådgivarna, bakom ryggen på ministern, som blev tvungen att tillgripa sanktioner för att inte helt bortmanövreras. Bland anhängarna till Náchod-gruppen skulle till sist bara Kohoutek ha sin befattning kvar, för att tillfredsställa de sovjetiska rådgivarna som höll styvt på detta. Summan av det hela blev att de sovjetiska rådgivarna vann kampen och blev de verkliga härskarna över den tjeckoslovakiska politiska polisen. Efter att ha manipulerat det ena lägret mot det andra kunde de tvinga fram sina egna män på alla ledande poster: män som för det mesta var helt utlämnade åt dem på grund av sitt grumliga förflutna under den nazistiska ockupationen. Också på detta område hade kriget gjort sitt, som Barák sade.

”Sionismen” kommer i blickpunkten

Efter arresteringsvägen och centralkommitténs möte i februari 1951 verkade det som om rättegången skulle utspelas på Šling-Clementis-nivå. Tesen om ett spionnät som högljutt utvecklats av Kopecký och godkänts av centralkommittén, kunde emellertid inte utgöra grunden för en stor och uppseendeväckande rättegång, och ännu mindre ge den önskat internationellt eko. I början verkade de anklagades sammansättning peka på att organisatörerna av rättegången först och främst siktade in sig på gamla krigskämpar från Spanien, på dem som emigrerat till Väst under andra världskriget liksom på de slovakiska nationalisterna. De första förhören ledde inte heller någonstans, eftersom man saknade en central punkt att hänga upp anklagelserna på. Utöver de anvisningar som krävde att man skulle göra en trotskist av den och den anklagade och en nationalist av någon annan hade förhørsledarna inte fått något dokument som på något vis kunde bekräfta misstankarna. Eftersom de inte alls kände sina ”klienter” och ofta inte ens visste vad trotskism var för något eller var nationalismen började, var de tvungna att ta sig fram i blindo utifrån de anklagades curriculum vitae: varje anklagad måste redogöra för sitt liv och utifrån detta konstruerades sedan ”dunkla passager”... med de sovjetiska rådgivarnas hjälp.

I början saknade alltså förberedelsen för rättegången en precis plan. Den hade säkert dugt till att skrämja det tjeckoslovakiska samhället och på så vis kunnat spela en viss roll på det lokala planet, men inte på den internationella scenen: med ett antal anklagade som var mindre än under Rajk-rättegången skulle den knappast ha fått motsvarande politiska och ideologiska följder på utrikesplanet.

Efter en trevande upptakt med ett påstått trotskistiskt nät började äntligen strukturen skönjas i mitten av 1951, i samma stund som de sovjetiska rådgivarna kungjorde att det fanns ett internationellt hot från den borgerliga judiska nationalismens sida. De bad chefen för förhørsledarna, Doubek, och hans medarbetare Košlál, att sammanställa allt man redan fått fram under förhören om sionismen och sammanställa en rapport avsedd för ”de kompetenta instanserna”. Sagt och gjort. Rapporten, i vilken namnet Slánský redan började nämnas ofta i

samband med sionismen, skickades snabbt iväg till de ”kompetenta instanserna”, det vill säga Prags slott och Kreml i Moskva.

Huvudvittnet Vondráček väntade bara på ett tecken för att ge sin fantasi beträffande sionismen fritt utlopp. Han var en gammal Gestapo-medarbetare, som arresterats efter kriget och ibland använts som provokatör, närmare bestämt mot en hög socialdemokratisk funktionär på inrikesministeriet – personen ifråga tvingades säga upp sig och ersattes genast av en kommunist. Vondráček satt fortfarande i fängelse. Polisen behövde bara säga ett ord till honom och han var beredd att vittna om vad som helst mot vem som helst. På skrivmaskinen som man ställt in i hans cell började han alltså sätta ihop en hel bok om det engelsk-amerikanska spionnätet i Tjeckoslovakien, ett nät som senare blev sionistiskt. För det mesta rörde det sig om rena fantasierna. Han blandade in Šling, Slánský och en mängd andra namn på påstådda agenter och han broderade ut duken med ett helt nät av agenter som arbetade i sionismens tjänst. Några förhørsledare förblev skeptiska gentemot så många obevisade påståenden, medan andra, däribland de sovjetiska rådgivarna, trodde på dem. Det ledde till att vissa passager togs med i anklagelseakten mot Slánský och togs på allvar av domstolen under rättegångens lopp, desto mer som Vondráček personligen vittnade inför den. 1956 eller 1957 skulle läkarna bekräfta att han led av tilltagande sinnesförvirring.

Detta vittnesmål stämde emellertid perfekt in i den antisjonistiska kören, hur fantasifullt det än var. I juli 1951 fick Taussigová, som klagat över att vissa officerare inom armén blivit avskedade, genom Novotnýs förmedling ta del av försvarsminister Čepičkas svar i vilket han rådde henne att aldrig mer försvara sionisterna. Och i september samma år höll Kopecký, som var känd för att alltid framföra ryssarnas senaste synpunkter, ett långt tal om sionismens faror inför TKPs centralkommitté som samlats för att kritisera Slánskýs aktiviteter och besluta om hans avsättning från posten som partiets generalsekreterare. De sovjetiska rådgivarna krävde å sin sida att man skulle ge dem fria händer att avslöja den sionistiska komplotten. Den ideologiska linjen i den stora rättegången hade dragits upp och i ett slag givit den internationella dimensioner. På den här nivån borde rättegången absolut ge förstasidesrubriker. Från och med då började nätet dras åt kring Slánský.

Varför hade egentligen organisatörerna av rättegången till sist bestämt sig för antisemitism istället för att ta upp någon annan ideologisk linje i stil med trotskism, titoism, västimperialism? Ty vid den tidpunkt då Slánský arresterades, i november 1951, skulle de tjeckoslovakiska ledarna ha blivit mycket förvirrade om man bett dem att definiera sionismen. Bara Čepička hävdade med bestämdhet att sionism helt enkelt var en av grenarna på den amerikanska spioneriverksamheten.

I Moskva, där denna ideologiska linje fötts och via de sovjetiska rådgivarna ympats in i den tjeckoslovakiska polisen och det politiska livet i landet, var saker och ting inte mycket klarare. Men varför sattes antisemitismen plötsligt i högsätet i mitten av 1951?

Enligt min åsikt hänger det ihop med den ändrade sovjetiska politiken gentemot Mellanöstern. Ursprungligen väntade sig Sovjetunionen att skapandet av staten Israel skulle gynna de egna politiska och militära positionerna i denna del av världen, eftersom öppningen mot Medelhavet alltid hört till de ryska expansionistiska strävandena. Det var därför som Sovjetunionen så välvilligt stödde den unga judiska staten, särskilt med en avsevärd militärhjälp, och underlättade östeuropeiska judars utvandring till Israel. Under åren 1948-1949 blev Tjeckoslovakien starkt förknippat med denna politik. Moskva hade siktat på ett ökande inflytande för de prosovjetiska strömningarna i Israel vilket i ett enda slag kunde öppna portarna för Sovjetunionens intåg i denna del av världen. Det var precis motsatsen som skulle inträffa. Moskvans förhoppningar krossades.

Stödet till Israel hade parallellt till följd att det framkallade arabländernas fientlighet gentemot det sovjetiska blocket, något som stängde vägen för sovjetiskt inflytande i Mellanöstern. För

att undanröja detta hinder var det alltså nödvändigt att offentligt uttrycka en radikal förändring i inställningen till Israel. En stor politisk rättegång med antisemitiska inslag skulle tydligt visa för araberna att den sovjetiska politiken fått en ny inriktning. Så kan man enligt min åsikt ha resonerat när man beslöt sig för antisemitism som ideologisk grund för den stora rättegången.

Jag ägnade mig alltså uppmärksamt åt att studera vidden av det tjeckoslovakiska deltagandet i den sovjetiska politiken gentemot Israel. I det syftet gick jag igenom talrika dokument från Gottwalds arkiv, från regeringen och framför allt från Švábs arkiv.

Tjeckoslovakien levererade vid den här tiden vapen till Israel enligt de handelsavtal som ingåtts. Kvantiteten måste ha varit avsevärd att döma av det brev som Israels ambassadör skrev till Gottwald för att å sin regerings vägnar tacka honom för Prags förstående hjälp och för det viktiga militära biståndet. Samtidigt hade Clementis skickat flera skrivelser till ministerrådet om klagomålen från arabländerna, som hotade att bryta sina handelsförbindelser med Tjeckoslovakien ifall landet envisades med att fortsätta sina vapenleveranser till Israel. Regeringen tvekade att fatta ett beslut, antagligen därför att inga precisa direktiv hade kommit från Moskva. I väntan på sådana gav regeringen alltfler tillstånd för emigration till Israel. Men ännu mer betecknande var regeringens deltagande i Haganaverksamheten.

När Mikunis, sekreteraren i det israeliska kommunistpartiet, anlände från Moskva till Prag hade han med sig en plan som gick ut på att på tjeckoslovakiskt territorium militärt utbilda judar som önskade emigrera till Israel. Detta projekt förutsatte att de enheter som skulle utbildas till största delen skulle omfatta prosocialistiska och prokommunistiska element som efter sitt ingripande i det första israelisk-arabiska kriget skulle utgöra en viktig militär styrka som skulle lyda kommunistiska order och som skulle väga tungt för den judiska statens framtida politiska inriktning. Det måste framhållas att de tjeckoslovakiska ledarna visade en samfällid skepsis gentemot detta projekts förutsättningar att lyckas. Emellertid kom projektet från Moskva och de kände sig förpliktade att följa upp det. Det var därför som Slánský och Geminder, som då var internationell sekreterare i TKPs centralkommitté, hade givit ett visst antal av sina underordnade i uppdrag att genomföra projektet.

Aktionen hade således satts igång. Rumänska, polska och ungerska judar kom till Tjeckoslovakien för att genomgå militär träning. Det skulle emellertid snabbt visa sig att dessa unga judar inte var särskilt entusiastiska för kommunismen, snarare tvärtom, och att tiden i militärlägren för dem bara utgjorde ett utmärkt tillfälle att lättvindigt kunna resa till Israel. Vapenleveranserna betalades regelbundet av den israeliska regeringen, medan de andra utgifterna betalades av den tjeckoslovakiska regeringen, som delvis täckte dem med offentliga medel och betalade resten ur kommunistpartiets hemliga fond. Denna källa bidrog också till finansieringen av vissa broderpartier i väst, inbördeskriget i Grekland och andra liknande aktioner. När Gottwald 1951-1952 fick veta hur mycket den ”israeliska affären” hade kostat blev han mycket upprörd och menade att sionisterna hade missbrukat avtalet och övergått till skumma affärer. Det är hur som helst svårt att tro att Gottwald inte skulle ha varit informerad om kostnaderna för denna aktion. Hans upprördhet verkar snarare vara ett självförsvarsdrag i efterhand.

Den ideologiska linje som till sist bestämdes för den stora rättegången i Prag sammanföll med andra fall av antisemitism i Sovjetunionen, som t ex fallet med de judiska läkarna eller med den judiska antifascistiska kommittén. Det skulle vara förhastat att därav dra slutsatsen att det fanns något samband mellan de inre spänningarna i Sovjetunionen, vilket dessa affärer delvis avspeglar, och den inriktning som Slánskýrättegången gavs. Enligt min åsikt skulle den antisemitiska inriktningen på rättegången snarare stödja den sovjetiska utrikespolitiken och ge ytterligare en förklaring till den politiska omsvängningen i Mellanöstern.

Stalin förberedde invasionen av Västeuropa

Denna internationella sida av den andra rättegångsvågen, direkt kopplad till den sovjetiska

utrikespolitiken, bekräftas för övrigt på ännu ett sätt.

Mina ihärdiga ansträngningar att hitta rötterna till rättegångarna hade fått mig att undra av vilken anledning den tjeckoslovakiska rättegången måste vara så viktig och så obarmhärtig. Jag kontaktade alltså alla dem som varit mer eller mindre inblandade och jag fick tillfälle att ställa frågor till dem. Svaren varierade från den ene till den andre. En del förklarade allt med rivaliteten mellan de högsta ledarna, andra anklagade de sovjetiska rådgivarna, åter andra underströk oegentligheter i partiets politik, personkulten eller godtyckets utbredning. Bara några få anknöt däremot till den sovjetiska utrikespolitiken, som de menade gick ut på att krossa alla de ledare som under sin vistelse i Väst under kriget hade förlorat förtroendet för Moskva. Detta sista argument skulle ha kunnat tillämpas på rättegången i dess första stadium medan den fortfarande hölls på Clementis-Šling-nivån, men sedan förlorade det sitt värde ty Slánský, Geminder och Reicin hade bott i Moskva under kriget och Frank och Šváb hade suttit i koncentrationsläger.

Jag ställde naturligtvis dessa frågor också till Čepička. Vid förberedelsen av och under själva rättegången hörde han till den trängre ledarkretsen, han levde i Gottwalds omedelbara närhet, var gift med Gottwalds dotter och deltog i utarbetandet av ett stort antal viktiga beslut. Ingen gav honom något tungt ansvar i Slánský-affären. Under vårt samtal verkade Čepička också benägen att sammankoppla Prag-rättegångens ursprung, vikt och grymhet med den sovjetiska utrikespolitikens mål.

Men redan före detta samtal insåg jag att Slánský-rättegången hade sammanfallit med vad jag kom att kalla militariseringen av vårt samhälle. Jag hade fått idén framför allt genom studiet av protokollen från partiets och statens viktigaste organ, nämligen TKPs centralkommittés politiska sekretariat: det rörde sig om sammanträdesprotokoll med anknytning till de politiska rättegångarna, vapenproduktionen, arméns krav och vapenleveranserna till andra länder inom det sovjetiska blocket. Jag mindes också ett uttalande av Chrusjtjov och ett av mina samtal med Široký. Vad Chrusjtjov beträffar hade han tagit upp den "krigspsykos" som tyngt politbyråns beslut och han hade bl a nämnt telefonsamtal från Molotov som på internationella konferenser i utlandet flera gånger hade varnat Kreml för de överhängande riskerna för ett nytt världskrig. Vad Široký beträffar hade han talat med mig om det tjeckoslovakiska kommunistpartiets lednings totala vanmakt inför arméns växande krav, som försvarsminister Čepička förmedlade. Alla insåg vilka förödande följder de hade för landets ekonomi men ingen hade modet att vägra gå med på dem, ty generalstaben hotade oavbrutet med en kommande väpnad konflikts fasor. Samtidigt visste alla ledarna att försvarsministern Čepička utöver en ansenlig del av statsbudgeten också förfogade över en speciell fond avsedd för armén. Förvaltningen av denna ganska stora penningssumma hade anförtrotts honom personligen och det fanns ingen som kontrollerade vad han gjorde med den. Men varje nytt krav som Čepička framförde fick alltid oreserverat stöd av Gottwald. Detta är vad Široký berättat.

Förutom de allvarliga konsekvenser som rustningsprogrammet hade för landets ekonomi fanns det en annan sak. Armén bredde ut sig överallt och militariserade samhället. Den administrerade teatrar, sportanläggningar, hade ett eget förlag, en egen filmproduktion, sina egna undervisningsanstalter, och det var t o m fråga om att anförtro armén förvaltningen av de företag som arbetade inom vapenproduktionen. Armén organiserade också fester och militär och paramilitär utbildning av hela befolkningen. Officerarna hade en privilegierad ställning och armén hade blivit samhällets viktigaste kraft. Mitt samtal med Čepička hade fått mig att förstå varför. Jag ska därför referera det i korthet:

Under åren 1950-1951 hade den sovjetiska ledningen kommit till slutsatsen att förhållandena under de tre, fyra kommande åren fortfarande skulle vara gynnsamma för att förverkliga de politiska mål som man bestämt före kriget och som bestod i att utbreda och förstärka

Sovjetunionens inflytande i hela Europa. Emellertid kom Förenta Staterna och fyllde det tomrum som försvagningen av England och Frankrike orsakat, ett tomrum som Sovjetunionen hade velat fylla med hjälp av de stora kommunistpartierna i Västeuropa. Den amerikanska politiken hade alltså satt stopp för den planen och samtidigt påskyndat upplösningen av det ideologiska och politiska grepp som Sovjetunionen hade om Västeuropa.

Efter de snabba förlusterna på det ideologiska planet och utan att kunna visa upp några övertygande bevis på det ekonomiska området var nu Sovjetunionens enda trumfkort dess militära överlägsenhet. Också den var begränsad i tiden och enligt alla sovjetiska militära experters kalkyler hade Sovjetunionen bara fyra års försprång på sig. Under dessa omständigheter var det viktigt att snabbt utnyttja övertaget och fullända det sovjetiska blockets militära potential för att kunna inleda en blixtoperation som skulle leda till att hela Västeuropa ockuperades. Enligt den planen skulle USA inte i tid kunna ställa upp med tillräckliga styrkor för att förhindra ockupationen, som också skulle gynnas av de lokala arméernas oförmåga att göra motstånd och av det mottagande som befolkningen skulle ge sovjetblockets trupper, lyckliga över att ha befriats från den amerikanska imperialismens ok.

Denna uppfattning om ett helt socialistiskt Europa förklarades av Stalin själv vara den sovjetiska politikens och hela det sovjetiska blockets ledande idé på konferensen i januari 1951. Denna konferens som ägde rum i Kreml omfattade delegationer från alla blockets länder, och varje delegation var sammansatt av landets högsta politiska ledare. (För Tjeckoslovakien kom Slánský som suppleant för Gottwald som fått förhinder, och Čepička, försvarsministern.) Sovjetunionen å sin sida representerades av flera politbyråmedlemmar med Stalin och Molotov i spetsen. Molotov ledde konferensen. De var omringade av en uppsättning marskalkar och generaler från Röda Armén. De utländska delegationerna och politbyråmedlemmarna hade intagit sina platser kring ett ofantligt konferensbord, medan de sovjetiska militära dignitärerna hade satt sig mitt emot dem på en upphöjd estrad. Hedersplatsen, en fåtölj med högt ryggstöd, var reserverad för Stalin. Efter delegationernas rapporter om sina respektive arméer tog Stalin till orda för att utveckla idén om en militär ockupation av hela Europa och för att understryka det nödvändiga i att väl förbereda den.

Koreakriget hade visat Förenta Staternas militära svaghet, trots att man använt mycket avancerade tekniska medel. Stalin ansåg att man borde utnyttja det till sin fördel i Europa, och han radade upp de argument som stödde hans tes: "Ingen europeisk armé är i stånd att på allvar göra motstånd mot den sovjetiska armén och man kan t o m förutse att det inte kommer att finnas något motstånd alls. USAs nuvarande militära styrka är inte stor. Det sovjetiska lägret har alltså en tillfällig överlägsenhet på detta område. Den är emellertid endast provisorisk under tre à fyra år. Därefter kommer Förenta Staterna att förfoga över snabba transportmedel för att komma med förstärkningar till Europa och man kommer likaledes att helt spela på sin överlägsenhet vad beträffar atomvapen. Följaktligen måste vi utnyttja detta korta försprång för att systematiskt förbereda våra arméer och i denna förberedelse sätta in alla våra ekonomiska, politiska och personella resurser. Under de kommande tre eller fyra åren kommer vår inrikes- och utrikespolitik i sin helhet att underordnas detta mål. Bara en total mobilisering av våra resurser kommer att göra det möjligt för oss att gripa detta unika tillfälle att sprida socialismen i hela Europa." Detta var i korthet de huvudsakliga punkterna i Stalins anförande.

Efter Stalins tal avslutades sammanträdet för dagen. Följande dag ägnades åt bilaterala möten, mellan den sovjetiska generalstaben och de respektive försvarsministrarna, för att man skulle gå igenom de förpliktelser som detta projekt innebar för de berörda länderna och för att besluta om hur många av deras respektive enheter som skulle dras in i de militära operationerna, hur dessa enheter skulle vara uppbyggda och var de skulle sättas in. Därefter undertecknades fördragsprotokollen av två representanter för varje deltagande stat: ledaren för kommunistpartiet och försvarsministern. Och ingen annan.

Čepičkas avslöjanden var onekligen överraskande, men jag hade ingen anledning att betvivla dem, särskilt som han inte hade något emot att skriva ner dem för att centralkommitténs förste sekreterare skulle kunna ta del av dem, vilket jag föreslog honom. Jag ställde honom ytterligare några kompletterande frågor.

Den första för att få veta om han hade bedömt projektet som realiserbart. Han svarade utan att tveka ja och beklagade till och med att Chrusjtjov hade övergivit principerna för det och brutit med Stalins uppfattning.

Min andra fråga hade med de ekonomiska följderna att göra: var länderna i det socialistiska lägret verkligen i stånd att bära den ekonomiska börda som en sådan upprustning skulle innebära? Här blev hans svar mycket mer nyanserat. Samtidigt som han medgav att det i början säkerligen skulle ha uppstått allvarliga svårigheter trodde han att de skulle ha kunnat övervinnas senare, särskilt tack vare den styrka som de högt utvecklade västeuropeiska industriländerna hade att erbjuda. Jag svarade att i ljuset av alla kända experiment skulle man också kunna tänka sig en motsatt utveckling som skulle leda till ekonomiskt sammanbrott också i de mest utvecklade länderna. Denna invändning gjorde honom grubblande.

Min tredje fråga ställde jag till sist för att få reda på om de varit medvetna om att de genom att på så sätt exportera socialismen ”med bajonettspetsar” gick emot folkviljan. Den tanken verkade de inte ens ha snuddat vid...

Tjeckoslovakien, den svagaste länken

Under de bilaterala samtalen i januari 1951 hade den sovjetiska generalstaben understrukt det faktum att Tjeckoslovakien, vars geografiska läge och industriella kapacitet gjorde att landet å priori var det viktigaste strategiska elementet i den planerade operationen, i själva verket var den svagaste länken, åtminstone på det politiska planet. Sovjetledarna avsåg därmed att ett stort antal höga poster inom armén och statsapparaten var besatta av personer som man inte helt kunde lita på. Det var för övrigt detta uttalande som Čepička sammankopplade med den andra rättegångsvågen med alla dess tragiska följder.

Detta resonemang fick mig att minnas några händelser som inträffat två år innan rättegången inleddes: påtryckningarna från Budapest och Warszawa i affären Field, de tjeckoslovakiska ledarnas ljumhet när det gällde att ta emot sovjetiska rådgivare inom vår politiska polis, Makarovs och Lichatjev misslyckade försök att iscensätta en rättegång mot kommunisterna, Sovjetledarnas misstro mot försvarsminister Svoboda och deras förvåning inför det avsevärda antalet borgerliga experter inom den tjeckoslovakiska armén, undanflykterna som de ansvariga inom den politiska polisen kom med för att slippa ge ifrån sig ”komprometterande dokument” om vissa ledare, och slutligen den våldsamma kritik som i oktober och november 1950 riktades mot Tjeckoslovakien av Comecon för landets vägran att gå med på de andra medlemsländernas krav, de ovanligt långa förhandlingar som föregick undertecknandet 1950 av det långsiktiga handelsavtalet mellan Sovjet och Tjeckoslovakien (en långsamhet som orsakades av de tjeckoslovakiska delegaternas motstånd inför de sovjetiska kraven), liksom de många försöken av sovjetiska experter inom Comecon att påtvinga Tjeckoslovakien sovjetiska ekonomiska rådgivare.

Till alla dessa inslag i bilden kommer de olika uttalanden som ryssarna gjort mot olika tjeckoslovakiska personligheter – som t ex de ohövliga ord som Molotov fällde om André Simone och som jag redan nämnt, eller den stränga dom som den sovjetiske vice utrikesministern Zorin fällde över sin kollega Clementis som han fråntogs och med 1948 ville se avskedad från utrikesdepartementet, eller den grovhet som Lichatjev gav prov på när han sade att Široký också kunde få sig en spark ”någonstans”. Och man känner inte ens till de rapporter som de sovjetiska rådgivarna skickade till Moskva, och som utarbetades på grundval av den information som de fick av Sváb, Taussigová, Köhler och andra agenter som den tjeckoslovakiska polisen och administrationen var fullproppad med. Allt detta kan till sist ha

skapat intrycket i Moskva av att nyckelposterna inom partiapparaten, staten och näringslivet i Tjeckoslovakien var i händerna på mycket otillförlitliga, kanske till och med fientligt inställda personer. Ett exempel på detta: Šváb skickade rapporter om trotskistiska centra och nationalister, medan Taussigová angav fiender inom partiet, näringslivet och hemliga polisen. Och vi vet inte ens vad de rapporter innehöll som ryssarna själva sammanställde utifrån framtvungade bekännelser från tjeckoslovakiska medborgare, som Kolman och andra.

Alla dessa upplysningar hamnade hos den hemliga polisen i Moskva, hos militärens säkerhetstjänst och den avdelning inom centralkommitténs apparat som hade hand om Tjeckoslovakien. Där målade man upp en viss bild av situationen i landet som bidrog till att skapa intrycket av att Tjeckoslovakien var den svagaste länken i det sovjetiska blocket därför att det fanns alltför många fientliga element på höga poster, och dessutom var vissa ledares lydighet inte så villkorlös som Moskva skulle ha önskat.

Ty för att lyckas med den militära operationen mot Europa måste det sovjetiska blocket bilda en så monolitisk enhet som möjligt för att möjliggöra den direkta kontrollen från ett enda centrum, i detta fall Moskva. Ledarna i vart och ett av dessa länder skulle bara spela rollen av lydiga verkställare som var totalt underkastade Moskvans order. För att trygga sin fullkomliga hegemoni kunde Sovjetunionen alltså inte tillåta sig lyxen att tolerera opålitliga personer.

Den sovjetiska utrikespolitikens målsättningar bestämmer följaktligen direkt ursprunget till den andra rättegångsvågen; de ger också svar på frågan om varför den viktigaste rättegången måste hållas just i Prag och ha en så obarmhärtig utgång. Raden av rättegångar mot tjeckoslovakiska kommunistledare var i själva verket ett sätt att förvandla landet till en hållbar länk inom det sovjetiska blocket vid den tidpunkt då det skulle genomgå en total mobilisering inför den militära operationen mot resten av Europa. I detta syfte måste en total underkastelse påtvingas inte bara de styrande kretsarna utan också samhället i sin helhet, genom att förbereda det på en upptrappning av det kalla kriget till akut krig, genom att disciplinera det med terrorismetoder och militarisera det till ytterlighet. Om februari 1948 markerar Tjeckoslovariens integration i det sovjetiska lägret förkroppsligar rättegångarna under 1951-1952 på något vis dess totala anslutning till Moskva inför den militära ockupationen av hela Europa. Genom en ödets grymma ironi skulle de rättegångar som följde efter Slánský-rättegången utspelas vid en tidpunkt då Sovjetunionen redan helt övergivit sin plan från 1951.

För att återgå till konferensen i januari 1951 i Kreml återstår det att avslöja en betecknande detalj. Rapporten om de väpnade styrkornas situation i varje land lästes upp av deras respektive politiska representanter. När det blev Tjeckoslovariens tur kallade ordförande Molotov emellertid inte upp Slánský utan Čepička. Denne blev överraskad och förvirrad och började med att ursäktas sig för att inte tala så bra ryska, men Stalin lugnade honom genast med sitt berömda leende: "Det gör ingenting, vi kommer att förstå er i alla fall." Čepička blev alltså tvungen att överta Slánskýs rapport och läsa den. Hade den sovjetiska ledningen därmed redan givit uttryck för sin misstro mot Slánský? Eller var det för att markera sin vänskap för Čepička, som framför allt Stalin tyckte om? Den hätskhet som Chrusjtjov senare skulle visa Čepička tyder på att det senare antagandet skulle vara riktigt. Eller var det bara en slump? Men det är svårt att tro när man känner till Stalins och Molotovs vanor.

När denna händelse satts in i sitt tidsmässiga sammanhang verkar den ännu mer betydelsefull. Šling, som arresterats några månader tidigare, hade ända till december 1950 fogligt böjt sig inför sina förhållandes tes, enligt vilken han skulle ha planerat att röja Slánský ur vägen. Knappt en månad efter Kreml-konferensen började anklagelserna mot Slánský torna upp sig i förhållandesprotokollen. Kanske var "Kreml-händelsen" det första tecknet på missnöjdhet som Moskva uttryckte mot Slánský och hans förehavanden som TKPs generalsekreterare. I Sovjetledarnas ögon skulle han, eftersom han var ansvarig för det dåliga urvalet av partikadrer, i själva verket vara skyldig till att Tjeckoslovakien blivit den "svagaste länken".

Och antisemitismen som började spira på nytt i Sovjetunionen gjorde honom bara ännu mer misstänkt.

Hur det än låg till hade denna händelse avslöjat att Slánský var i riskzonen. Tre tjeckoslovakiska ledare, Slánský, Čepička och Gottwald, måste ha blivit medvetna om detta efter det ”missförstånd”, som inte undgått de andra deltagarna i Kreml-konferensen. Särskilt inte den vaksamma sovjetiska politiska polisen: det är för övrigt inte utslutet att denna händelse gav den uppslaget till den nya inriktningen i den politiska rättegång som var under förberedelse. Ty namnet Slánský kunde utnyttjas på flera nivåer: sionismen, den stora komplotten som leddes av den höge ämbetsmannen, ledaren för partiapparaten som ”avsiktligt placerar fientliga element på strategiska poster”.

Den politiska polisen inringar ledaren för den ”stora sammansvärjningen”

Slánskýs namn figurerade från och med 1950 i de anklagades vittnesmål, men snarare som ett sätt att försvara sig genom att göra gällande att de brottsliga handlingarna hade generalsekreterarens godkännande. Det var förvisso förbjudet att nämna namnet på högt uppsatta personer i förundersökningarna; inte desto mindre upprättades parallellt särskilda protokoll avsedda för Doubek och de sovjetiska rådgivarna.

Från och med februari 1951 dök Slánskýs namn upp i dessa protokoll allt oftare. I de förhørsprotokoll som de anklagade undertecknat fanns det ännu inte med, ty enligt den bärande linjen i rättegången var huvudfienden fortfarande Šling och anklagelsen mot honom var just att han försökt eliminera Slánský. Det är precis i detta ögonblick som de två rivaliserande grupperna inom hemliga polisen kommer in på scenen. Náchod-gruppen hade anklagat chefen för förhørsledarna, Doubek, för att vilja bromsa förundersökningen och förbjuda namnet på högt uppsatta personer i protokollen enbart för att maskera det faktum att ledningen för sammansvärjningen befann sig i partiledningen. Säkerhetsministern hade försvarat Doubek och därför fortsatte Náchod-gruppen allt ivrigare, och den här gången bakom hans rygg, att påverka förhørsledarna att ifrågasätta om Slánský inte var inblandad. Kohoutek gick till väga på samma sätt. Således kunde de sammanställa en sammanfattning av undersökningen som de i april 1951 lade fram direkt till den sovjetiska ambassaden, utan att gå genom varken rådgivarna eller ministern.

Detta tillvägagångssätt kräver några kommentarer. Förhørsledarna, som gjort allt för att misstänkliggöra Slánský, var helt lojala mot de sovjetiska rådgivare som hade placerat dem i polisen. Rådgivarna borde alltså vara fullt medvetna om vad förhørsledarna hade fått höra om Slánský. Genom att rekommendera dem att skicka rapporten direkt till ambassaden antog rådgivarna att den skulle gå raka vägen till Kreml, där det genast skulle bli klarsignal att inrikta förhören på att misstänkliggöra Slánský och Geminder.

Náchod-gruppen upplöstes av minister Kopřiva så snart han fått reda på att rapporten gått till den sovjetiska ambassaden. Rådgivarna rörde inte ett finger. De krävde bara att Kohoutek skulle få fortsatt stöd. De hade inget behov av Náchodgruppen, som just fyllt sin funktion genom att föra upp ”problemet Slánský” på hög nivå. Även om denna aktion för ögonblicket inte haft den effekt i Moskva som man räknat med hade de inte desto mindre öppnat den första bränschen.

Efter upplösningen av Náchod-gruppen fortsatte Kohoutek att samla ofördelaktiga uppgifter om Slánský, till exempel den bekännelse som framtingats ur Artur London enligt vilken Slánský skulle ha varit ”trotskisternas ledare” i Tjeckoslovakien. Under en överläggning hos minister Kopřiva tillsammans med två sovjetiska rådgivare, Doubek och hans närmaste medarbetare, beslöt man att inte göra någon undersökning om Slánský, men man ville för den skull inte hindra någon att ”berätta allt om vem det än kunde röra sig om”. Detta hade vidgat förhørsledarnas aktionsfält en smula. Andra anklagade började tala om Slánský och tillförde

därmed undersökningen nya element. Dossieren blev allt tjockare medan förhören fortsatte. I juni föreslog de sovjetiska rådgivarna att en rapport skulle göras om den fara som den borgerliga judiska nationalismen utgjorde. Den dossier som skapades på detta förslag omfattade, förutom fakta om den judiska nationalismen som man fått fram under förundersökningen, ett visst antal vittnesmål från häktade, nämligen från Löbl, London och Šváb) om Slánský och Geminder.

Artur London under rättegången (public domain)

Denna rapport är intressant genom att den äntligen utpekar ledarna för den ”stora sammansvärjningen” och dess ideologi. Efter Šling, som anklagats för spioneri för den västerländska underrättelsetjänstens räkning, gick de ansvariga för rättegången genom det ”trotskistiska nätet” där Slánský redan var indragen och i juni 1951 kunde de äntligen lägga fram den huvudsakliga anklagelsepunkten, sionismen. Rapporten tillställdes Gottwald som i början av juli gav minister Kopřiva i uppdrag att sprida ljus över den sammansvärjning som växt fram inom partiet men utan att ännu ge order om en direkt undersökning av Slánský.

Det andra exemplaret av rapporten, översatt och bearbetat av de sovjetiska rådgivarna, hade hittat vägen till Kreml där försöket än en gång misslyckades för rättegångens upphovsmän. I sin brevväxling med Gottwald betraktar Stalin anklagelserna mot Slánský som osannolika därför att de härstammar från fiender och förrädare som hade allt intresse av att skada honom. Gottwald kände sig lättad, särskilt som samtalen mellan hans personlige representant Čepička och Stalin och andra medlemmar av den sovjetiska politbyrån den 22 juli hade lett fram till samma slutsatser. Stalin hade till och med kallat hem den högste sovjetiske rådgivaren inom den tjeckoslovakiska politiska polisen Bojarskij, och anklagat honom för inkompetens. Samtidigt hade han lovat Gottwald att Bojarskij skulle ersättas med en ”erfarenare och stabilare” man. I de synpunkter som Stalin framlagt fanns det trots allt en spricka: Stalin medgav faktiskt att Slánský hade begått allvarliga misstag när det gällde partiets kaderrekrytering och att han som följd av dessa inte skulle få behålla posten som generalsekreterare så länge till. Det var detta som upphovsmännen till rättegången kunde ta fasta på.

Från och med nu framskrider förberedelserna för den stora rättegången på ett motsägelsefullt sätt. Undersökningarna om Slánský fortsätter allt intensivare trots att de förbjudits av Kreml och Slottet. I juli firas med stor pompa Slánskýs femtioårsdag, men bland alla lyckönskningar saknas den mest väntade, den från Moskva. Nytt tecken på försiktighet, eller kanske till och

med misstro? Parallellt med detta tas Vondráčeks otroliga vittnesmål mer och mer på allvar, både av de sovjetiska rådgivarna och av Doubek och hans team som i augusti skulle sammanställa en ny rapport, grundad på de senaste rönen i undersökningen. Åsikterna är delade om vem det egentligen är som leder sammansvärjningen; enligt ministern skulle det vara Geminder, en sorts grå eminens från centralkommitténs apparat, men även om inte alla tror det är man överens om att det hur som helst inte kan vara Šling. Ministern, som är pressad av Doubek och rådgivarna, signalerar äntligen efter att ha rådfrågat Slottet att man måste använda ”alla medel vi förfogar över” för att slutgiltigt avslöja vem som är sammansvärjningens ledare. De sovjetiska rådgivarna och förhørsledarna vill inget hellre. När nu väl risken för att hamna i ännu en återvändsgränd undanröjts sätter de genast igång med direkta undersökningar av Slánský.

De hade för övrigt blivit dubbelt uppmuntrade. Först hade Stalin erkänt Slánskýs ansvar beträffande kaderrekryteringen, och därav kunde de dra slutsatsen att generalsekreteraren avsiktligt hade placerat fientliga element i partiapparaten. Sedan, och inte minst, hade Gottwald på centralkommitténs möte i september 1951, då Slánský avsattes som generalsekreterare efter att ha gjort självkritik, talat om försök att inom partiapparaten bilda ett ”andra maktcentrum”, parallellt med regeringen. Det var äntligen ett uttalande som på något vis berättigade att rättegången skulle inledas: ett regerings- och partifientligt centrum.

Varför hade Gottwald så strängt kritiserat Slánský, varför hade han lanserat den ödesdigra idén om ett ”andra centrum” fastän han mycket väl visste vilka följder en sådan anklagelse kunde få? Antagligen hade han redan satt ett kryss för Slánský: Moskva hade inte skickat någon hälsning på hans femtioårsdag, augustirapporten var ännu ofördelaktigare för honom än den tidigare rapporten och undersökningen om Slánský var nu i gång. Sedan Gottwald tagit avstånd från Slánský började han rikta sig på ett närmare samarbete med Zápotocký, till vilken han skulle överföra en del av det förtroende som han tidigare uttryckt för Slánský.

Vägen för undersökningen av Slánský var nu fri från varje formellt hinder utan att några verkligt nya rön dykt upp. Kvantitativa framsteg hade förvisso registrerats från och med september, men ur kvalitativ synpunkt hade undersökningen stagnerat på samma nivå. Bland alla upptäckter fanns det ingenting slående som slutligen kunde övertyga Stalin om nödvändigheten av att arrestera Slánský. På den politiska polisens centrum i Moskva visste man att bara nya informationer, av högre kvalitet, skulle kunna rubba Stalin, som fortfarande betraktade antagandena om Slánský som osannolika. Emellertid kunde inte vittnesmålen från fängslade personer, som undersökningen dittills inriktat sig på, komma med dessa nya informationer. De ansvariga för rättegången i Prag var å sin sida inte ovetande om att det var omöjligt att arrestera Slánský utan Stalins medgivande, vilket var det nödvändiga villkoret för att rättegången skulle kunna iscensättas. Alla de ansträngningar som gjordes riskerade på nytt att börja gå på tomgång i en ond cirkel. Denna cirkel bröts till sist tack vare brevet till den ”Store Gatsoparen”.

Brevet till den ”Store Gatsoparen”: fälla och detektivroman

Aleksej Bestjasnov, ny chef för de sovjetiska rådgivarna från och med november 1951, hade 1963 svarat Kolder-kommissionen för rehabiliteringar att brevet till den ”Store Gatsoparen”, som jag ska tala om längre fram, inte hade spelat någon avgörande roll för Slánskýs arrestering. Den skulle ha ägt rum i alla fall, eftersom man redan beslutat om den i princip. Han hade antagligen inte fel: underrättelsetjänstens centrum i Moskva skulle till sist ha framtingat denna arrestering och om detta första försök hade misslyckats – det var faktiskt ganska nära – skulle man ha gjort ett nytt. Men försöket lyckades och brevet påverkade direkt Stalin att besluta sig att ge order om att Slánský skulle arresteras.

Ännu ett brev, som när det gällde arresteringen av Field, och sedan av Šling. Alla dessa brev hade en gemensam nämnare: de innehöll en början till bevis på det förmodade samarbetet

mellan dess avsändare eller mottagare och den imperialistiska underrättelsetjänsten. Var Stalin speciellt känslig när det gällde den här sortens ”bevis”, satte han tilltro till dem? Kände den sovjetiska hemliga polisen till något om samarbetet ifråga – om det nu verkligen förekom – eller fabricerade man den här sortens brev av ren rutin?

Jag intresserade mig för brevet till den ”Store Gatsoparen” av ytterligare ett skäl: genom att upptäcka dess ursprung och vilken väg det gått skulle man kunna spåra dem som tagit initiativet till att organisera den stora rättegången. Jag var redan övertygad om att upprinnelsen till den stod att finna i Moskva, en övertygelse som ett bevis så tungt vägande som detta skulle ha kunnat bekräfta eller dementera. Tyvärr finns det fortfarande en rad dunkla punkter kring detta brev. Dess historia utspelades på tjeckoslovakiskt territorium mellan den 9 och 24 november 1951.

Natten till den 9 november 1951 hade Nevečeral än en gång i hemlighet gått över den tysk-tjeckoslovakiska gränsen.

Vem var Nevečeral? En agent från den spionagetjänst som bestod av tjeckoslovakiska emigranter som under ledning av general Moravec arbetade i Tyska förbundsrepubliken för amerikanernas räkning. Han greps under en av sina hemliga gränsövergångar och ”skickades tillbaka” av Prags militära kontraspionage, vilket innebar att han blev dubbelagent. Enligt det löfte som hans tjeckoslovakiska officerare givit honom skulle det bli sista gången han gick över gränsen i hemlighet. De väntade redan på honom på den uppgjorda platsen för att ta emot det kuvert som han hade med sig från Västtyskland, och därefter placerade de honom på ett hotell i Prag där han skulle hålla sig redo för nya instruktioner.

Officerarna hade öppnat det kuvert som Nevečeral hade haft med sig. Det innehöll två andra kuvert: det ena var adresserat till en viss Kaňková, med en uppmaning till henne att ge det andra kuvertet åt den ”Store Gatsoparen”. De båda breven var undertecknade med ”Herbert”. Denne Herbert bad den ”Store Gatsoparen” att ta sig i akt ty han riskerade att ”ställas inför rätta” på samma sätt som Gomulka, och han uppmanade honom att hålla sig beredd att fly till utlandet, vilket man skulle hjälpa honom med. För att få autenticiteten i brevet bekräftad skulle Radio Free Europe i München sända vissa lösenord den 10, 17 och 20 november. Efter att ha tagit fotostatkopior av de två breven vidarebefordrade agenterna dem till den politiska polisen. Kommissarie Pixa, som tog emot försändelsen, tillmätte den inte någon större betydelse, eftersom han tog affären för ett ”scoutpåhitt” bland så många andra som ofta hamnade i polisens händer. Två dagar senare kom emellertid den sovjetiske rådgivaren Galkin tolk och frågade om det inte fanns något brev till en viss ”Gatsopare”. Galkin var mycket intresserad av brevet och bad om en översättning. På så vis började alltså brevet cirkulera.

På ett möte som vice säkerhetsministern höll i närvaro av Doubek och andra sovjetiska rådgivare hävdade Galkin redan med bestämdhet att den ”Store Gatsoparen” var Slánský. För att få slutgiltigt bevis beslöt man alltså att skicka brevet till Kaňková och få henne att skicka iväg det till adressaten.

Under tiden hade en annan mycket viktig händelse ägt rum: Mikojans oförmodade ankomst med flyg från Moskva den 11 november. I den almanacka där Gottwalds sekreterare antecknade hans audienser hittade jag under den 11 november ”M från M”, men resten hade strukits över, av vem vet jag inte och inte heller vad som strukits bort.

Mikojan kom för Stalins räkning för att varna Gottwald för att Slánský höll på att förbereda sin flykt till utlandet och att det alltså var angeläget att arrestera honom. Gottwald ville höra de detaljerade motiven till detta beslut. Mikojan, som inte kände till dem, gick till sovjetiska ambassaden för att ringa till Stalin. När han kom tillbaka till Slottet fann han Čepička hos Gottwald. Čepička var redan underrättad. Uppenbarligen hade Stalin inte kommit med några tillägg till sitt första budskap, bortsett från att han varnat Gottwald för att han skulle hållas

personligen ansvarig ifall Slánský lyckades fly. Enligt vad Čepička berättat gav Gottwald till sist vika med de vanliga orden: ”Kamrat Stalin har alltid gett oss goda råd och han har säkert goda skäl ännu en gång.” Mikojan kunde resa, förvissad om att Slánský skulle arresteras.

Av vilken anledning hade Stalin fattat detta beslut, som vittnar om en radikal omsvängning i hans inställning till Slánský? Grundade han sig på brevet till den ”Store Gatsoparen?” Det verkar så. Om man utgår från den hypotesen är det nödvändigt att rekapitulera affärens kronologiska händelseförlopp. Den 9 november kommer Nevečeral med brevet som den politiska polisen får dagen därpå, medan Mikojan anländer till Prag den 11. Betyder det att den hemliga polisen i Moskva kände till detta brev från och med den 10 november, antingen tack vare en kopia förmedlad av det militära kontraspionaget i Prag, eller genom ett utkast till brevet, det vill säga innan det gått över gränsen? I så fall skulle Prag bara ha givit tecken om att Nevečeral hade anlant som beräknat, varefter den sovjetiska hemliga polisen genast skulle ha informerat Kreml, kanske utan att vänta sig en så snabb reaktion från Stalin. Genom att skicka Mikojan till Prag hade han i själva verket gått händelserna i förväg: brevet hade inte ens kommit fram till Kaňkovská förrän Gottwald redan hade lovat Stalins särskilde utsände att Slánský skulle arresteras. Rådgivaren Bestjasnov hade alltså inte haft fel när han samtidigt som Mikojan besökte Prag ansåg att arresteringen var så gott som gjord.

Efter flera fruktlösa försök kunde Nevečeral äntligen träffa Kaňkovská den 16 november för att ge henne brevet med en hälsning från Herbert. Hon bekräftade för honom att den ”Store Gatsoparen” var det täcknamn som hon och Herbert hittat på för att tala om Slánský. Men hon kände honom inte personligen och sade sig inte kunna gå till honom med brevet därför att hon inte ens visste var hon kunde få tag i honom. Nevečeral gjorde sitt bästa för att övertala henne att försöka på centralkommitténs högkvarter. Det var den politiska polisens plan: att locka Kaňkovská till centralkommitténs ingång och arrestera henne med brevet i handväskan. Det skulle ha varit ett tillräckligt bevis. Nevečeral och Kaňkovská skildes till sist åt sedan de stämt möte tre dagar senare för att se resultatet av den överenskomna åtgärden. Det blev inget resultat alls: efter att ha rådfrågat sin fästman hade Kaňkovská ändrat åsikt och helt enkelt bränt brevet. Det var åtminstone vad hon sade i telefonen till Nevečeral, som blivit förvånad över att hon inte kommit till mötet. Och hon tillade att hon varken ville träffa honom eller tala med honom mer.

Återstår bara att fastställa vem som skickat brevet till den ”Store Gatsoparen”. Det var en viss Herbert Kauders, en gammal vän till Kaňkovská. De hade vid ett visst tillfälle planerat att fly tillsammans till utlandet, men Kauders blev plötsligt arresterad och dömd till flera års fängelse för ekonomiska brott. Våren 1951 hade han hur som helst lyckats fly från fängelset och tagit sig till Västtyskland, varifrån Nevečeral senare skulle komma med sitt brev. Under tiden mellan ”rymningen” från fängelset och ”flykten” till Väst hade han träffat Kaňkovská. Det var vid det tillfället som han hade talat om Slánský som en stor ”gatsopare” som utplånade alla spår efter sig.

Kan man dra slutsatsen att detta samtal redan var en del av förberedelserna att arrestera Slánský? Det skulle bekräfta hypotesen att beslutet att utpeka honom som ledare för den ”stora sammansvärjningen” skulle ha fattats direkt efter januarikonferensen 1951 i Kreml. Dessutom, och fortfarande enligt denna hypotes, skulle den sovjetiska säkerhetstjänsten, både den civila och militära, tillsammans ha deltagit i uppläggningsen av den stora rättegången. På skilda håll följde först den civila hemliga polisen ”sionist”-tråden medan den militära tog Kreml-konferensen som utgångspunkt. Till sist sammanföll deras ansträngningar i operationens slutfas.

Enligt min mening är det alltså mycket viktigt att identifiera den som hade givit Kauders i uppdrag att leverera brevet i fråga. Ty när han ”flydde” från fängelset var han en civilrättslig fånge, medan brevet fördes till Tjeckoslovakien av Nevečeral, agent inom det militära kontra-

spionaget. För att gå till grunden vände jag mig till domstolen, som lät vår kommission titta på domstolsarkivens protokoll. På det ställe där Kauders dossier skulle ha funnits hittade vi bara ett insticksark som meddelade att den politiska polisen tagit den. Vi fick aldrig tag i den. Inte i Kauders heller för övrigt. I det syftet kontaktade jag Prchal, chef för den politiska polisen vid den tidpunkt då Slánský arresterades. Enligt honom – han låtsades att han bara kände till Kauders som den som skrivit brevet till den ”Store Gatsoparen” – skulle Kauders för länge sedan ha slagit sig ner i Latinamerika som affärsman. I Argentina eller Brasilien, sa Prchal till mig, och gav mig en ledtråd för att få upp spåret efter honom: Wiesenthalinstitutet i Wien som ägnar sig åt att spåra upp nazistiska brottslingar. Jag tyckte att det verkade misstänkt: hur visste Prchal att Kauders befann sig i Sydamerika? Och kanske det fanns en fälla i hans hänvisning till Wiesenthal, en fälla som gick ut på att kompromettera vår kommission genom kontakter med ”sionister”? Till slut blev jag tvungen att ge upp.

Flera dunkla punkter finns alltså kvar i den här affären. Till att börja med Kauders flykt: 1951 var det var praktiskt taget omöjligt att fly från ett fängelse och i hemlighet ta sig över gränsen till väst. Och vem hade givit honom order om att skicka detta brev, den tjeckoslovakiska, sovjetiska eller västliga underrättelsetjänsten? Den frågan (som Kolderkommissionen redan ställt sig) hade för övrigt tvingat Štrougal, som vid den tidpunkten var inrikesminister, att sätta igång med en undersökning. Den ledde till slutsatsen att brevet troligtvis varit ett verk av den västliga säkerhetstjänsten, kanske av den tjeckoslovakiska politiska polisen men hur som helst inte av den sovjetiska.

Allt jag till sist lyckades fastställa med säkerhet var att Kauders hade samarbetat med den militära underrättelsetjänsten, vilket också Nevečeral gjorde. Denna tjänst hade emellertid stått i förbindelse med Sovjet sedan 1945, först under ledning av Reicin och också senare, efter det att han arresterats. Ett nära samarbete fanns alltså mellan Moskva och Prag, inte bara på det civila utan också på det militära säkerhetsplanet.

Två andra fakta kan tyda på att Sovjet möjligen deltog i den här affären. För det första innehåller texten i brevet till den ”Store Gatsoparen” vissa uttryck som påminner om ryska och som man inte använder på tjeckiska, till exempel ”bli rättegångad”. Till det kommer den snabbhet med vilken Stalin fick reda på brevets existens, och rådgivaren Galkins envishet i den stund när det fanns risk att brevet inte skulle leda till någonting alls. Varifrån hade han fått reda på att brevet just kommit?

Av allt detta drog jag slutsatsen att brevet till den ”Store Gatsoparen” hade fabricerats av den sovjetiska och tjeckoslovakiska säkerhetstjänsten; ryssarna kom med idén och tjeckerna utförde den. Denna dubbla upprinnelse symboliserar på en gång det intresse som Moskva tillmätte den andra rättegångsvågen, och den aktiva roll som den tjeckoslovakiska säkerhetstjänsten spelade i den.

Arresteringen av Slánský

Affären med brevet till den ”Store Gatsoparen”, så som den tänkts ut av säkerhetstjänsterna, höll alltså på att hamna i en återvändsgränd. Originallet hade bränts och det fanns bara en fotostatkopia av brevet. Det gick inte heller att arresteras budbärerskan framför porten till centralkommitténs högkvarter. Radio Free Europe hade dock på de överenskomna dagarna sänt de överenskomna kodorden. Det återstod alltså bara för dem som låg bakom rättegången att använda en annan metod. De hade invigt minister Kopřiva som, med den sovjetiske rådgivaren Bestjasnov vid sin sida, gick med kopian av brevet till Gottwald och Zápotocký. De fyra männen beslöt till sist att arresteringen av Slánský skulle äga rum dagen därpå, på Gottwalds 55-årsdag. Gottwald hade för övrigt visat irritation över sin långsamma polis, som tagit så god tid på sig att förse honom med ett brev som Stalin redan känt till i två veckor.

Slánský arresterades den 24 november vid ett-tiden på morgonen, när han kom tillbaka från den avskedsfest som Zápotocký ordnat för en delegation med sovjetiska ekonomer. Enligt en

minutiöst förberedd plan bestod Zápotockýs roll av att tala om för minister Kopřiva vad som skulle hända, så snart som Slánský och hans hustru hade lämnat mottagningen. Široký mindes 1968 att Zápotocký, som brukade vara en charmerande och förekommande värd för sina gäster, inte verkade vara särskilt väl till mods denna famösa afton. Han lämnade ofta salongerna, och visade synliga tecken på nervositet.

Efter den överenskomna telefonpåringningen hade minister Kopřiva givit Prechal och Doubek tecken att handla. Gruppen for omgående hem till Slánskýs villa. Före dem åkte två militärlastbilar som i fall det behövdes skulle blockera gatan. Gruppen bestod av Prechal, Čech, Doubek och Košťál: de två sistnämnda tillhörde inte arresteringsavdelningen, men var ändå med på grund av sina stora insatser i planerandet av rättegången och framför allt ”för att vara närvarande i detta historiska ögonblick”. Gruppen hade fått order om att operera mycket diskret så att arresteringen inte väckte något uppseende. Slánskýs livvakter var invigda i vad som skulle hända och gruppen hade utan besvär gått in i villans hall där man ställde sig och väntade i mörkret på att makarna Slánský skulle komma hem. Slánský omringades i samma ögonblick som han skulle tända i hallen. Med handklovarna på satte han sig ner ett ögonblick och upprepade flera gånger med förkrossad röst: ”Vad ska det här betyda, i herrans namn, vad ska det här betyda...”

Han fördes till Ruzyň-fängelset medan man meddelade ministern, och därefter Gottwald och Zápotocký, att uppdraget var ordentligt genomfört. Samma dag lät man arresterera Taussigová och Geminder.

Slánský, kommunistpartiets generalsekreterare, landets andre man, förvandlades till nummer 2359/865.

Han skulle avrättas ett år senare, efter en rättegång som helt och hållet var uppgjord på förhand.

Förtryckets avskryvda maskineri

Varje ny upptäckt om de politiska rättegångarna återuppväckte inom mig den fråga som blivit en besatthet alltsedan 1963: ”Varför gjorde de det?” Jag föreställde mig de politiska rättegångarna som ett smärtsamt drama där många individuella öden var inblandade och samtidigt såg jag dem som en regimens verkliga tragedi. Ett dystert skådespel, med sina aktörer, författare och regissörer, en pjäs som också hade sina sminköser och ljussättare, sin presstjänst och sin publik – ett skådespel som uppfördes på en riktig scen, med riktiga kulisser, sin generalrepetition och sin premiär.

Varför hade skådespelarna spelat de roller som tilldelats dem? Av vilka skäl hade de accepterat? Hade var och en av dem spelat rollen till belåtenhet? Skådespelarna var sanningen att säga en blandad skara: anklagade och vittnen, förhørsledare och rådgivare, åklagare och försvarsadvokater, domare och experter, jurister, filosofer, historiker, ekonomer, universitetslärare sida vid sida med folkskollärare, nybörjare mitt emot erfarna män, mäktiga och försvarslösa – alla sorters personer för alla sorters tillfällen. Hade de allihop något gemensamt karaktärsdrag? Efter att ha tänkt efter länge kom jag till slutsatsen att det skulle vara fåfängt att söka en gemensam nämnare för deras motiv. Inte ens det motiv som framstod skarpare än andra – i detta fall att tjäna partiet – hade till sist någon allmän betydelse.

Mitt intresse för den psykologiska sidan av rättegångarna väcktes av en tidningsartikel som hävdade att de anklagade hade talat under inverkan av vissa droger; författaren till denna artikel – som jag hade kontaktat för att få fler detaljer – kunde inte ge mig det minsta bevis till stöd för vad han påstått, ty han hade lagt fram enkla antaganden som om det rörde sig om fakta. Jag kunde alltså inte lita på den här sortens påståenden. Andra upplysningar, som exempelvis förekom i polisrapporterna från femtiotalet, var för det mesta föga trovärdiga.

Ändå var det inte möjligt att automatiskt tillbakavisa hypotesen om liknande tillvägagångs-

sätt. Det som särskilt slog mig – och jag var inte den ende – var några betydelsefulla detaljer i rättegången mot höga ämbetsmän inom kyrkan. Varför använde de sig i sina vittnesmål av uttryck som var dem främmande, som till exempel ”vårt arbetande folks februariseger” etc? Jag visste mycket väl att de var tvungna att lära sig en text som förundersökarna sammanställt. Men varför hade de lärt sig den och lydigt rabblat upp den utantill? Var det under trycket av bestraffningar, hotelser och/eller brutaliteter, det vill säga en naturlig rädsla, eller berodde det på någon drog eller spruta? De högt uppsatta kommunisternas upprabblade bekännelser hade inte gjort mig särskilt förvånad – partiet hade inpräntat den sortens språk i dem – men hos katolska präster?

För att gå till grunden bad jag alltså om synpunkter från en psykolog, och sedan från en psykiater. Oberoende av varandra försäkrade mig båda två att det var möjligt att även utan droger försätta fången i ett sådant tillstånd att han uttryckte sig exakt så som förundersökarna ville. Det handlade bara om att framkalla en personlighetsklyvning hos individen i fråga. Plötsligt kom jag ihåg ett mycket karaktäristiskt fall, nämligen fallet Plaček, en hög ämbetsman inom den politiska polisen som hösten 1949 hade arresterats för påstådda projugoslaviska aktiviteter. Han hölls i total isolering i flera månader och hindrades att sätta sig ner och sova. Man väckte honom var femte minut för att tvinga honom att gå. När han stod på sina monstruöst uppsvällda ben såg han sig själv sitta vid bordet i andra änden av cellen, och så snart han gick närmare försvann genast bilden.

Jag ingick ett avtal med en av mina specialister: jag skulle förse dem med förhørsprotokoll och ”tjallar”-rapporter om vad som försiggått och sagts i cellerna, och med utgångspunkt från dessa dokument skulle de försöka rekonstruera fångarnas psykologiska tillstånd. Tyvärr genomfördes inte detta projekt: efter den sovjetiska ockupationen 1969 tappade mina experter allt intresse för problemet. Kanske hade de blivit rädda; hur som helst träffade jag dem inte igen. Jag tog ensam itu med frågan, med tillfällig hjälp från vissa av mina medarbetare som höll på med liknande forskning.

Jag intresserade mig i synnerhet för den läkares aktiviteter som var knuten till Ruzyň-fängelset. Emellertid hade den bok i vilken han skulle skriva ner sina iakttagelser försvunnit och läkaren själv hade begått självmord 1968, under trycket av den flod av anklagelser som hans förehavanden under femtiotalet framkallat. Nu var också det spåret utplånat. Jag fick bara tag i hans dåvarande sköterska Káňová, som 1963 hade hävdat att läkaren ibland injicerade vatten i vissa fångar. Den upplysningen, som ifrågasattes redan 1963, måste tyvärr betraktas med en viss reservation, särskilt som relationerna mellan läkaren och hans sköterska hade urartat till ren fientlighet, vilket gjorde att kvinnans uppgifter blev mindre tillförlitliga.

Vi hade alltså ingenting annat att stödja oss på än arkivdokumenten – förhørsprotokoll och rapporter från angivare i cellerna – liksom samtal med dem som i olika egenskaper hade varit inblandade i rättegångarna. Dessa samtal hade gjort det möjligt att kartlägga ännu ett psykologiskt drag som är värt intresse, nämligen känslan av skuld och ansvar. På grund av tidsbrist kunde jag inte forska i fler rättegångar än den största mot de kommunistiska ledarna.

Chockstämningen efter arresteringen

Arresteringen var det första kritiska ögonblicket i det blivande offrets liv. Den politiska polisen, som nu äntligen huggit klorna i sitt byte, var helt och fullt besluten att ”göra mos av det”, enligt principen att ingen skulle kunna friges utan att ha avtjänat ett straff, annars skulle förtroendet för polisens arbete och myndighet kunna undermineras. Det var för övrigt därför som dussintals personer länge suttit i häkte utan att ha blivit förhörda och utan att man ens till sist kunde komma ihåg exakt varför de hade arresterats. Plačeks hustru tillbringade fyra år i häkte på det viset (1949-1953).

Vem beslöt om arresteringarna och på vilka grunder? Det var ibland ”fem”-gruppen (Gottwald, Zápotocký, Široký, Slánský och säkerhetsministern), ibland centralkommitténs

politiska sekretariat, ibland Gottwald ensam. Alla dessa beslut fattades på förslag av säkerhetsministern, som grundade sig på resultaten av utredningar av andra fall som drog med sig nya misstänkta. Det var resultat som man i de flesta fall fått tack vare framtvingade bekännelser eller polisprovokationer. Denna arresteringsprocedur användes emellertid bara när det gällde de höga stats- eller partifunktionärerna. I alla andra fall, det vill säga de allra flesta, härstammade beslutet från ministern, polischefen eller kretsens partisekreterare.

Initiativet till att utpeka den eller den personen som fiende kom alltså från den politiska polisen. Dess beslut var avhängiga olika kriterier och motiven till dem var mycket varierande. Det är alltså svårt att med exakthet definiera dem eftersom de inte följde någon särskild linje. Den första principen var att arresteras dem som nyligen blivit klandrade av partiet. Frank och Frejka hade hur som helst bara arresterats därför att det var nödvändigt att bland de anklagade låta vissa representativa ansvariga inom den ekonomiska sektorn figurera. Under loppet av dessa olika undersökningar hade den politiska polisen samlat så många element att den kunde kräva att praktiskt taget vem som helst skulle arresteras när som helst. På det här området spelade de sovjetiska rådgivarna en avgörande roll, ty de formulerade i sista hand den politiska polisens förslag.

På min fråga om hur dessa möten gick till eller hur förslagen godkändes svarade f d minister Kopřiva mig: "Helt i normal ordning. Vi samlades hos kamrat Gottwald, för det mesta i Slottet. Jag läste upp förslagen och de andra godkände dem. Det var bara i undantagsfall som de ryckte till när de fick höra vissa namn." Vad Široký beträffade är det på sin plats att göra ett påpekande om hans ställning i "Fem"-gruppen: det förefaller som om han bara inbjöds till dessa möten när personer med slovakisk härkomst diskuterades.

Jag återkommer till Kopřiva, som jag haft långa diskussioner med om orsakerna till att så många arresteringar godkändes. På min fråga om hur det var möjligt att tro på så orimliga anklagelser svarade han: "Förslagen kom från de sovjetiska rådgivare som hade mitt förtroende och som lade fram värtaliga bevis för mig." Jag invände, med hänvisning till fallet Šling, att han själv ju sett att Šling vägrade göra några bekännelser. Kopřiva själv hade kommit till undsättning genom att förhöra honom med hugg och slag. Trots Kopřivas nekande bekräftades detta av andra personer som varit med om hur Šling misshandlades. "Hur kan du tycka att anklagelserna under sådana omständigheter är trovärdiga?" fortsatte jag.

"Hans vägran att erkänna förklarades för mig av de sovjetiska rådgivarna som ett försök att skydda andra skyldiga eller sig själv, alltså som ett bevis på förställning gentemot partiet."

"Ni utgick alltså från att Šling var en fiende?"

"För oss var det inget tvivel om den saken", svarade Kopřiva.

"Men han erkände ju ingenting någonsin", invände jag, "inte ens efter att ha blivit utsatt för våld med ditt tillstånd." "Jag kan inte minnas att jag givit något sådant tillstånd." "Och ändå kan jag visa dig ett sådant, med din namnunderskrift. Det ger förhørsledaren rätt att använda de våldsmetoder och bestraffningar som han förordat."

Vårt samtal gled därefter över på arresteringen av avdelningskommisariater inom den politiska polisen:

"Du ledde personligen denna operation. Trodde du verkligen att de var fiender?"

"Taussigová kom ofta och klagade över dem och sade att de hindrade undersökningen av Šling därför att de var personliga bekanta till honom."

"Det är väl ändå inte med utgångspunkt från Taussigovás pladder som du kunde lägga fram förslaget om att de skulle arresteras?"

"Jag visste var jag hade henne. Hon kallades Rasputin i kjol, hon avskydde Švermová, Švábs

syster – det var framför allt mot henne som hon rasade. Å andra sidan hade rådgivarna och Köhler också tryckt på om arresteringar. Vid den här tidpunkten var det förresten helt normalt att betvivla lojaliteten hos de gamla kämparna i de internationella brigaderna i Spanien. Den rådgivare som hade upprättat dossiern, med pusselbitar som han fått av Köhler och Čepička, upprepade hela tiden för mig att det var bättre att arrestera tio oskyldiga än att låta en enda fiende komma undan. Och dessutom var atmosfären kvävande. När jag gick till ministeriet på morgonen visste jag aldrig om jag skulle komma tillbaka hem på kvällen.”

På den punkten var han säkert uppriktig. Vid tiden för de massiva arresteringarna av högt uppsatta kommunister frågade sig alla bland dem om det inte snart skulle vara deras tur. Innan de arresterades hade de ofta känt skuggan av en misstanke sväva över sig, om det så bara var genom att upptäcka att de var telefonavlyssnade, skuggade etc. Bara Reicin, som redan avskedats och satts under polisövervakning, hade vågat skriva till Gottwald och uttrycka sin förvirring. Han bad att få bli åtalad för att äntligen få veta vad man förebrådde honom och för att kunna rentvå sig från ogrundade misstankar. När jag läst Reicins brev var jag djupt chockerad: hur kunde Reicin, som hade legat bakom så många politiska rättegångar och som visste allt om hur de lades upp och iscensattes, be om att bli arresterad för att få bevisa sin oskuld? Han om någon borde väl veta vad arresteringarna ledde till. Hoppades han på att kunna bevisa sin oskuld genom att hänvisa till de många tjänster han gjort partiet, eller till den foglighet han alltid visat när det gällt att verkställa den sovjetiska hemliga polisens order? Till sist skulle han också mycket riktigt bli arresterad – för att föras till galgen.

Den politiska polisen kunde konsten att variera scenariot när det gällde att arrestera någon. Jag har redan beskrivit hur arresteringen av Slánský gick till. I Clementis' fall tvekade man inte att kidnappa honom på en gata i Prag medan han var ute och gick med sin hund, föra honom till en trakt nära gränsen och där arrestera honom... framför en konstruerad gräns – för att kunna hävda att han överraskats under ett flyktförsök till Väst. Det förekom fällor också, som i fallet med avdelningskommisarierna som arresterades när de kom ut från sin minister, eller som i det liknande fallet med sekreterarna i kretsorganisationerna som hämtades när de kom ut från centralkommitténs högkvarter dit de just gått efter att ha blivit kallade av Köhler. Chefen för den grupp som kom för att arrestera Josef Smrkovský skröt 1968 vitt och brett om sin oerhörda mänsklighet, som tagit sig uttryck i att han låtit Smrkovskýs familj komma och ta avsked. Ibland stötte poliserna på ursinnigt motstånd som hos den före detta motståndskämpen som tog emot dem med gevärsskott, därför att han trodde att det rörde sig om en statskupp mot Gottwald. Han kunde inte föreställa sig att han arresterades med just Gottwalds godkännande.

De första dagarna i häktet

I frihet som i fängelse är människorna olika varandra. Jag skulle till och med vilja säga att varje politisk fånges individualitet framträdde ännu tydligare i fängelset – där de hade kastats under ungefär samma förhållanden. Bortsett från den första tanken de hade strax efter arresteringen – ”jag är oskyldig” – måste funderingarna ha börjat löpa i mycket speciella banor hos var och en av dem.

En del trodde att de var offer för ett tragiskt missförstånd och att allt skulle ordna sig till sist. Brevet som Slánský hade skickat till partiledningen gick i alla fall i den riktningen. Šling, Reicin, Taussigová, Plaček och andra tänkte uppenbarligen samma sak och hoppades att sanningen snart skulle uppdragas och att de skulle friges.

Andra frågade sig genast vad, och framför allt vem, deras arrestering berodde på. Smrkovský trodde att det var Slánský som på så sätt hämnades för de avslöjanden som Gottwald fått reda på om viss handel med ägodelar som beslagtogs från tyskarna. Šváb misstänkte några personer som han upprättat dossierer över, Šling trodde att han var offer för den brittiska underrättelsetjänstens ränker, Husák anade Širokýs hand bakom sin arrestering,

kretssekreterarna gjorde Köhler ansvarig, och Pavlík smugglade ut ett meddelande till sin hustru för att säga till henne att de var offer för den hemliga polisen ”som hade låtit lura sig av Field”. General Pika trodde att hans arrestering tjänade Fierlingers intressen, medan general Přikryl var säker på att Slánský ville röja honom ur vägen för att bli kvitt ett besvärande vittne, som kände till under vilka omständigheter Šverma hade dött under det slovakiska upproret!

Det var få som redan från början saknade illusioner och inte betraktade sig som offer för misstag eller för personlig hämnd. De var medvetna om att de blivit tilldelade en roll i en viss rättegång och att detta definitivt betydde att det inte fanns något hopp. Så tänkte Geminder och Clementis.

Fången kämpar...

De illusioner som de politiska fångarna fortfarande kunde hysa under några dagar efter arresteringen skingrades snabbt så snart förhören inletts.

Alla de som trodde sig vara offer för ett misstag kämpade nu frenetiskt mot sina förhørsledare. De hävdade sin oskuld genom att försöka stå emot de ohyggliga psykologiska påtryckningarna och den utsägliga brutaliteten.

Vad förhören beträffar inträffade några fall av våld redan före februari 1948. I fortsättningen skulle denna metod breda ut sig exempellöst ända fram till 1951; därefter kan man avläsa en lätt förbättring. Från och med 1948 hade förhören på ”Stugan” ett dystert rykte. Det var det fängelse som administrerades av den militära säkerhetspolisen och general Musils, överste Bohatas och major Pergls namn hade blivit symboler för sadism. Den politiska polisen hade också sina specialister på hårda förhör, bland vilka det räcker att nämna Pich-Tuma, eller Mudra och Janoušek som blev avsatta på grund av några klumpigheter men som sedan fick tillbaka sina poster. Det skulle bli långrandigt att på nytt tala om ohyggligheterna och övergreppen, som så många gånger beskrivits av andra. Jag ska begränsa mig till bara två fall.

I sitt vittnesmål från 1955 hade chefen för förhørsledarna, Doubek, beskrivit sin erfarenhet av förhören. Han preciserade att såvitt han kände till hade ingen blivit så ohyggligt torterad som Šling. Under dessa tortyrseanser, som ibland varade i tjugo timmar i sträck, måste förhørsledarna med jämna mellanrum avlösas ty de orkade inte längre. Šling hade emellertid genomlidit allt utan att ge vika. Det andra exemplet: i Slovakien höll polisen på att ”grilla” en puckelryggig och sjuk man, som till sist blev ett vrak. Till och med den grymme politiske kommissarien föreslog att han skulle friges. Bacílek ville inte höra talas om det ty han ville till varje pris att mannen skulle ”bekänna”. Förhören måste alltså fortsätta och den anklagade fördes till dem i ett lakan, som ett paket smutstvätt, ty han kunde varken stå eller gå längre. Chefen för förhørsledarna, den politiska polisens befäl och säkerhetsministern var i detalj underrättade om dessa metoder som från och med 1949 tillämpades med de sovjetiska rådgivarnas hjälp.

Förutom de kroppsliga bestraffningarna var fångarna också utsatta för starkt psykologiskt tryck. Vissa levde under hotet att deras anhöriga skulle arresteras om de inte bekände vad man krävde av dem; andra fördes till förhören med förbundna ögon och handklovar och ibland kedjade man dem till och med vid väggen. Alla utsattes för förolämpningar, av vilka de mildaste var ”förrädare, svin, spion”. General Paleček, som ändå var motståndshjälte, fördes systematiskt till förhören i en nazistisk officersuniform och han behandlades därefter. Taussigová hade klagat till Zápotocký över att hon under tre år i häktet inte en enda gång hört sitt eget namn: man kallade henne bara ”hora, slinka, Gestapo-luder” etc. Partiledningen hade beslutat att Clementis skulle förhöras om affären Beran, som varit regeringschef under ockupationen, därför att någon hade hittat på att Beran skulle ha förhandlat med Clementis om att denne skulle inträda i hans regering. På samma sätt hade man i Husák-affären förhört – och till och med tvingat framträda som vittne under själva rättegången – den före detta ministern i

den slovakiska fascistregeringen, Šaňo Mach. Ändå hade Clementis och Husák alltid varit kända som motståndare till den fascistiska regimen.

Om fången vägrade att svara enligt förhørsledarens order, och om han dessutom argumenterade emot, riskerade han diverse bestraffningar: hans magra mat- och cigarettranson inskränktes ytterligare, han väcktes med jämna mellanrum när han sov, han fick inte läsa, man konfiskerade hans glasögon. André Simone fick bara använda sina löständer när han åt. Låt oss också komma ihåg att fångarna levde totalt avskurna från omvärlden, de fick inte ha någon kontakt med sina anhöriga eller med sin försvarsadvokat, de fick aldrig läsa en tidning.

I detta system av psykologiska påtryckningar hade angivarna i cellerna en speciell uppgift. De skulle plåga sin cellkamrat tills han sade något obetänksamt. Benda, som placerades i Slánskýs cell, avtvingade honom en bekännelse genom att säga till honom: ”Du kommer att få lugnt samvete, det tjänar ingenting till att neka, eftersom de vet allt. Hur som helst är du en förrädare och en eländig figur och det enda som du har något att vinna på är att bekänna. Partiet och folket har avslöjat dig som brottsling, så vad tror du att du kan göra?”

Utpressning mot familjerna var ett annat effektivt påtryckningsmedel för att få fram bekännelser. Šling gjorde allt som stod i hans makt för att skona sin hustru från bestraffning. Hložková bröt samman inför hotet mot sin gamla mor, och Kohnová tvingades till och med att skilja sig.

Utöver alla dessa angrepp mot den mänskliga värdigheten utgjorde partiets påtryckningar på de högst uppsatta kommunisterna ett kapitel för sig. Förhørsledarna och ministern uppmanade dem att bekänna vad man krävde av dem samtidigt som de lovade en mildare dom för att kompensera den tjänst som de på så sätt gjorde partiet. Som jag redan påpekat hade minister Bacílek vid två tillfällen begivit sig till fängelset för att där uppmana sina forna slovakiska kamrater att bekänna... i partiets intresse. Gottwald hade meddelat Slánský i ett svar på hans brev att han istället för att skriva böneskrifter borde avlägga bekännelser.

Att stå emot denna blandning av kroppsliga bestraffningar, psykologiska påtryckningar och partiets befallningar var ett övermänskligt företag, som bara några få orkade genomföra. Vissa fångar dog av polismisshandeln (abbé Toufar) eller blev sinnessjuka (Dubová). Andra begick självmord (Veselá, Reiman) eller försökte göra det. I de flesta fall inträdde uppgivenhet efter de fåfänga försöken att göra motstånd: några, som Šling, trodde att de genom att bekänna uppiktade brott riktade Gottwalds och andra ledares uppmärksamhet på det absurda i anklagelserna; andra, som Outrata, hoppades att de inför domstolen äntligen skulle kunna säga sanningen.

Slánský försökte flera gånger begå självmord, genom att strypa sig själv med händerna, slå huvudet mot väggen tills han blev allvarligt skadad, eller andas in iskall luft för att få lunginflammation. Hans mest uppseendeväckande självmordsförsök ägde rum under ett förhör. Under förevändning att han skyndsamt måste gå på toaletten tog han tillfället i akt när den polis som följde med honom för ett ögonblick tappade uppmärksamheten. Han knuffade fram honom i korridoren och låste in sig själv i sin förhørsledares arbetsrum. Där ville han först lägga beslag på sin förhørsledares revolver, och när han inte hittade den i den vanliga byrålådan försökte han hänga sig i fönstret. För poliskonstaplarna skulle det ha varit katastrof om huvudpersonen i rättegången begått självmord. De slog in dörren och lyckades nätt och jämt ”rädda” sin fånge. Slánský kedjades fast vid väggen under de följande förhören.

De fångar som hade trott att de kunde rädda sig genom att göra delvisa bekännelser (till exempel Slánský, Šling eller Frank) blev snabbt desillusionerade. Förhören förflöt enligt en i förväg uppgjord plan för att med nödvändighet mynna ut i fullständiga bekännelser. På så vis förde det första steget på bekännelsens väg automatiskt till nästa, utan någon möjlighet att gå tillbaka. En ond cirkel utan stopp, bortsett från att böja sig för förhørsledarens krav samtidigt som man visste att det ledde raka vägen till galgen.

En del av dem hade, för att slippa tortyr och psykologisk press, bestämt sig för att omgående ta bekännelsernas väg, ibland påverkade av partiets krav. Šváb förklarade sina brott genom det blinda förtroende han haft för förrädaren Slánský. Frejka, som blivit skakad av Gottwalds misstro, blev till sist övertygad om att han verkligen var skyldig till de brott han höll på att bekänna. Andra tog initiativet till att skriva ner sina bekännelser. Simone sökte själv den bästa formuleringen av frågor, svar och uttalanden inför domstolen ty han var en gammal erfaren journalist och en god stilist. Somliga trodde att de genom sina bekännelser tjänade partiets intressen, eftersom partiet vid tiden för det kalla kriget behövde konsolideras (Kolár). Clementis hade svarat Bacílek att han var väl medveten om vad partiet väntade sig av honom och att han inte skulle göra partiet besviket. Šling och Simone skrev till Gottwald dagen före avrättningen att de aldrig varit varken spioner eller förrädare, och att de hade bekänt enbart därför att det varit partiets vilja. För sin del beklagar Frejka i sitt sista brev att avrättningen hindrar honom från att gottgöra alla de fel han gjort gentemot partiet.

Bara några få höll ut i sitt motstånd, övertygade om att ”bekännelser” inte skulle tjäna varken partiet eller dem själva. Švermová höll fast vid att endast erkänna politiska felsteg och inte något förräderi – ett försvar som också Smrkovský, Pavel, Valeš, Hoffmann och andra använde sig av. Taussigová kämpade modigt mot polisen och avvisade samtliga anklagelser. Hon sade att fängelserna var sprängfyllda därför att man spärrat in så många oskyldiga och ville till och med inför domstolen förklara att partiets största fiende var den politiska polisen. Till sist var det bara fruktan för att ett sådant ställningstagande skulle utnyttjas av klassfienden som fick henne att avstå. Hon hade till och med börjat undervisa sin medfånge i marxismen-leninismen. Husák gjorde också tappert motstånd: från den stund han insåg att hans bekännelser inte på något vis skulle tjäna partiet avvisade han allt samarbete, vägrade att underteckna varje protokoll som inte stämde med vad han hade sagt och var beredd att utstå fysiskt våld för sin hållnings skull.

Den politiska polisen

För varje grupp av personer som har spelat en roll i de politiska rättegångarna kan man ställa sig samma fråga: ”Varför gjorde de det?” Trodde de på det eller ej? Vad medlemmarna i den politiska polisen och framför allt förhørsledarna beträffade verkar svaret uppenbart: eftersom de in i detalj visste hur rättegångarna var upplagda och genom vilken sorts tortyr man skulle framvinga bekännelser kunde de inte ett ögonblick tro att anklagelserna var välgrundade och straffen berättigade. Eftersom de inte kunde vara ovetande om att allt var lögn från början till slut har man ännu större anledning att på nytt fråga sig: ”Men varför gjorde de det då?”

Efter att ha tänkt igenom problematiken under en lång tid, och efter att ha diskuterat den med vänner förlorar jag mig fortfarande i gissningar. Jag vet att de metoder som användes av polisen hade föranlett några avskedsansökningar på hög nivå. Sådana frivilliga och sporadiska avhopp hade blivit praktiskt taget omöjliga sedan de sovjetiska rådgivarna gjort sitt inträde på scenen. De sade utan omsvep till sina tjeckoslovakiska kolleger att man inte lämnade den politiska polisen annat än för att kastas i fängelse eller avrättas.

Några hävdade att polisens brutalitet bara var resultatet av att det fanns obildade personer inom dess led. Om man ser närmare efter upptäcker man bland förhørsledarna namn som Mudra och Smola, som har det sämsta rykte för sin grymhet. Båda har doktorsgrad. Den hemske Doubek själv hade studentexamen, som så många andra av hans medhjälpare. Det kanske var undantag som bekräftade regeln, ty det är sant att den överväldigande majoriteten av poliser som deltagit i konstruktionen av rättegångarna bara hade gått ut folkskolan.

Var alltså den politiska polisen en hop individer vars gemensamma nämnare var elakhet och sadistiska böjelser? Det förefaller mig trots allt föga sannolikt att polisen i ett enda slag hade lyckats anställa dussintals perversa personer. Jag granskade alltså den tjeckoslovakiska polisens lönelistor – för att upptäcka att man från och med 1948 hade anställt en mängd unga

kommunister, för det mesta från arbetarklassen, som avgjort saknade mognad och yrkeskicklighet. De hade ingen erfarenhet av att leda ett förhör och visste inte ens hur man skriver ett protokoll, vilket ibland inte hindrade att de gjorde blixtkarriärer: en Doubek som avancerade till chef för förhørsledarna efter bara några månader, eller en Prchal, som utsågs till vice säkerhetsminister efter bara sex års tjänst, något över trettio år gammal.

Denna snabba tillströmning av unga som anställdes inom polisen strax efter februari 1948, hade fått ledningen att inrätta provtjänstgöringar. Inom ramen för denna utbildning hade Plaček sammanställt en broschyr, en sorts förhørsledarens handbok. Senare skulle man förebrå honom att han låtit sig inspireras av f d Gestapo-medlemmars erfarenhet. Tönen i broschyren talar för att dessa anklagelser är rimliga, och Plaček hade för övrigt tidigare förhört många Gestapomedlemmar som arresterats efter kriget. När jag frågade honom hur det egentligen låg till med detta svarade han utan att tveka: ”Det är helt och hållet fel. Allt som står i broschyren fick jag från jugoslaviska kamrater som i sin tur fått det av ryssarna. Dessa erfarenheter har enbart sovjetiskt ursprung.”

1963 straffades ett femtiotal funktionärer inom den politiska polisen med uteslutning ur partiet på grund av sin delaktighet i de politiska rättegångarna på femtiotalet. Det är deras uttalanden och bekännelser – till att börja med Doubeks – som till sist gav mig viktiga delar av svaret på den fråga som jag var helt besatt av.

Nästan alla hade trott att de tjänade partiet – en uppfattning som stärktes av hela inriktningen i deras yrkesutbildning. Hade man inte inpräntat i dem att de var försvararna av renheten inom partiet och den viktigaste skölden mot socialismens fiender som infiltrerat ända in i den kommunistiska ledningen? Eftersom de på så vis drivits till ständig misstänksamhet hade de lätt fallit offer för en fanatism som i namn av ”partiets och socialismens heliga sak” till sist utplånade de sista spärrarna som avhåller människan från brutalitet. De uppfattade partiets intresse som den högsta lagen, ett mål i sig som rättfärdigade alla medel. De tvingade oskyldiga att ”bekänna brott” därför att de var förvissade om att partiet behövde det. Beträffande de metoder som användes sade de ofta att Gottwald, säkerhetsministern och andra medlemmar av ledningen – inklusive Slánský tills han blev arresterad – alltid var underrättade.

Innan de celler som i all hast inrättades i källaren till slottet i Kolodéje började användas hade de inspekterats av minister Kopriva i sällskap med sovjetiska rådgivare. De fann dem väl lämpade för ändamålet, fastän de var smutsiga hålör utan ljus, ventilation eller värme, där fången knappt kunde röra sig. 1968 medgav Kopriva att dessa fängelseförhållanden var omänskliga samtidigt som han försökte rättfärdiga sig: han hade trott att fångarna var skyldiga till de oerhörda brott de anklagades för och att de därför inte hade rätt till någon hänsyn – ”de förtjänade inte något annat”, sade de sovjetiska rådgivarna på den tiden.

Gottwald kände till allt om de förhörsmetoder som användes. Han visste vad som försiggick i ”Stugan”: efter den information han fått från Budapest visste han vad de sovjetiska rådgivarna var i stånd till; han hade informerats om fångarnas oräknliga självmordsförsök och läst deras brev; han fick med jämna mellanrum rapporter från förhørsledarna. Trots dessa larmsignaler förblev hans reaktion på alla klagomål och böneskrifter densamma: ”Det vore bättre att de bekände istället för att jämra sig.” För Bacílek var det ännu enklare: ”Det var värst vad de jämrar sig bara för att man trampat på deras ömma tår!”

De f d förhørsledarna sade också att de vid flera tillfällen hade blivit uppmuntrade av Gottwald. Ministern hade meddelat dem att ”kamrat Gottwald var mycket tillfredsställd med deras arbete, tackade dem för deras bidrag till att avslöja fiendens sammansvärjning och räknade med att de skulle fortsätta att vara partiets pålitliga stöd och uppmärksamt vaka över dess renhet”. Efter Slánský-rättegången befordrades ett femtiotal funktionärer inom den politiska polisen. Andra fick ekonomiska belöningar eller hedersutmärkelser.

I alla uttalanden som de forna förhørsledarna gjorde finns ännu ett element med för att

berättiga deras handlande – nämligen de sovjetiska rådgivarna. De hyste blint förtroende för dem och följde minutiöst alla deras direktiv. I rådgivarna såg de den sovjetiska polisens prydnad, experter på kampen mot socialismens och partiets fiender, något som ministern och deras överordnade ständigt påminde dem om. Och de sovjetiska rådgivarna skulle aldrig ha höjt rösten mot den kroppsliga eller moraliska tortyren: det var inslag i deras yrkesutövning. ”Vad kunde jag göra?”, sade en före detta förhørsledare till mig för att försvara sig. ”Varenda dag gav jag förhørsprotokollet till min överordnade Doubek, som genast gav det till rådgivaren. De hade i förväg gjort upp en plan på successiva bekännelser som varje anklagad skulle göra. Ve mig om mina papper inte fyllde de uppsatta normerna, något som hände ofta. Då fick jag tillbaka dem med order om att tvinga fram de bekännelser som ingick i programmet. Det var först då som protokollet undertecknades. Så vad kunde man göra om inte använda den hårda metoden?”

1955 skickade Doubek en konfidentiell rapport om de sovjetiska rådgivarna till Zápotock. Detta dokument återspeglar hans gränslösa beundran, som säkert delades av de andra funktionärerna inom den politiska polisen, gentemot dem som de betraktade som sina mästare. Denna respekt inpräntades för övrigt i dem av ministern, som gjorde det på inrådan av Gottwald. Läsaren får förlåta mig att jag avviker från berättelsens röda tråd för att citera några typiska passager i Doubeks bekännelse. De avslöjar enligt min mening den fascination som rådgivarna väckte.

”Man kommer naturligtvis att fråga mig varför jag gjorde alltdet där,” förklarade Doubek. ”Jag har redan uppgivit att när det gäller vissa saker så trodde jag på dem på den tiden... När det gäller andra gjorde jag dem fastän jag betraktade dem som felaktiga... Så fort jag hade utsetts kontaktade jag mina kamrater rådgivarna. Jag hade stor aktning för dem, jag härmade dem och jag gjorde allt de sade åt mig att göra. Jag bedyrar att om våra överordnade hade krävt att jag skulle göra vissa saker så skulle jag kanske ha tvekat, men när det kom från rådgivarna verkställde jag allt utan att säga en stavelse. Det talade jag för övrigt om med Košťál, Bruha och Musil, som kan bekräfta det. Jag utgick från principen att rådgivarna visste vad de gjorde därför att de kände till den sovjetiska plan som var anpassad till den internationella situationen, som de sade, medan vi inte visste om vad de representerade. De umgicks med våra högsta ledare och till och med kamrat Gottwald och alla var så vitt jag vet alltid överens med vad rådgivarna föreslog.”

Och Doubek fortsätter: ”Även om jag ibland hade mina tvivel, ja till och med om jag var övertygad om att den person som vi höll på att förhöra var oskyldig, intalade jag mig att allt detta tjänade högre intressen och jag upprepade kamrat Vladimirs* mening: När man hugger ner skog faller det alltid spån. Och så fanns det ett annat argument som rådgivarna använde för att ge oss råg i ryggen: Förstår du inte vilket slag vi tillfogar imperialisterna genom att göra detta? Å andra sidan var jag smickrad av rådgivarnas förtroende. De avslöjade saker och ting för mig som de inte ens sade till ministern. Och jag gjorde samma sak gentemot dem... Jag har alltid trott att allt vad vi gjorde tjänade partiets och den internationella rörelsens intressen till förmån för freden, som rådgivarna hävdade så snart de kände att jag vacklade det allra minsta. De visste att de absolut kunde räkna med mig, som hyste blint förtroende för dem. Det var faktiskt de första sovjettryssar jag hade träffat – bortsett från dem i maj 1945 – och som jag umgicks med varje dag under flera år i rad. Till och med kamrat Gottwald, som jag träffade i närvaro av de sovjetiska rådgivarna, sade åt mig att alltid rådfråga dem i allt och att följa alla deras order.”

Saker och ting var inte så enkla. Visst följde varje förhørsledare de sovjetiska rådgivarnas ledstjärna, men han hade också utrymme för egna initiativ när det gällde att hitta på nya våldsmetoder. Den rivalitet som jag redan har talat om, och som ställde de båda grupperna

* Lenin (övers anm)

mot varandra, var förmodligen en starkt bidragande orsak: det gällde att komma först med att avtvinga fångarna ”förfärliga” bekännelser. Senare skulle de båda rivaliserande grupperna gå så långt som till att inrätta en sorts ”socialistisk tävling” sinsemellan. Insatsen i denna avskyvärda tävling var det antal sidor som den eller den anklagade kunde läsa utantill av den i förväg uppgjorda bekännelse som han skulle avlägga inför domstolen.

Vissa av förhørsledarnas karaktärsdrag går inte heller att bortse från i detta sammanhang. För det första spelade upplevelsen av att plötsligt vara mycket viktig säkert en roll hos dessa ungdomar på mellan tjugo och trettio år som dittills varit helt obemärkta på det politiska planet och som plötsligt blev herrar över högt uppsatta kommunisters öde. Nu var dessa i deras våld och de kunde skrämja dem och tvinga dem att säga vad som helst. Denna känsla av makt, som förstärktes av övertygelsen att de stod i partiets och socialismens tjänst, kunde inte annat än utlösa våldsinstinkter i vissa fall. Män som inte ens kunde sätta ihop en korrekt mening i protokollet tog här direkt hämnd på dem som tidigare hade formulerat partiets och regeringens resolutioner, hållit tal på Slottet eller skrivit böcker. Okända som blivit berömda kunde nu efter behag göra vad de ville med de fruktade ledarna, eftersom ledarna reducerats till ingenting.

Exemplet Závodský är mycket belysande i detta avseende.

Han var före detta kommandant inom den politiska polisen och hade haft otur att hamna hos en förhørsledare som tidigare varit en av hans anonyma underordnade. Denne behandlade honom nu som spion, trotskistisk agent etc, trots hans förtvivalade förnekanden. Emellertid hade partiet förklarat att han var en förrädare och den unge förhørsledaren stödde sig på dessa anklagelser. Han tillade till och med att Závodský var en inpiskad lögnare eftersom han inte ville erkänna vad partiet förebrådde honom. Ett år tidigare, 1949, hade Závodský redan upplevt en liknande scen, med den skillnaden att det då var han som ledde förhöret. I sällskap med Šváb hade han kommit och besökt fru Kohnová i fängelset för att övertala henne att bekänna allt. Hon var orättvist anklagad för spioneri i Fields nät. Závodský kände henne sedan de kämpat tillsammans i Spanien, han visste att hon visat prov på stort mod, och de var vänner sedan mycket länge. Så snart Závodský kommit in i cellen hade hon bönfällt honom: ”Osik, du känner mig väl, vi var tillsammans under kriget i Spanien, du kan inte tro att jag skulle vara en förrädare!” Závodský, som alltid levte i blind tro gentemot partiet och Moskva, svarade: ”Tig, jag är inte Osik för dig. Och skynda dig att bekänna!”

Bland förhørsledarna fanns det säkert en del karriärister, antisemiter och sadister, men det rörde sig snarare om enstaka fall. Den överväldigande majoriteten lydde därför att de var övertygade om att göra partiet en tjänst genom att utföra de sovjetiska rådgivarnas order. De högt uppsatta funktionärerna inom partiet hade för övrigt gjort allt för att maximalt stimulera denna kommunistiska fanatism.

Jag har här pekat på en sorts motsägelse. 1963 försvarade sig förhørsledarna vanligtvis med att de bara lytt för att tjäna partiets intressen – medan de främsta ledarna från rättegångarnas tid å sin sida hävdade att de hade lurats av polisen, att deras beslut grundades på felaktiga upplysningar som man försåg dem med. De kastade alltså tillbaka bollen till varandra.

Ur historisk synpunkt är det för övrigt inte särskilt viktigt att exakt fastställa hur ansvaret fördelades mellan var och en av

dem. För mig var det uppenbart att felet i grunden stod att finna i maktsystemet som sådant. Inte desto mindre tror jag, eftersom frågan om respektive skuld har ställts, att svaret bättre skulle kunna illustrera relationerna mellan de olika komponenterna i maktens mekanismer.

Vem bar då den största skulden, partiledningen eller den politiska polisen? Ledningen hade bestämt hävdade att den och den var agent i främmande makts tjänst, en förrädare eller en fiende, och detta utan att grunda sig på någon sorts bekännelse, ens en framtvingad, och utan

att förhörens ens hade inletts. Det var den politiska polisen som hade i uppgift att lägga fram bevis för anklagelserna, anklagelser som partiledningen i förväg hävdade var korrekta. Det hade polisen carte blanche att göra. Ur detta perspektiv förefaller saker och ting vara relativt enkla: den politiska polisen skulle genom bevis stödja partiledningens politiska initiativ. Men det stannar inte vid detta, eftersom vissa initiativ också kom från den politiska polisens sida. Det var till exempel den som satte ihop Šlings påstådda brev och såg till att det hamnade hos partiledningen, eller brevet som var adresserat till den ”Store Gatsoparen”, och det var den politiska polisen som låg bakom arresteringen av Šling och Slánský. Det var partiledningen som hade satt igång kampanjen som gick ut på att ”spåra upp fienden” överallt och utan hänsyn till person, det var den som hade kritiserat polisen för dess bristande energi när det gällde att spåra upp partifientliga grupper. Det var alltså en ond cirkel, i vilken politikernas och polisens respektive ansvar var sammanflätade och vars motor fanns i Moskva.

Jag talade om detta med Kopřiva, som samtidigt varit medlem av centralkommitténs presidium – och alltså varit en politisk person – samt chef för den politiska polisen. Hans svar illustrerar väl en viss dold sida av affären: ”Javisst, jag var säkerhetsminister”, svarade han, ”men hur skulle jag på den posten ensam ha kunnat arrestera högt uppsatta personer inom partiet? De besluten fattades alltid av ledningen med kamrat Gottwald i spetsen. Samma kamrater som hade beslutat att jag skulle arrestera den eller den uteslöt mig senare ur partiet. Varför? Därför att jag hade utfört deras order. Och om jag inte hade gjort det hade jag slutat i fängelset!”

Jag visste att Kopřiva inte var lycklig på ministeriet, att han var bedrövad över vad som försiggick inom polisen och att han innerst inne inte alltid gillade vad han tvingades göra. Hade han inte under ett arbetsmöte med Doubek och Košťál yttrat: ”Jag har en förbaskad lust att lämna den här bödelshålan”? Det var därför som jag i hans svar tyckte mig uppfatta en viss uppriktighet, i hans ansträngningar att i efterhand rentvå sig från skuld.

En annan sak hade slagit mig ännu mer i de förklaringar som de före detta förhørsledarna avgivit. På de frågor man ställde dem om huruvida de hade varit medvetna om det olagliga i sina handlingar svarade de på ett ganska samstämmigt sätt att man tio år senare höll på att lägga fram kriterier för dem som inte alls varit aktuella vid tiden för rättegångarna. Då hade ingen tagit rättssystemet på allvar: det var bara något som försvårade arbetet i onödan. Den högsta lagen var för dem partiets intressen, behov och resolutioner, och allt annat kom i andra hand. En del erkände till och med inte utan en viss oskuldsfullhet att eftersom de aldrig läst någon lag så hade de inte varit i stånd att respektera den. ”Ingen får vara okunnig om lagen” – den principen var helt okänd för dem. Deras överordnade sade för övrigt att de inte behövde bry sig om den, det var juristernas sak att hitta rätt lagparagraf och polisens roll bestod enbart i att se till att den anklagade uppförde sig enligt de politiska krav som rättegången som förbereddes ställde på honom.

Rättvisan i partiets tjänst

Undersökningen av vilka drivkrafter som fanns bakom rättsfunktionärernas handlingar var inte mindre intressant, fastän den var mycket mer invecklad. Bland dessa män, som alla hade universitetsutbildning, var det bara några få som hade föredragit att säga upp sig framför att verkställa order som stred mot deras yrkesheder och yrkesplikt. Det var mycket aktningvärda undantag.

Jag ställde samma fråga till alla dessa ”rättvisans män och lagens försvarare” som jag fick tillfälle att tala med: ”Visste du att rättegångarna in i minsta detalj var uppgjorda på förhand och att det sätt de fördes på var olagligt? Visste du att dina anklagelseskrifter – eller dina domar – inte motsvarade någon verklig brottslig handling?” Bortsett från en enda svarade mig alla nekande och försökte rättfärdiga sig. Det var inte lätt att se klart, men vissa svar avslöjade åtminstone några av deras motiv.

Čepička, justitieminister mellan 1948 och 1950, hade infört vad man kallar ”kabinettsrätt-visa”. Inom sitt ministerium hade han skapat en specialavdelning till vilken åklagarna och domstolarna skulle anmäla alla politiska rättegångar, hur oviktiga de än kunde verka, tillsammans med anklagelseakten och de begärda straffen. Dessa handlingar överlämnade sedan Čepička till centralkommitténs säkerhetskommision för godkännande eller ändringar och kommissionens beslut skulle därefter bara verkställas av domstolen. På min fråga om huruvida ett sådant förfaringsätt inte stred mot lagen svarade Čepička nekande. Han menade att regeringen hade rätt att föreslå, ja till och med påtvinga domarna den dom de skulle avkunna, genom det offentliga ministeriets förmedling. ”Men det är ju att kränka rättsväsendets oberoende som författningen garanterar!” utropade jag. Till svar fick jag höra. ”Det där oberoendet är en kvarleva från den borgerliga demokratin, med sin uppdelning av makten mellan den verkställande, den lagstiftande och den dömande. Det var en överspelad princip, helt föråldrad under proletariats diktatur där all makt utan undantag är koncentrerad till det politiska organet.”

Jag ville också ha ett samtal med Škoda, justitieminister under perioden av rättegångar efter Šlanský-rättegången. Men han blev plötsligt sjuk så snart frågan om hans personliga ansvar hade ställts. Han blev lika snabbt frisk igen efter ockupationen i augusti 1968...

1968 hade den dystre och fruktade åklagaren Urválek också förlorat något av sin forna glans. Han hade klarat sig bra under den period då de politiska rättegångarna utsatts för granskningar. Vad problemet med ansvaret beträffade höll han sig alltid litet på avstånd, som om den politiska ledningen ville skona honom som ett diskret tack för hans tjänster. På alla mina frågor svarade han bara att han alltid handlat i enlighet med lagen. Vi kom givetvis också in på rättegången mot Šlanský...

”Trodde du verkligen att anklagelseakten motsvarade sanningen?” frågade jag honom.

”Naturligtvis, eftersom ingen ifrågasatte det, alla hade ju bekänt.”

”Visste du inte att de där bekännelserna var framtvingade?”

”Nej, vi hade inte rätt att tala med den anklagade utom i polisens närvaro. Ingen hade klagat över brutal behandling.”

”Var det i enlighet med lagen? Och hur kunde du bekräfta i vilken grad bekännelserna var sanningsenliga?”

”Jag kunde kasta ett öga i protokollet i samtalsrummet i fängelset, där man förresten var avlyssnad. Det var förbjudet att ta med protokollet till sitt eget kontor.”

”Så inte ens åklagaren själv kunde få något bekräftat?”

”Det var omöjligt. Min roll bestod i att väcka åtal, inte i att bekräfta polisens arbete. Om jag hade velat göra det hade det stått mig dyrt!”

”Men var det inte du som sammanställde anklagelseakten?”

”Nej, det var polisen, och sedan de sovjetiska rådgivarna. Därefter godkändes den av politbyrån, och så överfördes den till en särskild kommission som skulle finputs den. Jag var medlem av denna kommission. De mest framträdande där var Čepička och Kopecký. Den sistnämnde upprepade alltid att var och en av de anklagade inte förtjänade ett utan tre rep. Hur som helst, lagen kräver inte att åklagaren själv sammanställer anklagelseakten, det var inte alls ofrånkomligt.”

”Men hur kunde man tro att de begått så många brott? Ett helt liv hade inte räckt till!”

”Men de hade ju bekänt allt...”

”Du visste väl ändå hur den här rättegången hade förberetts? Du hade ju fått alla handlingar

med de svar som de anklagade förmodades ge och ni andra, domarna och du, ni ställde de frågor som ni skulle ställa. Var det i enlighet med lagen? Du följde bara polisens order, du ställde till och med de frågor som polisen hade formulerat.”

Den före detta åklagaren teg. Istället för att svara på min fråga sade han att i och med att han blivit utnämnd till denna post utan att riktigt veta varför, så måste han handla enligt partiets och dess lednings önskemål. Han påminde mig också om att det var Gottwald själv som per telefon hade dikterat domarna för domstolens ordförande Novák, och att domarna och åklagaren därefter hade fått hundratals brev och telegram från olika företag som krävde sanktioner mot dem därför att de inte hade dömt alla anklagade utan undantag till döden.

”Jag vet det”, anmärkte jag, ”men glöm bara inte att det var ni som hade börjat spela detta dystra skådespel för folket, det var ni som utlöste denna flod av hat som till sist vändes mot er själva.”

Urvålek höll sig envist men ödmjukt till sitt försvarssystem, som han inte ville släppa. Han kunde ge intryck av att han när det gällde de politiska rättegångarna bara hade följt sin önskan att tjäna partiet inom ramarna för sitt yrke. Men det fanns enbandinspelning av ett samtal som han haft 1957, tror jag, i en vänkrets. Där hade han talat fritt och han uppehöll sig vid Šlanský-rättegången med så stor cynisk frispråkighet att det i ett enda slag visade att han i detalj kände till de olagliga omständigheter under vilka rättegången utspelats. Hos denne före detta åklagare, som senare blev ordförande i Högsta Domstolen, var cynismen tydligt parad med feighet så snart det blev fråga om att erkänna sitt personliga ansvar. Han hade enbart tjänat partiet för att i sin tur få stöd i sina planer på en vacker karriär.

De flesta domare hade också förklarat att vad som drev dem var en önskan att tjäna partiet. Det rörde sig då mest om före detta arbetare som kommit in i yrket efter en snabbkurs i juridik. Men till och med de gamla domarna, som hade lärt sig sitt yrke på normalt sätt, hade blundat för de uppenbara oegentligheterna av fruktan att hindras i karriären. Bland alla dessa samtal har jag valt ut två därför att de uttrycker två helt motsatta synsätt.

Den första domaren, som gått en snabbkurs i juridik, hade börjat sin karriär på femtiotalet genom några dödsdomar i rättegångarna mot Milada Horáková och Žingor, en hjälte inom det slovakiska motståndet som hade återupptagit kampen efter februari 1948 i spetsen för en väpnad grupp som bestod av vänner till honom. Utan att vid något tillfälle erkänna att dessa rättegångar utspelats under olagliga förhållanden rättfärdigade domaren de stränga straffen genom att hänvisa till det allvarliga i de brott, som alla de anklagade hade erkänt. Men han satte sig på tvären när jag sade till honom att den första olagligheten bestod i att avkunna domar som hade dikterats för domstolen av partiets organ eller av ministeriet, alltså av inkompetenta instanser. ”Jag vet ingenting om allt det där”, svarade han. ”Vad mig beträffar har jag alltid dömt i enlighet med min innersta övertygelse, utan att någonsin bry mig om eventuella instruktioner från andra organ.” Det var den förste domare som hade modet att ta på sig sitt ansvar, utan att gömma sig bakom partiet och dess direktiv, som han till och med försökte förneka förekomsten av. Kanske han inte ville framstå som en marionett som man manipulerade som man ville; kanske sade han sanningen och kanske hade han, när allt kom omkring, verkligen dömt enligt sin övertygelse, som hur som helst grundades på den kommunistiska ideologin.

Den andre var en gammal och mycket erfaren domare. Han erkände utan omsvep att han mycket väl vetat om hur rättegången hade lagts upp. Han hade aldrig trott varken på de förevändningar man uppgivit för att iscensätta den eller på de anklagades skuld, eller på uppriktigheten i deras bekännelser. Varför hade han då dömt dem? Svar: ”Därför att kamraterna önskade det och därför att presidenten hade beslutat det. Varför inte göra dem nöjda? Jag struntade i om de ville ha avrättningar i sina egna led.”

”Men var fanns domarens samvete i allt detta, var fanns sinnet för rättvisa?” frågade jag.

”Rättvisa inför vem, om jag får fråga? Hade de inte brutit ner respekten för lagarna och för rättvisans värdighet? De hade upprättat djungelns lag och var nu på väg att sluka varandra. De fick bara vad de förtjänade. Hur som helst lyste lagen helt med sin frånvaro under de politiska rättegångarna. Den som de ville skicka till galgen hamnade i galgen. Det var deras inre angelägenhet när allt kommer omkring.”

”Men ni har låtit avrätta oskyldiga.”

”Det kan hända. Men även om de var oskyldiga, hur många oskyldiga hade inte de i sin tur på sitt samvete? Ingen skulle kunna räkna dem. Kanske inte de direkt, men det hindrar inte att de hade skapat och styrde en regim där godtycket hade blivit så naturligt att det inte längre chockerade någon.”

Var det hans hämnd på alla kränkningar av lagen och rättvisan, eller öste han ur sig all den harm han samlat i årtal mot den kommunistiska regimen och dess representanter?

Advokaterna får avsluta detta galleri med porträtt av lagens män som var indragna i de politiska rättegångarna... Vilka krafter hade drivit dem när de handlat inte som försvarare utan som bundsförvanter till åklagaren och domstolen? Rent generellt kan det sägas att deras beteende dikterats av det direktiv från justitiedepartementet 1948 som förbjöd försvarsadvokaterna att hindra domstolens arbete, att ifrågasätta polisförhörens resultat och att gå emot åklagarens åsikt. I fallet Slánský hade försvarsadvokaterna utsetts av den politiska polisen. Med undantag för två av dem var de notoriska samarbetsmän och handlade därefter. De hade inte ens fått alla handlingar i fallet och kunde bara kort samtala med sina klienter en stund innan rättegången inleddes – och då bara i närvaro av polisen.

Den kommunistiska ledningen

Hur paradoxalt det än är skulle det visa sig att undersökningen av vad som drev de högsta kommunistiska ledarna när det gällde de politiska rättegångarna var särskilt besvärlig. De hade till synes bevarat sin fria vilja, vilket på inget sätt hindrade dem från att skicka sina närmaste medarbetare och gamla kamrater i fängelset och till galgen.

Hade de inte blivit utsatta för vissa påtryckningar? Vi har redan nämnt de som Budapest, Warszawa och Moskva utövade på Gottwald. Emellertid tillkommer andra yttre påtryckningar, på det lokala planet. Den politiska polisen kom oavbrutet med ”nya avslöjanden” om brottsliga handlingar; att inte reagera på dem var detsamma som att försöka skydda fiender. Den kampanj som syftade till att ”spåra upp fienden inom partiet” och som igångsattes strax efter februari 1948 på Kominforms och Moskvans enträgna uppmaningar, hade också snabbt urartat till en hysterisk häxjakt vars eko inte kunde undgå att tränga in i partiets högsta krets. Inte heller de ekonomiska svårigheterna bör glömmas i detta sammanhang. Det måste ha varit frestande att förklara dem med fientliga intriger, om möjligt samordnade och organiserade.

Antag att ledarna under inflytande av de mest skiftande påtryckningar blev tvingade att acceptera en roll i rättegångarnas tragedi... Men istället för att nöja sig med en passiv roll utvecklade de alla en stor aktivitet. Gottwald ingrep direkt i förundersökningarna, gjorde anteckningar i kanten på protokollen och kompletterade förhørsledarnas frågor. Han drog också upp den politiska linjen i rättegångarna, arrangerade anklagelseakten, bestämde vilka domar som skulle avkunnas och sammanställde en hel serie kompletterande akter som inte alls låg inom hans kompetensområde. Övervakade han i fallet Slánský hur förundersökningen förlöpte för att kunna avvärja eventuella misstankar mot sin egen person? Varför hävdade han då att det var bråttom att avslöja allt och vem det än vara månne på vilken nivå som helst, varför lät han då så ursinnigt förfölja offrens anhöriga?

Gottwald var inte den ende som handlade på ett så till synes motsägelsefullt sätt. Likadant gjorde Kopecký, som smickrat Šling knappt en månad innan han arresterades, för att sedan inför centralkommittén hålla det mest avskyvärda tal om honom som någonsin ekat i de

lokalerna? Samme Kopecký som skrev insmickrande fraser till Slánskýs femtioårsdag – ”partiets och arbetarklassens trogne son” – för att några månader senare släpa honom i smutsen och kalla honom slug räv, imperialismens agent etc.

Eller ta Široký, som inte bara nöjde sig med att nitiskt avslöja de ”nationalistiska slovakernas” politiska misstag, utan som till på köpet försåg den politiska polisen med kompletteringar av anklagelseakten. Det är sant att han vid den här tiden var så rädd för sitt eget öde att han var beredd att offra allt för att vända uppmärksamheten från sin egen person.

1952 tackade Bacílek offentligt Novotný för hans hjälp i förberedelsen av rättegången mot Slánský. Det hade han allanledning att göra, ty Novotný hade varit mycket samarbetsvillig när det gällt att förse förundersökningen med olika dokument från centralkommitténs arkiv. Hans iver och initiativ hade till och med storligen förvånat konstapel Šenka inom den politiska polisen, som hade i uppdrag att ta hand om Slánský. Novotný hade föreslagit ytterligare en huvudanklagelsepunkt, som bestod i att förebrå Slánský för att ha velat lamslå partiets arbete. Gottwald tillbakavisade till sist detta förslag, antagligen av rädsla för att själv eventuellt bli anklagad av Slánský för dåligt organisationsarbete inom partiet. Man kan för övrigt fråga sig om Novotnýs initiativ inte avsiktligt hade riktats mot Gottwald personligen – på tillskyndan av ryssarna. Flera andra utmärkte sig på liknande sätt vid tiden för rättegången, Čepička, Bacílek (”det svinet Slánský vill avgjort inte erkänna ett ord mer än det som man kommer att kunna bevisa”, anförtrodde han 1952 åt en vän) och senare Barák och Zápotocký. I april 1956, då det var utom tvivel att rättegången till alla delar varit uppgjord på förhand, hävdade Zápotocký fortfarande: ”Hur det än förhåller sig kan ingenting rubba min övertygelse att Slánský var ett avskum som ville gripa makten.” Bara Dolanský hade vid den här tidpunkten intagit en mer reserverad hållning. Var det ett avsiktligt val eller var det helt enkelt de ekonomiska problemen som tog hela hans uppmärksamhet i anspråk?

Vad beträffar orsakerna till detta beteende skulle det vara oriktigt att, som vissa har föreslagit, söka dem i vissa ledares personliga grymhet. Šváb, Slánský, Reicin, Závodský och andra lika hårdhudade personer blev till sist själva offer. De stora rättegångarna var då ett inslag i den politiska bilden, de var maktmekanismens naturliga kuggar. De roller som en Široký eller en Husák, en Bacílek eller en Šmidke, en Zápotocký eller en Slánský spelade fungerade på ett mer eller mindre identiskt sätt. I egenskap av ledare var de stöttepelare i ett system som hela tiden hade fängslat, torterat och avrättat oskyldiga. De var allihop solidariska, ända fram till den stund då de i sin tur kände sig hotade. Det var först då som lägret splittrades i förföljare och förföljda. Och man kan ganska säkert utgå från att om ödet hade skickat Zápotocký i fängelset i stället för Slánský skulle deras inställning ha förblivit densamma; och om Široký hade arresterats i stället för Husák skulle Husák ha uppfört sig precis som Široký gjorde gentemot honom själv!

Enligt en annan hypotes kan rättegångarna ses som en logisk följd av maktkampen mellan de högsta ledarna. Jag har redan påpekat att den orsaken enligt min mening ingalunda kan vara upprinnelsen till rättegångarna och att den på sin höjd skulle ha inverkat på valet av de blivande offren. Men konkreta exempel skulle bättre illustrera detta påstående.

Ingen i Tjeckoslovakien hade kastat en skugga över Gottwalds auktoritet. Gottwald var av hela partistyrelsen och hela partiet erkänd som den obestriddige mästaren som skulle leda de andras steg. Emellertid har jag ofta undrat om Gottwald inte kände sig utsatt för Moskvas misstro. Efter sin tid i Komintern visste han att han var omringad av agenter, han hade upptäckt mikrofoner i sin våning och allt detta hade antagligen bidragit till hans frivilliga isolering. När jag gick igenom listan över dokument i hans privata arkiv såg jag honom framför mig i färd med att på nytt läsa de hemliga rapporter som han nästan dagligen fick från partiets och statens alla ledare (kanske med undantag för Kopecký) – och plötsligt utbrista: ”Och vem är det som skriver rapporter om mig och skickar dem till Moskva?” Att Gottwald

aktivt deltog i uppläggningsen av rättegångarna skulle kunna förklaras med hans rädsla för Moskva.

Arresteringen av och domarna mot en hel rad ledare, som därmed försvann från den politiska scenen, var ett drömtillfälle för deras gelikar att konsolidera sina egna ställningar, och för de hittills undanskymda partiarbetarna att äntligen göra en snygg karriär. Zápotocký, Široký, Čepička och Kopecký skulle kunna hänföras till den första kategorin, Novotný, Barák och Köhler till den andra. De politiska rättegångarna innebar fördelar för dem allihop, det måste man ta med i beräkningen när man undersöker orsakerna till deras aktiva medverkan.

Vissa ledare hade också hänvisat till de förpliktelser som partiet påtvungade dem och till den lydnad som de var skyldiga partiet. Det var Bacíleks hållning när han pekade på att Gottwald själv givit honom i uppdrag att förbereda rättegången mot Slánský och på att partipresidiet därefter givit honom order beträffande de därpå följande rättegångarna. Barák och Čepička hade liknande argument.

Om man alltså accepterar att vissa godkände rättegångarna för att inte själva bli misstänkta och att andra handlade av rädsla för Moskva, för partiledningen och rådgivarna eller av lydnad gentemot partiet, så har man hela tiden att göra med drivkrafter som i efterhand ser ut som försök att rättfärdiga sig. Därav kan man anta att ingen av dem verkligen trodde att anklagelserna var välgrundade och därmed inte heller att rättegångarna gick lagenligt till. Den grundläggande frågan inställer sig alltså på nytt: trodde de det eller trodde de det inte? De flesta av de argument som jag just gått igenom talar till deras nackdel. De kunde inte rimligtvis tro på så oerhörda anklagelser, helt enkelt därför att de var otroliga. I så fall skulle ledarna ha drivits att handla som de gjorde av rädsla, självförsvar, respekt för partiets direktiv, maktkamp eller karriärism.

Anklagelserna var svåra att svälja och ändå reste sig ingen inom maktens högsta organ och ställde frågan: vad är sant i allt detta? Hur kommer det sig egentligen att juristen Čepička, den garvade organisatören Široký, den evige kritikern Zápotocký, den försiktige Kopeck eller den eftertänksamme Gottwald, dessa härdade och erfarna politiker, utan att blinka godtog de fantastiska spionhistorier som kokats ihop av Vondráček, av poliser i stil med Kohoutek – som inte ens visste vem Georgi Dimitrov var, av unga arbetare som rekryterats till hemliga polisen och som inte ens kunde skriva ett protokoll, eller av poliser som Doubek, Prchal och Šmola?

Hela partiledningen hade med största allvar studerat anklagelseakten som Doubek med systematisk hjälp av de sovjetiska rådgivarna hade kokat ihop. Man tyckte inte att den var tillräckligt övertygande: Čepička förebrådde till exempel Doubek för att bara grunda sig på de anklagades bekännelser utan att ta med några andra bevis i beräkningen, medan Široký ansåg att påståendena var för lösliga. Emellertid ställde ingen av dem frågan om det verkligen fanns någonting av sanning i anklagelserna. Politikerna hade efterträtt poliserna för att i anklagelseakten göra några smärre skönhetsoperationer i avsikt att ge den ett litet sken av sannolikhet. Ingen hade heller betvivlat kvalitén i de framlagda bevisen. När Bacílek skickades iväg till fängelset strax innan rättegången inleddes hade partiledningen långtifrån givit honom order om att förhöra sig om de anklagades synpunkter: det handlade enbart om att se till att de inte tänkte förstöra skådespelet och att de skulle fortsätta att ljuga i partiets intresse.

Medlemmarna i den kommunistiska ledningen ville inte erkänna den sanning som skrämde dem. Varför denna vägran? Kanske därför att de genom att iscensätta denna rättegång envisades med att vilja erlagga den obligatoriska tributen till Moskva som för Tjeckoslovakien del hade satts till ett högt pris. Kanske kände de sig lättade över att för tillfället inte vara i de andras ställe. Eller också kanske de kände till sanningen utan att vilja höra den. De täppte till öronen. Kanske rättegången kom lägligt för dem själva genom att den utsåg syndabockar i ett läge när ekonomin gick allt sämre. Kanske ville de inte förarga Moskva

eftersom de mycket väl visste att denna rättegång föll inom ramen för den sovjetiska utrikespolitiken. Allt detta kan förvisso tas med i beräkningen utan att man för den skull får någon förklaring till den utomordentliga nit som visades. Varför hade de varit så ursinnigt aktiva när de lika gärna hade kunnat nöja sig med en passiv roll?

Om man betraktar problemet ur den synvinkeln är det frestande att godta den andra hypotesen, enligt vilken ledarna skulle ha trott att anklagelserna var med sanningen överensstämmande. De levde onekligen i en atmosfär som var tung av misstankar, laddad med hysteri, på ständig jakt efter spioner och konspiratörer. Att det kunde finnas en sammansvärjning inom partiet föreföll dem troligt. Denna sammansvärjning, som var så omfattande, gav dem till och med ett bevis på det utomordentliga intresse som imperialismen ägnade Tjeckoslovakien: de var alltså mycket stolta över att ha motverkat dessa dunkla planer och ha avslöjat spionnätet...

Under denna oroliga och vansinniga period, under denna helt och hållet godtyckliga regim, fanns det inget utrymme för logiskt resonemang. Det irrationella verkade rimligt och ingenting var omöjligt eller otroligt. Ledarnas sätt att resonera kunde alltså påverkas av det klimat som de själva hade skapat. Övergripenheten och olaglighetens regim var deras egen, de resonerade enligt dess kriterier och det var inom ramen för denna regim som de redan hade låtit döma tiotusentals oskyldiga. Varför då hejda sig på halva vägen, varför inte tro att andra oskyldiga i själva verket var skyldiga?

Det är besvärligt att hålla isär alla dessa antaganden, särskilt som de kräver en konfrontation mellan dagens sätt att resonera och gårdagens. En konfrontation mellan logiken och fanatismen, mellan verkligheten och hysterin, mellan det rationella och det irrationella, alltså en konfrontation mellan motsägelser som svårligen låter sig jämföras.

Allt som jag upptäckt har sammantaget fått mig att dra slutsatsen att ledarna visste hur det låg till med rättegångarna, åtminstone tillräckligt för att inte bara sitta med armarna i kors. Emellertid ville ingen medlem av den dåvarande partiledningen som jag senare samtalande med erkänna att han hade känt till sanningen. Alla sade att polisen fört dem bakom ljuset och att de skulle ha reagerat om de bara vetat. Jag var emellertid skeptisk: 1956 kände de redan obestriddligen till sanningen utan att för den skull ge klarsignal till rehabilitering av offren. Året 1956 bevisar för övrigt på ett iögonfallande men indirekt sätt att ledarna redan under tiden för rättegångarna kände till mer än de senare ville medge. Ty fem år senare visade sig deras mentala process vara densamma: förvränga sanningen eftersom man inte kunde hindra den att gå i öppen dager, strypa den med ideologiska snaror, i den uppenbara avsikten att hålla sig kvar vid makten utan att komplicera tillvaron för sig.

Omständigheterna hindrade mig att gå till grunden i mitt sökande efter de motiv som drivit den kommunistiska ledningen när det gällde rättegångarna mot deras egna kamrater. I mina ögon finns det förmodligen flera olika orsaker till deras beteende: ovillkorlig lydnad inför Moskvas order, grundad på både rädsla och tro på det rättfärdiga i Šovjets politiska linje; brist på personligt mod; vansinnesatmosfären som karaktäriserades av häxjakter och ideologisk fanatism; makthunger och till sist vissa karaktärsdrag hos dessa ”oförsonliga bolsjeviker”.

Partiet och folket: angiveriet upphöjt till lag

När Gottwald i december 1951, strax efter arresteringen av Slánský, inbjöd alla som visste något om komplotten mot staten att meddela sig till centralkommittén för att hjälpa den med den undersökning som startats, trodde jag att det var en formell eller retorisk gest. Till min stora förvåning upptäckte jag sedan under mina efterforskningar i centralkommitténs arkiv tre tjocka pappersbuntar där svaren på Gottwalds appell låg huller om buller; Högt uppsatta kommunister: ministrar, medlemmar av centralkommittén, höga statsfunktionärer och funktionärer inom den ekonomiska apparaten och massorganisationerna – kort sagt erfarna män med en viss politisk mognad hade hörsammat partiets röst som uppmanade till angiveri.

Bland dessa hundratals brev fanns det många som ville rikta partiets uppmärksamhet på det faktum att just deras sektor fungerade dåligt på grund av "Šlanský-klickens" misstag. Med andra ord, allt som inte fungerade tillfredsställande sattes upp på "förrädarnas" räkning. Den förbluffade läsaren fick på så vis reda på allt som "Šlanský och hans gäng" påstods ha bromsat eller saboterat.

Mina efterforskningar avslöjade en allt vansinnigare och en allt mer skräckinjagande verklighet... Angivelsebrev var nästan lika många. Vissa pekade på misstänkta beteenden hos kolleger, grannar, ja till och med hos nära anhöriga till brevskrivaren; andra avslöjade "nästen av reaktionärer, trotskister, fientliga element" på alla redaktioner, förlag och företag, kort sagt överallt. Några protesterade mot kottamentaliteten hos somliga av de arresterade, som skyddade vissa på bekostnad av dem som skrivit dessa brev.

Gottwalds uppmaning till angiveri hade fått så stort gehör att liknande brev strömmade in från polisens sida, med mycket konkreta utpekanden. På så vis hade en spiral av misstänksamhet och angiveri utan slut skapats, och en våg förde genast med sig en till.

General Procházka beskrev i sitt brev till Gottwald "Šlanskýs och Reicins fientliga aktiviteter inom armén", samtidigt som han utpekade den före detta ministern Švoboda som den främst skyldige. Švoboda hade han redan vid flera tillfällen kritiserat för dennes vacklande inställning gentemot Šovjetunionen och partiet. Ett brev från två kommunistiska studenter ville avslöja den västerländska imperialismens avsikter efter upptäckten av sammansvärjningen och förutsåg att man sedan skulle anfalla de stora industricenterna, framför allt Ostrava-regionen. Och så vidare...

Så sent som 1953 hade regeringen givit varje minister i uppdrag att peka på de ödesdigra följder som "Slanskýgängets" förehavanden hade fått i deras respektive sektorer. Det var en verklig räddningsplanka för de olika ministrarna som plötsligt kunde skylla allt på "gänget". Man saknade järnmalm – det var Slanskýs fel; man brottades med svårigheter inom jordbruket – Slanský igen; maskinleveranserna till Sovjetunionen var försenade – fortfarande Slanský; försörjningsläget var dåligt – det var naturligtvis Slanskýs fel! Uttrycket "fel" betydde mer precis "följderna av ett överlagt sabotage".

Varför började mycket erfarna partifunktionärer avslöja fiender och ange vänner? Det berodde just på att de var erfarna och visste vad man måste göra för att inte falla i onåd hos centralkommittén. Eller på att de hade ansvarsposter och litade på partiet och ville hjälpa det att bli kvitt det fientliga ogräset. Samma fråga inställer sig då på nytt: trodde de på det eller ej?

Hur som helst var tillfället att skylla alla misslyckanden och brister på "fiendens sammansvärjning" för bra för att inte utnyttjas. Och man gjorde det i en sådan omfattning att det till sist blev farligt. Den kommunistiska ledningen blev tvungen att bromsa den process de själva utlöst. Novotný trädde fram och brännmärkte tendenserna att i ökande utsträckning skylla allt dåligt på "fienden" medan man glömde bjälken i sitt eget öga...

Varför hade ledningen egentligen själv satt igång denna infernaliska karusell? Trodde den verkligen på att "Slanskýgänget" var skyldigt till alla skador inom den ekonomiska sektorn? Man måste i alla fall klart säga ut att listan över "förrädarnas ogärningar" inom den ekonomiska sektorn hade upprättats av poliser som inte förstod ett dugg av ekonomi! Det är också möjligt att ledarna efter att ha låtit uppföra detta tragiska skådespel blev tvungna att spela det ända till sista akten, ända in i de politiska och ekonomiska aktiviteternas dagliga verklighet – där enfalden i anklagelserna skulle avslöjas på ett lika ohyggligt som paradoxalt sätt.

Motiven till angiveriet var olika tunga. Ett av de viktigaste var onekligen tron på partiet, förtroendet för dess ledare och för det rättfärdiga i dess politik. Ju längre ner man gick i partiapparatens hierarki desto synligare blev denna tro och detta förtroende.

Jag talar av erfarenhet: jag arbetade vid den här tiden inom kretsorganisationen. Jag hyste inte

skuggan av ett tvivel om det riktiga i partiets beslut eller om att rättegångarna var välgrundade. Jag var inte den ende – jag menar att ingen annan partifunktionär i kretsen eller distriktet såvitt jag visste hyste några tvivel om saken. Det var först senare som vissa partimedlemmar lämnade tillbaka sina partikort som tecken på protest mot rättegångarna. I fortsättningen frågade jag mig ofta hur vi hade kunnat tro på alla dessa absurditeter i den stora rättegången. Det är sant att vi inte läste anklagelseakten eller följde sessionerna i rätten. Vi kände bara till ledarnas deklARATIONER, särskilt Gottwalds, och de olika förklarande broschyrer som partiet publicerade. Vi tillägnade oss alltså bara de officiella kommentarerna till rättegången, vilket förresten var fullt tillräckligt för vårt dagliga politiska arbete. Sanningen att säga visste vi knappast mer än de vanliga medlemmarna eller de flesta icke-kommunister (de som inte tog risken att lyssna på utländska radiostationer). Bland dem var det för övrigt få som verkligen intresserade sig för rättegången: de likgiltiga, framför allt de som i hemlighet jublade över att högt uppsatta personer dömdes, var i själva verket i majoritet.

På order från centralkommitténs apparat blev personalen från olika företag inbjuden att rösta fram resolutioner till stöd för domarna och i många fall krävde man dödsstraff för samtliga fjorton anklagade. Strömmen av uttalanden hade förresten kommit i vågor alltsedan Clementis avsatts och Šling arresterats fram till kulmen som kom i och med Slánskýs arrestering.

Och alla dessa budskap ropade på hämnd och krävde en mönstergill och obarmhärtig bestraffning! Den kommunistiska ledningen hade uppmanat "folket" att höja sin "röst" till stöd för dess politik och vad man fick till svar var ett rop på blod. Ledningen hade drivit hatet till paroxysm och på vägen dit sopat bort varje mänsklig känsla och förnuftig tanke.

Jag satt försjunken i arkiven på TKPs Historiska institut och begrundade dessa hundratals resolutioner som fördömde fångarna innan de ens fått göra det minsta lilla uttalande, med den påföljd att ingen av domarna skulle ha vågat avkunna en mild dom. Och jag undrade: varifrån hade detta folk fått så mycken omänsklig grymhet? Var det regimen som alstrat den? Var det partiet som framkallat den genom att insistera på nödvändigheten av en oförsonlig klasskamp?

Jag visste hur dessa kampanjer lades upp, som få personer till sist verkligen deltog aktivt i. Centralkommittén hade genom telex givit alla kretsorganisationer direktiv om att organisera en resolutionskampanj i samband med arresteringen av Slánský – en order som genast hade återverkan på organisationerna på distriktsnivå. Ett representativt företag utsågs att rösta fram en resolution som i förväg utformats av partiorganisationens funktionärer. Texten publicerades därefter i den lokala pressen, åtföljd av en uppmaning till andra företag att ansluta sig. På alla dessa möten sträckte de flesta av deltagarna upp handen på ett mekaniskt sätt för att rösta på ännu en resolution bland så många andra. Ändå krävde en minoritet blod på grund av verklig övertygelse. Varför? I första hand därför att de litade på partiet. Rättegångens ideologi hade genom alla informationsmedel hysteriskt hamrats in i befolkningens medvetande så att man framkallat en verklig krigspsykos. Så eftertryckligt att ganska många trodde att imperialisterna ville krossa regimen och utlösa en väpnad konflikt. Avslöjandet av "agentnätet" verkade alltså lämpat att sätta punkt för dessa expansionistiska planer. Andra hoppades att arresteringarna av "förrädare och fiender", som beskylldes för alla misstag och brister inom ekonomin, äntligen skulle leda till den utlovade förbättringen av situationen.

Litet senare skulle Jiří Hendrych i en diskussion om de politiska rättegångarna säga: "Alla inom partiet är skyldiga och vi har alla givit våra respektive bidrag till de politiska rättegångarna." Han hade antagligen rätt, åtminstone till hälften. Den andra hälften av sanningen kräver att man preciserar att det fanns stora olikheter vad beträffar detta bidrag. Vissa betalade en verklig "förmögenhetsskatt" och andra bara en "källskatt" på vanlig lön.

Tjugo år senare...

Nästan tjugo år efter förberedelserna av sin största rättegång fick Tjeckoslovakien uppleva

Prag-våren. Massmedia talade då fritt om godtycket under femtiotalet, och upprättelsen av de oskyldiga offren hade blivit en av den nya partiledningens officiella målsättningar och en princip som garanterades av lagen. Rättegångarna levde alltså kvar i samhällets medvetande och alla avslöjanden om de ohyggligheter som hade begåtts i det förflutna absorberades som hälsosamma och immuniserande motgifter.

De godtyckliga rättegångarna hade lämnat sår som aldrig läkts. Jag hade tillfälle att samtala med vissa änkor till avrättade i rättegången mot det ”partifientliga centret”... Fru Šváb kunde aldrig förmå sig att tro att hennes man förr hade kunnat delta i förhör där omänskliga metoder användes, han som alltid varit en förekommande make och en god familjefar. Jag hade ingen anledning att betvivla vad hon berättade om deras familjeliv, men jag kunde inte övertyga henne om vad Šváb hade haft för sig i sitt offentliga liv. Flera gånger upprepade hon för mig de sista ord som han hade yttrat då hon besökt honom för sista gången kvällen före avrättningen: ”Du vet att det aldrig funnits annat än partiet och familjen i mitt liv. Mitt största misstag var att låta mig luras av det där avskummet.” I denna förtroliga avskedsmening såg hon en bekräftelse på hans trohet gentemot partiet och samtidigt någonting som för alltid skulle förbli gåtfullt.

Reicins änka tog sin man i försvar på ett liknande sätt. Hon kunde inte förmå sig att tro på allt som man sade eller skrev om hans olagliga aktiviteter i ledningen för den militära säkerhetstjänsten. Hon trodde att allt detta gjordes med Gottwalds goda minne, liksom hon tyckt sig förstå det av vissa telefonsamtal som Gottwald haft med hennes man. Och hon kunde inte förstå varför man hade skyllt allting på Reicin utan att nämna de andra.

Samtalet med Frejkas änka gjorde mig ännu mer nedstämd. Hon hade genomlevt sin sorg två gånger: när domen avkunnats och när hennes man fått sin upprättelse. Ty hon var en av de få hustrur som hade trott att mannens bekännelser inför domstolen var uppriktiga. Hon förklarade själv för mig varför hon gjorde det: eftersom hon kände till sin mans absoluta uppriktighet och visste att han aldrig ljugit under hela sitt liv trodde hon att han sade sanningen under alla omständigheter, till och med inför domstolen. Jag dristade mig till att fråga henne hur hon då förklarade de bekännelser som hennes man så övertygande lagt fram och som han för övrigt upprepade i sitt sista brev till Gottwald. Hon svarade mig: ”Min man hade uppfostrats i absolut respekt för faderns auktoritet, som det är brukligt i vissa judiska familjer. Efter att ha förlorat sin far som dog under kriget i ett koncentrationsläger överförde han hela sin tillgivenhet och tillit på Gottwald. När han upptäckte att han hade förlorat Gottwalds förtroende störtade hela hans universum samman och han sökte sin frälsning i 'bekännelserna' och hoppades att han kunde sona någon sorts skuld genom att avlägga dem.”

I slutet av vårt samtal frågade fru Frejka mig om jag kunde hjälpa henne att få tillbaka sin avrättade mans aska, för att hennes dotter skulle få en symbol av familjens förflutna. Jag tyckte så synd om henne att jag inte kunde avslöja för henne varför det var omöjligt: de som betraktade sig som byggare av en bättre värld hade hållt askan efter de elva avrättade i ett antal påsar och sedan hade de tagit en bil och strött ut innehållet på en hal liten väg i närheten av Prag.

De politiska rättegångarna, som hade lämnat outplånliga spår i offrens familjer, tog plötsligt också ut sin hämnd på sina anstiftare. Prchals son, vars far varit vice säkerhetsminister under rättegångsperioden, fick utstå oberättigade trakasserier under sin militärtjänst när de övergrepp som hans far gjort sig skyldig till avslöjades. Čepičkas döttrar blev bestörta av allt som pressen hade avslöjat om faderns och morfaderns Gottwalds förehavanden. Ibland fick dessa avslöjanden tragiska följder: jag tänker till exempel på hur den läkare som tjänstgjorde i Ruzyň-fängelset på femtiotalet senare begick självmord. Och det är säkerligen inte en slump att minnet av rättegångarna och andra ohyggliga bilder från den tiden plågade Dolanský och Široký in i det sista.

Novotný förklarade inför centralkommittén 1968 att han sedan han just avancerat till partiledningen hade blivit så chockad av detta högsta organs beslut beträffande de politiska rättegångarna att det gav honom en läxa för resten av hans politiska liv. Ändå hade samme Novotný tio år tidigare – också inför centralkommittén – försäkrat att efter februari 1948 måste partiet visa sig hårt för att kunna tvinga igenom sin politiska linje. Och han tillfogade att samma fasthet var nödvändig också idag – det vill säga 1957 – ty ”om vi ger efter när det gäller rehabiliteringarna vet man inte vilka följderna kan bli”.

Vissa av polisens illegala metoder bestraffades 1968. Det var framför allt fallet med sju poliser som dömdes för att ha orsakat tre häktades död och begått andra otillåtliga övergrepp. Dessa handlingar, som uppmärksammats redan 1953 vid en inspektion av ordningsstyrkorna som lydde under minister Bacílek, hade förblivit ostraffade på femtiotalet eftersom partiet beslutat att tysta ner affären. De sju dömda försattes för övrigt på fri fot efter 1969; hur som helst hade avslöjandena av polisvåldet och framför allt de rättsliga åtgärderna mot de skyldiga föranlett en hälsosam vädring inom polisens led.

I partiets intresse

I vilken ände man än börjar studera motiven hos alla de människor som i olika egenskaper spelade en roll i de politiska rättegångarna kommer man till sist alltid fram till denna nyckelförklaring: ”i partiets intresse”.

Det var i kraft av partiets resolutioner som den politiska polisen verkställde arresteringar och brutala förhör. Det var på partiets befallning som de åtalade erkände rena fantasibrott, offentligt spottade på sitt förflutna och utmålade sig som de värsta brottslingar som förtjänade det strängaste av alla straff. Eftersom partiet hade velat ha det på det viset lärde de sig rena fantasibekännelser utantill för att kunna rabbla dem inför domstolen och den allmänna opinionen. Och dessa regimens stöttepelare, som de egna kamraterna hade skickat i döden, gick ibland så långt som att under galgen utstöta detta sista skrik: ”Leve Tjeckoslovakiens kommunistiska parti, leve Gottwald!” Deras kärlek till partiet förnekades aldrig, inte ens i deras sista brev till familjen eller till Gottwald: en del av dem uttrycker i brevet sin önskan om att deras barn ska uppfostras i den kommunistiska andan och i trohet mot partiet.

Det var också i partiets intresse som åklagaren lade fram sina åtalspunkter som var så späckade med fasansfulla brott att ett helt liv inte hade räckt till för att utföra dem. För domarna var avkunnandet av oförsonliga domar i republikens namn detsamma som att avkunna dem i ”partiets namn”, eftersom deras chef telefonledes hade dikterat hur många rep de skulle fördela. Och försvarsadvokaterna böjde sig också för partiets order som den politiska polisen förmedlade till dem.

För sin del hade den kommunistiska ledningen åberopat partiets intressen när de i detta tragiska drama givit vissa rollen som bödel och andra rollen som försoningsoffer. I partiets namn eller intresse, i Moskvas eller eget intresse, hade partiledningen utfört dussintals politiska mord och tusentals godtyckliga övergrepp. Det var under partiintressets fana som ledningen uppmanade till klassvaksamhet och angiveri, det var under samma tecken som den utlöste häxjakten och ropen på blod. Den utnyttjade partimedlemmens och den enkle medborgarens förtroende för att få sina ohyggligheter godkända. Det var i partiets och partiintressets namn som vågen av våldsam repression, godtycke och övergrepp som svepte fram över landet sedan 1948 lanserades. Partiets intressen, som ibland presenterades som arbetarklassens eller folkets intressen, hade på så sätt gått i spetsen för alla samhällsliga förändringar som Tjeckoslovakien upplevt sedan krigsslutet.

Och det är inte allt: det var likaså i partiets intresse som de fem broderpartiernas ”internationella hjälp” i augusti 1968 anlände. Över sextusen stridsvagnar, åttahundra flygplan, tvåusen kanoner och tjugosju fulltaliga divisioner invaderade Tjeckoslovakien för att bekräfta partiets roll som allomfattande politisk kraft, med andra ord för att återupprätta dess maktmonopol.

Hur såg då detta parti ut? Vad dölde sig bakom detta magiska ord? Vilken var hemligheten bakom dess makt och styrka, som var i stånd att uppbåda så mycken energi?

Det bestod av en och en halv miljon medlemmar* som var organiserade med järndisciplin i en maktpyramid:

- En och en halv miljon medlemmar på basnivå, som inte gjorde något annat än att då och då gå på möten. Det var en passiv massa som man ibland kunde sätta i tillfälligt tvångsarbete;
- Tvåusen betalda funktionärer i företagen, administrationen och kommunerna, som fyllde de mest skiftande och dunkla funktioner, ibland av hängivenhet, ibland av yrkesförpliktelse;
- Trehundratusen frivilliga eller betalda funktionärer inom partiorganisationerna på distrikts- och krets nivå samt i centralkommitténs apparat. De hade en mängd olika uppgifter inom partiets organ och apparat, inom staten, näringslivet och massorganisationerna. Det var den aktivaste gruppen inom partiet, som skapade sin egen profil och bestämde nivån på sin aktivitet. Dessa funktionärer var samhälleligt bundna till partiet som bestämde vilka funktioner de skulle ha. Denna samhälleliga bindning fungerade hos de flesta av dem som en sporre i deras arbete till stöd för partiets politik;
- Tio till femton medlemmar av den högsta partiledningen som innehade hela makten och utövade sitt herravälde över samhället i dess helhet. Ledningen genomdrev sin vilja genom krets- och distriktsledningarna, plus några delegater i de stora företagen, och framför allt genom partiapparaten, som förmedlade den härskande gruppens vilja till alla strukturer och länkar inom den nationella gemenskapen.

Partiet var med sina medlemmar, sin organisation och sin apparat det huvudsakliga och mest lämpade instrumentet att föreviga den härskande gruppens totala grepp om samhället, eftersom de olika trappstegen inom organisationen förfogade över en fullmakt som stod i proportion till deras betydelse i maktpyramiden. Den härskande gruppens vilja och intressen framlades i form av storslagna ideal om social rättvisa, jämlikhet, ekonomisk utveckling och demokratisk makt. Löften som för övrigt aldrig infriats. Ideologin fungerade just som ett andra band som vid sidan av det samhälleliga skulle knyta medlemmarna närmare till partiet för att stimulera deras tro och handlingsberedskap.

Partiet var trots allt en levande och föränderlig organisation. Vid tiden för maktövertagandet var medlemsmassan övertygad om att deras aktivitet tjänade partiet i dess ansträngningar att nå de uppsatta målen. Allteftersom partiet fjärmade sig från dessa mål och ideal och till sist helt bröt med dem slaknade emellertid det ideologiska bandet mellan medlemmarna och partiet, vilket gjorde att endast det samhälleliga bandet fanns kvar och upptog hela platsen. Antalet partimedlemmar som engagerade sig av idealism blev med åren så litet att de till sist bara utgjorde en minoritet som blivit ett undantag, ja till och med ett oberäkneligt inslag i organisationen. Partiet hade väsentligen förändrats: från att ha varit ett instrument skapat för att förverkliga ett ideal hade det blivit ett grovt verktyg för den härskande gruppen att upprätthålla sitt herravälde över samhället. Det kunde bara fullfölja detta uppdrag genom att förstärka partifunktionärernas samhälleliga beroende av partiet och genom att ge dem en känsla av att dela maktens smulor.

Rehabiliteringen

Under den period då jag försökte utverka att vår kommission också skulle granska hur rehabiliteringarna gått till i Tjeckoslovakien anade jag föga vilka överraskningar som denna del av historien hade i beredskap för mig.

Två omständigheter tilldrog sig särskilt min uppmärksamhet och det var i första hand följande

* Tjeckoslovakien har omkring 14 miljoner invånare (övers anm).

plågsamma konstaterande: medan rehabiliteringen under åren 1953-1955 redan hade inletts i grannländerna gick repressionsmaskineriet fortfarande för fullt i Tjeckoslovakien. Alla de rättegångar som man kallar ”påföljande” (efter Slánský-rättegången) utspelades under denna period.

För det andra: dittills hade jag trott att rehabiliteringarna kommit i gång så sakta på grund av att de upptäckter som gjorts om de politiska rättegångarna visade att ämnet var mycket komplicerat; ett ögonkast på de redogörelser som de två tidigare rehabiliteringskommisionerna gjort räckte för att jag skulle tas ur min villfarelse. Jag kunde alltså med verklig avsmak konstatera att den kommunistiska ledningen inte längre kunde hysa något tvivel om det sätt som rättegångarna lagts upp på. Den 23 april 1956 visste samtliga medlemmar av politbyrån tillräckligt mycket för att kunna inleda en fullständig rehabilitering och frige de oskyldiga som fortfarande satt fängslade. Och åtminstone två medlemmar av ledningen — Barák och Novotný — var förmodligen informerade sedan nästan ett år tillbaka. Doubek och hans medhjälpare, som satt fängslade vid den här tidpunkten, hade just skrivit en detaljerad bekännelse som utförligt redogör för de olika metoderna som användes för att lägga upp och iscensätta rättegångarna. Och detta avslöjande dokument fick politbyrån ta del av den 23 april 1956: ytterligare sju år skulle gå innan partiledningen äntligen tillerkände de gamla kommunistiska fångarna full upprättelse. Vad de andra offren beträffade, de som var i klar majoritet, skulle de inte rentvås förrän under Prag-våren.

Detta omänskliga sätt att behandla politiska offer är i mitt tycke på samma nivå som själva rättegångarna. Den granskning av rättegångarna som partiledningen verkställde under åren 1955-1957 var i själva verket en andra rond av godtyckliga domar. Jag ansåg att de som 1951 hade fattat politiska beslut angående rättegångarna på sin höjd kunde hävda att de då var okunniga om de metoder som användes för att iscensätta dem. Men 1956 hade ledningen inte längre någon sådan ursäkt. Den visste allt. Den var alltså minst lika ansvarig som de som tidigare, medvetet eller ej, hade godkänt politiska mord. Ty det var uppenbart att de ansvariga 1956 hade handlat utifrån full kunskap om vad saken gällde.

Den 23 april 1956 blev ett datum som i mina ögon markerade en avgörande vändning i rehabiliteringens historia, och jag beslöt att ta detta datum som kriterium för att mäta graden av ansvar som de respektive politbyråmedlemmarna hade vid den tidpunkten. En del av dem sökte spontant upp mig för att diskutera ämnet och jag sökte i min tur upp andra för att ställa frågor.

Vad de berättade för mig...

Zdeněk Fierlinger var den förste som kom och besökte mig. 1956 var han talman i parlamentet och medlem av politbyrån. Det var en gammal garvad ledare. Han hade varit ambassadör i Moskva under kriget, regeringschef 1945, därefter minister, och han satt med i centralkommitténs presidium sedan 1948. Han hade som obrottslig anhängare av Sovjetunionen alltid troget tjänat TKP, också åren 1945-1947 då han var ordförande i det socialdemokratiska partiet.

Innan vi träffades ville Fierlinger absolut få bekräftat att han verkligen varit med om detta möte i april 1956 då Doubeks och hans medarbetares bekännelse diskuterades — ty, sade han, han kom inte ihåg någonting av det. Det protokoll från sammankomsten som fanns bevarat i arkiven bekräftade givetvis att Fierlinger varit närvarande. Han hade emellertid inte yttrat sig under diskussionen. Han började med att berätta för mig vilka åtgärder han personligen vidtagit till förmån för rehabiliteringarna. Sanningen att säga rörde det sig om ett enda fall, nämligen om den före detta riksbankschefen Nebesář. Han hade arresterats tillsammans med andra socialdemokrater och därefter funnits icke skyldig, men Barák hade motsatt sig hans rehabilitering under förevändning att polisen hade bevis för att han begått andra brott som han inte blivit dömd för. Då Fierlinger framhärdat med att vilja rehabilitera Nebesář och bett om

att få se hans dossier hade han stött på ett kategoriskt veto från Barák. Denne anklagade därefter Fierlinger, under ett politbyråmöte, för att vilja undergräva polisens auktoritet genom sina olika ingripanden. En sådan inställning var enligt Barák desto skadligare som hundratals sovjetiska experter intresserade sig för denna undersökning. Avslutningsvis förebrådde Barák till och med Fierlinger för att inte uppföra sig som en verklig kamrat, därför att han ”rörde sig medan man spelade nationalsången”.

Jag måste tillstå att Fierlingers ingripande till förmån för Nebesář var något unikt bland politbyråmedlemmarna. I detta sammanhang minde jag hur han reagerat i fallet Slánský. När medlemmarna av centralkommitténs presidium den 24 november 1951 fick reda på att Slánský arresterats var det faktiskt bara Fierlinger och Ďuriš som blygt hade frågat om det fanns några formella bevis som motiverade arresteringen av generalsekreteraren. Och ändå hade dessa två alltid varit kritiskt inställda till Slánský.

Vi återgick till rehabiliteringarna... ”Varför genomförde ni dem inte redan 1957 och varför ville ni fem år senare fortfarande inte ge offren en fullkomlig återupprättelse?” frågade jag honom. I stället för att svara direkt gjorde Fierlinger ett utfall mot Novotný som enligt honom var ansvarig för allt. Han skulle ha styrt politbyråns arbete på ett sådant sätt att den i alla frågor måste vara enig, när det gällde rehabiliteringarna som allt annat. Han fortsatte med att beskriva Novotný som en otillgänglig människa, elak och omänsklig, som hade skapat en kvävande atmosfär och infört odemokratiska metoder.

Jag ville först avbryta denna ström av motbeskyllningar och invände lugnt att man ändå inte kunde skylla allt på Novotný och att varje medlem av politbyrå när allt kom omkring hade varit fri att begära avsked om han inte var överens med den politik som fördes. Men han lyssnade inte på mig utan fortsatte i alltmer rasande ton. ”Hör på, kamrat”, sade jag till honom, ”du vet mycket väl att jag inte sitter här för att försvara Novotný, men om jag under loppet av två år hade fått flera vita kuvert som innehöll över en miljon kronor skulle jag åtminstone ha anständigheten att inte förtala honom nu. Det du vet nu visste du säkert också under den period då du tog emot pengar.

Vårt samtal slutade där. Jag återsåg Fierlinger några månader senare och vi diskuterade under flera timmar den tjeckoslovakiska efterkrigshistorien utan att komma överens på särskilt många punkter.

Minnesförlusten hade blivit smittsam... Široký minde lika litet av detta politbyråmöte i april 1956 som Fierlinger. Jag hälsade på honom i hans hem i början av augusti 1968. Han bodde i en liten tvårummare på nedre botten i en angenäm flygelbyggnad. Jag tyckte att han såg trött och åldrad ut. Han hade blivit avsatt från alla sina sysslor och hade nu ingenting att göra. Men eftersom politiken var hans kärlek, hans enda passion så intresserade han sig inte för någonting annat. Sedan hans hustru begått självmord levde han ensam, utan familj och utan att någon kom och hälsade på honom. Denne politiker som förr i tiden varit så lysande hade nu blivit en bruten gamling. Han tog emot mig med stor misstro: ”Vad finns det mer som ni vill veta?” frågade han mig. ”Ni har ju redan skrivit (han menade en av mina artiklar. Förf. anm.) att den grupp med fem personer som jag var med i var ansvarig för samtliga arresteringar. Men Gottwald inbjöd mig inte alltid och Čepička stod honom mycket närmare än de andra medlemmarna av ledningen.”

När Široký sedan talade om den presskampanj kring rehabiliteringarna som särskilt uppehållit sig vid den roll som han spelat i de politiska rättegångarna suckade han: ”Jag vet inte vem som är mest beklagansvärd, döda som Gottwald och Slánský eller jag. De har ju åtminstone inte behövt uppleva hur man kastar sig över dem. Jag undrar om det finns något värre straff. Ingen kan föreställa sig idag hur rädd jag var inför varje rättegång som inleddes.” Apropå Husák, som i en artikel skrivit att Široký var den huvudansvarige för rättegångarna i Slovakien, nöjde han sig med att muttra: ”Men Gusto vet mycket väl hur allt det där gick till”,

utan att vilja förklara sig ytterligare i ämnet. Till sist kom vi fram till rehabiliteringarna.

Jag frågade: ”Varför ville ni inte inleda rehabiliteringarna redan 1956-1957? Ni hade ju i alla fall fått klagomål från anhöriga och från dömda som hade överlevt...” Širokýs svar gjorde mig en smula förvånad: ”Det fanns en kommission för rehabiliteringarna. Framställningarna förelades kommissionen genom förste sekreteraren och inrikesministern. Jag hade ingen anledning att betvivla deras ord. Varför skulle jag ha trott på offren och deras anhöriga snarare än på vad Novotný och Barák sade till mig?” Rent formellt var hans resonemang logiskt. Det skulle ha hållit i ett demokratiskt land, men tyvärr inte i ett land som inte respekterade lagen.

Barák blev inte alls illa berörd av min fråga beträffande den kommission som han varit ordförande i mellan 1955-1957 och som inte hade rehabiliterat någon trots att den kände till hela sanningen. Han förklarade bara att allt var Novotnýs och några andra kommissionsmedlemmars fel och han tillade att Novotný systematiskt hade avvisat alla förslag som Barák hade lagt fram eller att han hänvisat till hinder från partiledningens sida. Jag visste redan tillräckligt mycket om hur rehabiliteringarna gått till för att inte låta mig duperas. Barák sade inte sanningen: han hade själv motsatt sig rehabiliteringarna som han var en ivrig motståndare till. Bevis på detta fanns i mötesprotokollen från ”hans kommission” och de hade bekräftats för mig av andra medlemmar i kommissionen. Barák returnerade dossiererna till dem och krävde att de skulle omarbetas enligt hans anvisningar som, sade han, kom från Novotný eller hade hans godkännande. Å andra sidan lät han dem ofta veta att en fullständig rehabilitering skulle skada partiets trovärdighet och polisens auktoritet.

Varför denna negativa inställning från Baráks sida beträffande rehabiliteringarna? Att gömma sig bakom Novotný var ett enkelt knep, men det motsvarade inte sanningen. I egenskap av inrikesminister sedan september 1953 hade Barák varit upp över öronen inblandad i de ”påföljande” rättegångarna. Han hade utan tvivel spelat en huvudroll i dessa händelser. Dessutom var han den politiska polisens man och han skyddade den med alla medel, till och med de främsta iscensättarna av den stora rättegången. Han var avgjort motståndare till arresteringen av Doubek och hans medhjälpare och sedan han inte kunnat hindra den motsatte han sig att de skulle ställas inför rätta. Hans argument var inte utan intresse: om vi dömer Doubek och hans grupp bidrar vi till att rättfärdiga Gottwald och de andra. Ty Doubek och hans män verkställde bara partiledningens order.

Skulle känslan för rättvisa ha väckts hos Barák? I viss mån hade han faktiskt rätt: politikerna, som bar det tyngsta ansvaret, hade undsluppit straff medan man bestraffade poliserna. För att vara helt rättvis borde man ha betonat politikernas ansvar istället för att bara ha tagit polisens försvar. Men så långt hade Barák inte gått av två enkla anledningar: för det första skulle han ha stött på motstånd från de flesta medlemmarna av partiledningen och på så sätt riskerat att gräva sin egen grav; för det andra skulle man i så fall ha krävt redogörelser och förklaringar från hans egen sida. Hans försvar av polisen var alltså en sorts självförsvar: ifall polisen hade åtalats skulle skuggan av tvivel också ha fallit över honom själv som var deras politiske chef.

Barák ville också framstå som den som tagit det verkliga initiativet till en granskning av rättegångarna, och han försäkrade mig att han redan 1954 hade skapat en kommission för detta ändamål på sitt ministerium. När Novotný fått reda på detta hade han hävdade att partiet aldrig borde avstå från monopoliet på granskningen av rättegångarna — en orsak till att han slutligen inrättat partikommissionen som fick till uppgift att genomföra rehabiliteringarna. Indirekta bevis tyder på att Barák talade sanning om sitt initiativ på ministeriet: det fanns verkligen en sorts kortregister där över vissa fall och händelser under åren 1949-1952. Idén skulle ha kommit från Barák efter ett samtal med hans sovjetiske rådgivare... som förvånade sig över de överdrivet hårda domar som avkunnats i Tjeckoslovakien. Det hade inträffat 1954, vid den tidpunkt då de ”påföljande” rättegångarna fortfarande pågick, med lika hårda domar. Den sovjetiske rådgivaren ifrågasatte emellertid inte på något sätt att rättegångarna skulle vara

välmotiverade eller att de anklagade skulle vara skyldiga. Han tyckte bara att straffen föreföll honom orättvisa. Detta var också den ideologi som inspirerade Barák-kommissionen i deras granskningsarbete 1955-1957. Skulle Baráks rådgivare inte ha viskat i hans öra att det i grund och botten också var den linje som Moskva antagit efter arresteringen av Beria, Abakoumov och Lichatjev, de forna herrarna inom den sovjetiska underrättelsetjänsten? Mina samtal med Novotný om rättegångarna ägde rum vid en tidpunkt då han bara var en vanlig enskild individ som dragit sig tillbaka från det politiska livet. Denna situation verkade tynga honom. Den första gången besökte Krajčír och jag honom i en liten villa som centralkommittén hade ställt till hans förfogande i Smichov, Prags luxuösa kvarter.

Vårt samtal löpte i alla riktningar och det var svårt att rikta in det på vad jag verkligen ville tala om. Novotný återkom hela tiden till aktuella frågor som uppenbarligen var i centrum för hans intresse. Jag ska trots allt försöka sammanfatta hans synpunkter på rehabiliteringen, så som han lade fram dem under våra samtal.

”Nu vill man göra mig till syndabock för allt”, hävdade Novotný inledningsvis. ”Det är bekvämt, men vad är jag egentligen skyldig till? Misstagen inom ekonomin, det var Černík, när det gällde kulturen var det Hendrych, och vad rehabiliteringarna beträffar var det Kolder. Jag ska samla allt det där i en dossier för att visa vilket ansvar var och en hade.” På min fråga om granskningen av rättegångarna under åren 1955-1957 svarade han med att anklaga Barák som ”dragit fördel av den och utnyttjat inkonsekvensen i granskningen för sina egna personliga intriger”. ”Jag har förresten alltid godkänt alla hans förslag”, tillade han.

Några dagar senare delgav jag Kolder vad Novotný sagt. Jag stötte av en slump ihop med honom utanför centralkommitténs presidiesal. Han blev fruktansvärt upprörd och kallade Novotný för saker som jag av anständighets skull inte vill återge. Han talade indignerat om hur han upprepade gånger stött på Novotný: ”Han ville inte rehabilitera Slánský, han var mot Taussigová, mot Husák, mot Šváb, mot en massa andra! Han vägrade kategoriskt att lyssna på vårt förslag att inte längre välja in de mest politiskt belastade i partiets centralorgan. Men han gjorde precis tvärtom, han framtvingade på nytt invalet av Köhler, Bacílek, David. Men han lyckades inte rädda dem eftersom de blev avsatta litet senare. Ingen medlem av den forna partiledningen visade oss förresten någon samarbetsvilja. De var alla måna om att understryka — Novotný och de andra — att man måste gå försiktigt fram och inte låta några huvuden falla.”

Protokollen från presidiets möten mellan november 1962 och april 1963 bekräftade för mig att Kolder talade sanning. Och jag undrade varför Novotný så energiskt hade försvarat denna trio — alla notoriska samarbetsmän med den sovjetiska hemliga polisen. Av personlig övertygelse eller på Moskvas order? 1954 genomdrev han en viktig befordran av Köhler och såg till att Bacílek satt kvar på mycket höga poster fastän han visste att han var synnerligen inkompetent.

Men låt oss återvända till mina samtal med Novotný. Hans mycket subjektiva politiska resonemang resulterade i att alla händelser till sist kunde spåras till en enskild person. Han föreföll oförmögen att se objektivt på någonting. Vad rehabiliteringarna beträffar var det samma sak. Genom tålmodiga frågor lyckades jag trots allt få en skymt av hur han såg på saken.

Jag frågade honom naturligtvis varför de inte hade börjat rehabilitera redan i mitten av femtiotalet, eftersom de då hade fullt tillräckliga bevis. Hans osammanhängande svar innehöll tre skäl: ”Vi var tvungna att gå försiktigt fram”, sade han till mig. ”Omöjligt att avslöja allt vid den tiden. Ni kommer väl ihåg, 1956, Polen, Ungern? Om vi hade ordnat högtidliga begravningar av offren, som man gjorde med Rajk i Ungern, skulle vi ha fått vara med om samma sak här. Kunde vi ta risken att sätta socialismen i fara på samma sätt som i Ungern? Ingenting var vid den här tiden viktigare än att upprätthålla disciplinen inom partiet — och vad skulle vi ha vunnit med rehabiliteringarna? Jag ville inte heller säga sanningen om

rättegångarna för att inte tvingas tala om Gottwald. Det var av omtanke om minnet av honom.”

Den andra orsaken hade enligt Novotný att göra med ryssarnas rekommendationer att gå till väga som de hade gjort, försiktigt och utan rabalder i massmedia. Chrusjtjov hade rått honom att anförtro rehabiliteringen åt partiet ensamt, något som Novotný också drev igenom. Utan partiets samtycke hade ingen rätt att föreslå granskning av någon rättegång. Novotny skröt med denna ”partikontroll” som med en personlig merit och glömde bort att se baksidan av medaljen: partiets bild var fortfarande nersmutsad av godtyckets nya missgärningar.

Den tredje orsaken hade samband med den opposition som de andra medlemmarna i politbyrån bildade. Novotný redogjorde för alla sina förslag som politbyrån hade avvisat. Zápotocký avskydde att ”rota i det förflutna” och ansåg dessutom att rehabiliteringarna skulle bli för dyra för statskassan. De var överens med Široký om att alla dömda trots allt hade begått brott — kanske andra än dem de hade blivit dömda för: ”På så vis blev jag tvungen att ibland handla bakom ryggen på ledningen, nästan i smyg, för att ge vissa offer eller anhöriga arbete eller ekonomiskt stöd.”

En jämförelse mellan Novotns redogörelse och dokumenten från den kommunistiska ledningen skulle emellertid avslöja att han avsiktligt hoppat över vissa fakta eller att han hade minnesluckor. Det var som om han inte var helt medveten om hur tungt vägande de politiska skälen var i samband med frågan om rehabiliteringarna skulle genomföras eller ej. Det är inte heller uteslutet att han mycket väl kände till dem men inte kunde eller ville erkänna dem.

Under ett av samtalen anförtrodde han mig att viktiga dokument som avslöjade upprinnelsen till rättegångarna fanns i en låda som var gömd i hans privata arkiv, som i sin tur befann sig i ett kassaskåp på centralkommitténs högkvarter. På denna låda, som var omsorgsfullt förseglad, stod följande: ”Beträffande de politiska rättegångarna. Får endast öppnas av förste sekreteraren eller med hans tillstånd.” Innehållet gav mig inte mer än jag redan visste. Novotný hade sorterat in Barák-kommissionens slutrapport och protokollen från olika möten. Hans privata arkiv var betydligt intressantare. Bland annat fanns ett brev som Jan Masaryk skrivit till Stalin. Masaryk var utrikesminister från 1945 till 1948 och brevet hade skrivits några dagar före hans mystiska död. I Novotnýs arkiv fanns brevet utskrivet på maskin i flera kopior. Innehållet i det antyder att Masaryk beslutat sig för att ta livet av sig.

I godtyckets tjänst

Samtalen med de forna medlemmarna av den kommunistiska ledningen bekräftade slutligen för mig att Doubeks och hans medhjälparens beklännelse ingalunda gjort något intryck på dem. De kom inte ens ihåg den! Innehöll den alltså ingenting som kunde väcka dem? Det är sant att den tjeckoslovakiska ledningen inte heller hade reagerat på andra signaler, som den fått tidigare. 1953 hade den fått nyttiga upplysningar från Moskva om orsakerna till arresteringen, domen och avrättningen av Beria och hans vänner. Information som gjordes ännu mer detaljerad året därpå och som åtföljdes av den första muntliga kritiken av Stalin... Men när jag frågade Novotný,

Čiroký och Čepička om dessa nyheter hade fått dem att dra några paralleller med rättegångarna i Tjeckoslovakien verkade de förvånade: vilket samband skulle det finnas? De såg inte heller något samband när det var fråga om de rådgivare som Beria skickat till Tjeckoslovakien, inte heller angående frigivningen av Field 1954 eller när man 1955 suddade ut alla förolämpningar mot Tito. Kort sagt, de uppförde sig som om Tjeckoslovakien inte hade berörts av dessa händelser.

I själva verket hade de mycket väl upptäckt dem och reagerat på dem. Ty dessa händelser var en del av en mängd sinsemellan sammanhängande orsaker som till sist fått ledningen att inleda granskningen av domarna. Det är förvisso svårt att avgöra om det var de internationella

händelserna, de överlevandes och deras anhörigas klagomål eller rekommendationerna från Baráks rådgivare som spelat den mest avgörande rollen. Bacilek hade 1956 antytt att Novotný efter domen mot Beria hade föreslagit en granskning av rättegångarna i Tjeckoslovakien. Sex månader efter den sista av de ”påföljande” rättegångarna bildades Barák-kommissionen. Den kallades också ”A-kommissionen” — A som i amnesti — och hade i uppdrag att endast granska rättegångarna mot högt uppsatta kommunister för att om det behövdes minska straffen, men den skulle inte röra vid den viktigaste rättegången — den mot det ”partifientliga centrat” och den skulle dessutom omöjliggöra en granskning av den.

Hur reagerade då den tjeckoslovakiska politbyrån på domen mot Beria, på att Tito togs till nåder och på att Field frigavs?

Den förklarade helt enkelt att Slánský hade varit en ”tjeckoslovakisk Beria” på så sätt att han arbetat för samma mål som Beria i Sovjetunionen, och att de två männen hade arbetat tillsammans — samtidigt som den struntade i det faktum att de aldrig träffats. Enligt politbyrån var rättegången mot Slánský alltså fullt berättigad och varken rehabiliteringen av Field eller Tito förändrade någonting. I motsats till vad som tilldrog sig i grannländerna låtsades ledarna i Prag tro att rättegångarna var välgrundade. Deras reaktion stred mot vad man hade rätt att vänta sig av dem: de sökte ideologiska argument för att förhindra rehabiliteringarna i stället för att äntligen låta rättvisan ha sin gång.

Det verkar i det närmaste otroligt att kommunistiska ledare, som alltsedan Komintern blivit tränade i att med osvikligt väderkorn märka varje omsvängning och dess konsekvenser, inte rätt kunde utvärdera händelserna i sin omgivning, särskilt i Sovjetunionen: upplysningarna om Beria hade varit tillräckligt fullständiga för att fungera som en väckarklocka. Eller var den åsikt som Barák fick genom sin sovjetiske rådgivare definitivt ett uttryck för Moskvas officiella linje: att inte helt utplåna de dömdas skuld och att bara minska deras domar i rimliga proportioner? Hur som helst rimmar de instruktioner som TKPs politbyrå i januari 1955 gav den nybildade Barák-kommissionen med denna linje.

I början av 1956 ville politbyrån i Prag få ett slut på granskningarna av rättegångarna. Slutrapporten till centralkommittén bekräftade att alla de dömda varit skyldiga, föreslog en minskning av straffet för somliga och gjorde inte någonting beträffande rättegången mot Slánský, förutom att Slánský döptes om från att ha varit ”Tjeckoslovakiens Rajk” till ”Tjeckoslovakiens Beria”. Denna version, som först skickades till Moskva för godkännande, skulle där diskuteras efter det sovjetiska kommunistpartiets tjugonde kongress. Vi vet ingenting exakt om hur samtalen förflöt eller vilka instruktioner som Kreml utfärdade. Sannolikt var det som Novotný berättat så att man fick råd om försiktighet, särskilt beträffande Slánský-rättegången. Också Zápotockýs diskussion med tjeckoslovakiska studenter i Moskva tycks peka åt samma håll. När studenterna, som Zápotocký tog emot under sin vistelse i Moskva med anledning av den 20:e kongressen, frågade honom om avslöjandena om Stalins brott inte skulle leda till att rättegången mot Slánský togs upp till granskning svarade han nekande. Novotný hade på samma sätt i det tal han höll för att förklara den 20:e partikongressen på nytt kallat Slánský för ”Tjeckoslovakiens Beria” och hävdade att rättegången mot honom varit fullt berättigad.

Det var först i april 1956 som den kommission slutligen skapades som skulle granska rättegången mot det ”partifientliga centret”, också kallad C-kommissionen. Varför denna plötsliga omsvängning? Hade ledarna plötsligt blivit övertygade om att det i rättvisans namn var ofrånkomligt att inleda en granskning av domarna? Det skulle snart visa sig att begreppet rättvisa inte hade spelat någon roll i detta beslut, som hade andra och mycket mindre ädla motiv. Ledningen hade i själva verket insett att Slánský-rättegångens gamla konstruktion framstod som alltmer suspekt i ljuset av det sovjetiska kommunistpartiets 20:e kongress, allteftersom de olika huvudanklagelserna — titoism, Field-nätet etc — måste förklaras vara

förlegade. För att rädda det befogade i rättegången var det nödvändigt att snabbt byta ut dess förpackning. Man införde alltså idén att de dömda inte hade begått alla de brott som de hade dömts för, men att de däremot hade varit skyldiga till andra missgärningar som de skulle ha kunnat dömas för. Genom detta hokus-pokus visade man att det varit fullkomligt lagenligt att döma och avrätta dem.

Under loppet av dessa två år undergick alltså det ideologiska rättfärdigandet av rättegången flera mödosamma förändringar. Alla dessa ansträngningar hade ett enda mål: att rädda så mycket av rättegångarna att man inte skulle bli tvungen att rehabilitera de dömda, att fortsätta hävda att de hur som helst varit skyldiga till något och att gå med på att benåda dem. Det var en monstruös logik: samma män som orättvist hade kastat dem i fängelse erbjöd dem nu amnesti för en oberättigad dom! Att upprätthålla skulden var emellertid viktigt för männen vid makten. Det gjorde det möjligt för dem att fortsätta sin diskriminering av offren och att hålla dem på avstånd från det politiska livet.

Varifrån kom då denna lidelsefulla vägran att rehabilitera? Den kunde hur som helst inte bottna i okunnighet om sanningen om rättegångarna. Var det då en order från Moskva? Men i Sovjetunionen pågick ju redan rehabiliteringarna. På sovjetiskt vis, förvisso, diskret och utan att tillämpas på viktiga personer, men de fanns i alla fall. I Ungern var man i färd med att genomföra rehabiliteringarna med större uppriktighet. På beslut av politiska organ rentvåddes de dömda från gamla anklagelser och återvände till det offentliga livet där de återupptog sina forna funktioner. Den tjeckoslovakiska ledningen hade inte använt någon av dessa metoder. De som orättvist anklagats förklarades inte oskyldiga utan bara ”feldömda”. Denna förklädda granskning hade kanske valts på inrådan av Moskva, men också av fruktan för att tvingas göra rehabiliteringen till en politisk handling. Och granskningen hade praktiskt taget inte rört vid rättegångarna mot icke-kommunister och vanliga medborgare.

Ledningen höll kort sagt på att permanenta godtycket, som på så sätt blev ett av regimens stående inslag. Alla medlemmarna av ledningen hade i sin argumentation gömt sig bakom partiets allt överskuggande intressen genom att referera till händelserna 1956 i Ungern. De skulle åtminstone ha kunnat underlätta tillvaron för dem som redan frigivits och deras anhöriga, men i stället tvingade de dem att leva under förnedrande omständigheter. En del av dem frigavs inte förrän 1960, och i de flesta fall stämplades de som ”opålitliga”.

Däremot hade man visat stor mildhet gentemot dem som lagt upp rättegångarna, framför allt mot Doubek och hans medarbetare som normalt inte borde ha undslupit straff. De försattes på fri fot efter två år — medan oskyldiga offer fortfarande satt i fängelse! Varför denna inkonsekvens? Jag frågade Novotný, som förvånade mig med sitt svar: ”De hade tjänat partiet genom att troget verkställa dess order, så varför skulle de förföljas för det?” När jag invände att de personer som dömts orättvist också hade verkställt partiets vilja visste han inte vad han skulle svara mig.

Jag har ofta grubblat över detta grundläggande problem med rehabiliteringen ”på tjeckoslovakiskt vis”. Jag har haft svårt att utan en fördjupad granskning och hållbara bevis ansluta mig till den utbredda uppfattningen att ledarnas uppförande kunde förklaras med enbart deras omtanke om sina maktpositioner och deras totala brist på omtanke om partiets intressen. Jag har länge hoppats att jag skulle hitta några förmildrande omständigheter, om så bara delvisa, i form av jag vet inte vilket politiskt nödtvång.

Jag har blivit tvungen att ge mig inför det uppenbara. Den långa raden av fakta om de politiska rättegångarna visar att medlemmarna av politbyrån framför allt månade om att bevara sina maktpositioner och att de handlade i självförsvar. De hade monopoliserat rätten att fatta oåterkalleliga beslut när det gällde granskning och rehabilitering, väl medvetna om att minsta avkall på detta monopol kunde innebära att hela deras maktmonopol kom i riskzonen. Det var därför de lät polisen bevaka de offer som redan frigivits, av fruktan för att de skulle återvända

till det aktiva politiska livet. Det var därför som de permanentade missbruket och godtycket, ty ett återupprättande av respekten för lagen kunde bli liktydigt med att de själva ställdes inför rätta. Det brott som begåtts några år tidigare födde andra, och det blev omöjligt att hejda detta helvetiska maskineri. Hundratals och tusentals oskyldiga offer satt fortfarande hopträngda i fängelsecellerna därför att den grupp som hade makten inte tillät att skälen till att de satt fängslade ifrågasattes en enda sekund!

Det bjöd mig länge emot att erkänna att gruppen av ledare i själva verket var ett organiserat gäng, sammansvetsat av brott som de begått tillsammans och av ett gemensamt ansvar. Men det gick inte att blunda för fakta: de politiska morderna, de godtyckliga arresteringarna, misshandeln och tortyren, olagligheten och brotten, förföljelserna av oskyldiga och omsorgen om de skyldiga, det var vad som verkligen höll samman medlemmarna av den grupp som hade makten och som bildades efter 1948. Den föddes i godtyckets tecken, den inrättade godtyckets regim och den höll sig kvar vid makten tack vare godtycket. Godtycket i alla dess former — alltifrån de första till synes oskyldiga yttringarna fram till rättegångarna och de politiska morderna — det var det cement som höll samman gruppen vid makten. Det var en klick som bildats i godtyckets tecken för att leda ett godtyckligt system.

Vägran att se sanningen in i det sista

Vår rehabiliteringskommissions slutrapport stod på dagordningen för den första sammankomst som TKPs presidium hade 1969 under Husáks nya ledning. Enligt den vanliga proceduren skulle presidiet granska rapporten innan den lades fram för diskussion på centralkommitténs nästa session. Enligt partiets stadgar var vi emellertid en kommission som lydde direkt under centralkommittén, som utsetts av den och som enbart var ansvarig inför den, utan att gå genom presidiet. Presidiet hade för övrigt just tillbakavisat vår rapport. Černík hade varit särskilt giftig. Enligt honom hade kommissionen överskridit sina rättigheter genom att anklaga det politiska systemet i dess helhet. Husák å sin sida ansåg att rapporten var alltför ensidig. Endast Dubček hade röstat för att rapporten skulle underställas centralkommittén. Till och med Piller, kommissionens ordförande, vars plikt det var att lägga fram sin slutrapport, hade plötsligt tagit visst avstånd från den. Medlemmarna i presidiet enades till sist om att samlas kring Husáks förslag, som gick ut på att arbeta om rapporten för att ge den bättre balans innan den vidarebefordrades till centralkommittén, något som aldrig skulle ske.

Vår kommission blev senare upplöst, alla dess dokument hemligstämplades och dess medlemmar förbjöds tillträde till arkiven. Strax efter det att slutrapporten begravdes i TKPs arkiv gav Husák likaledes order om att trycksatsen till min kommande bok om de politiska rättegångarna skulle förstöras i sätteriet. Denna förstörelse verkställdes på ett mycket officiellt sätt; dessutom trasades alla kopior av manuskriptet och alla tillgängliga korrektur sönder.

På så sätt slutade sextio experters arbete, historiker, jurister, ekonomer eller partifunktionärer, som under ett helt år hade arbetat inom centralkommitténs kommission för att fullborda rehabiliteringarna.

Ett år tidigare, i maj 1968, hade vi haft invigningsmöte av kommissionen då jag valdes till dess sekreterare, och vid detta tillfälle hade vi trott att vårt arbete skulle vara snabbt avslutat. Den uppgift som centralkommittén hade givit oss föreföll mycket enkel: vi skulle avsluta rehabiliteringarna av de offer som dömts under de åtta stora politiska rättegångarna mot högt uppsatta kommunistiska funktionärer. I praktiken rörde det sig om att reda ut omständigheterna kring cirka fem fall, som i samband med den tidigare rehabiliteringen 1963 hade vägrats återinträde i det tjeckoslovakiska kommunistpartiet. Slánský förekom bland dessa fem. Detta arbete borde inte ha varit alltför tidskrävande. Vi skulle redan efter någon månad ha kunnat lägga fram förslag om vilka som borde återupptas i partiet.

Kommissionens medlemmar hade emellertid utan större svårigheter gått med på mitt förslag

att vidga vårt verksamhetsområde så att det också skulle omfatta studiet av upprinnelsen till de politiska rättegångarna. I egenskap av kommissionens sekreterare fick jag i uppdrag av de andra medlemmarna att gå igenom hela centralkommitténs arkiv. Den arbetsgrupp jag utsåg och ledde sammanställde, förutom slutrapporten, ett femtiotal delstudier som byggde på denna arkivdokumentation.

I början hade jag inte någon särskilt precis uppfattning om i vilken form rapporten skulle läggas fram. Jag var övertygad om en enda sak, nämligen att den uppgift som vår kommission fått var sekundär och utan intresse. Jag fäste inget avseende vid vilket av offren som skulle få tillbaka sitt partikort, särskilt inte som de flesta av dem var döda. Jag tänkte mig snarare en historisk studie av orsakerna till de politiska rättegångarna för att visa att de var en logiskt produkt av maktsystemet och inte resultatet av några individuella misstag eller felsteg från ledningens sida, vilket den officiella versionen senare skulle hävda. Under arbetet utvidgade jag idén ytterligare och började genomföra en objektiv beskrivning av rehabiliteringarnas historia. Jag försökte skilja ledarnas individuella ansvar från de politiska organens kollektiva ansvar. Och det var först mot slutet som jag fick idén att i rapporten föreslå några åtgärder som i framtiden skulle kunna hindra att något liknande upprepades.

Många vänner hade visat intresse för det arbete som vår studiegrupp bedrev. En del föreslog enträget att vi skulle inrikta vår verksamhet på att skaffa så starka bevis att vi slutgiltigt kunde misskreditera Prag-vårens motståndare på det politiska planet. Jag vägrade hela tiden att gå till väga på det sättet därför att jag ansåg att det på litet längre sikt var lika tarvligt som ineffektivt. Enligt min åsikt skulle en systematisk analys av orsakerna till de politiska rättegångarna vara ett viktigare bidrag till Prag-våren än att bara rycka maskerna av politiker som hur som helst redan hade avslöjats. En sådan analys skulle ge en avslöjande bild av vissa sidor av det politiska system som hade makten.

Principen om kollektivt ansvar avvisas

Man måste urskilja två etapper i vår kommissions arbete. Demarkationslinjen drogs av augusti 1968, det vill säga genom Warszawapaktsarméernas invasion. Före detta datum hade kommissionen bara haft två möten, som präglats av den enhälliga viljan att säga sanningen och ingenting annat än sanningen.

Kommissionens ordförande Piller angav tonen: ”Den kommission som är uppkallad efter mig ska inte utsätta sig för den kritik som drabbat de föregående kommissionerna”, förklarade han. ”Vi kommer att säga sanningen, hela sanningen, utan hänsyn till person och ställning.” Detta föreföll mig en smula överdrivet eller teatraliskt men vid den tidpunkten kunde vem som helst spela hjälte... på det verbala planet. Vi får se vad som händer på faktaplanet, tänkte jag. Sanningen att säga underlättade sådana här uttalanden kommissionens arbete genom att de befriade vissa medlemmar från deras ”partihämningar” inför sanningen. I denna förhärskande strävan efter objektivitet hade kommissionen inga svårigheter att godkänna mitt förslag att inbjuda alla som skulle omnämnas i slutrapporten att ge sina synpunkter på de passager som berörde dem, att publicera deras kommentarer i ett appendix och att ge dem tillträde till arkiven för att de skulle kunna granska de nödvändiga dokumenten. Denna åtgärd skulle visa sig vara mycket viktig därför att den visade dem som varit ansvariga för rättegångarna att vi var fast beslutna att gå sanningens väg ända fram till slutet. Čepička och Kopřiva började besöka arkiven och vi lånade ut dokument till Novotný, Fierlinger och många andra.

Under vårt andra möte före augusti 1968 fick vi höra att det slovakiska partiets centralkommitté just inlett en disciplinrättegång mot dem som varit ansvariga för rättegångarna på femtiotalet. För att inte vara sämre föreslog en del medlemmar av vår kommission att vi borde göra likadant och dra in partikortet för omkring åtta före detta ledare. Jag var inte entusiastisk inför en sådan gest, som föreföll mig lika meningslös som förhastad. Jag ville få slut på bestraffningar en gång för alla, efter allt det onda som de politiska rättegångarna och alla

tragiska orättvisor i deras spår redan hade givit upphov till. Dessutom drabbade de föreslagna sanktionerna bara de ansvariga som överlevt, medan de huvudansvariga redan var döda.

Enligt min mening hade det räckt med att avsätta dem från beslutsposter och ledande befattningar, nöja sig med ett moralisk fördömande och för övrigt lämna dem i fred.

Affären komplicerades ytterligare genom att partiet bland sina medlemmar räknade både offren och dem som hade offrat dem, de som tidigare anklagats och deras förhållare, de dömda och deras domare och åklagare, fångarna och deras fångvaktare, de avrättade och deras bödlar! De var alla medlemmar av samma parti och ändå var de skilda av hat och rädsla. Novotný dolde till exempel ingalunda att han inte hade för avsikt att rösta för Slánskýs återupptagande i partiet och förklarade öppet att han och Slánský inte kunde tillhöra samma parti. Hatet gick alltså bortom graven... Sedan jag fått höra vad Novotný sagt och insett att det nu var viktigare än någonsin att förbereda ett omsorgsfullt försvar för rehabiliteringen av Slánský blev min reaktion helt enkelt: ”Men låt honom ha kvar handen i fickan då. När allt kommer omkring är det samma hand som han höjde när han röstade för att Slánský skulle avrättas!”

Alla dessa inslag av hat och misstro har ofta fått mig att tänka på detta partis verkliga natur, sönderslitet som det är av motsägelser och fientligheter, med kamrater som avskyr varandra öppet och intensivt. Detta parti hade krävt att vissa skulle spotta på sitt förflutna, ange sig själva som förrädare och spioner, ja till och med kräva sin egen avrättning. I namn av detta parti och i detta partis intresse hade andra torterat dem, tvingat dem att ljuga, anklagat, dömt och avrättat dem. Och alla — anstiftarna och verkställarna av godtyckets terror, de som låg bakom de politiska morderna, liksom deras kommunistiska offer var samlade inom samma partibildning, i samma anda av trohet och plikt. Sådant var detta parti, som utropats som ”organisationen för alla som delar samma åsikter” och presenterats som en modell som förebådar det framtida kommunistiska samhället.

Jag har länge lekt med en omöjlig idé: att i samma sal samla offren och bödlarna, de dömda och deras domare och torterare, och uppmana alla att uppriktigt säga sin mening om rättegångarna. Jag var på vippen att ordna ett sådant möte, men jag avstod till sist av fruktan att överskrida gränserna för vad människan klarar. Jag insåg det när jag såg filmen om rättegången mot Slánský. Hur otroligt det än kan verka hade filmfotograferna varit med om rättegången från början till slut, de hade under en hel vecka filmat rättsessionerna, som ibland kunde pågå till sent på natten. Kilometervis med film hade bevarats för kommande generationer i en av centralkommitténs underjordiska arkivsalar där jag till min stora häpnad till sist upptäckte dem.

Jag valde genast ut några avsnitt för att visa för presidiet och för medlemmarna av vår kommission. Visningen ägde rum i en salong där ledarna brukade se filmer som förbjudits för allmänheten. Det var en nästan outhärdlig syn... Dödens andedräkt kom ur allmänne åklagaren Urváleks mun när han på filmduken blodtörstigt lade fram sina anklagelsepunkter och sina ”bevis”. Upphovsmännen bakom rättegångarna ville i Urválek se ”Tjeckoslovariens Vysjinskij”^{*}, men man kom snarare att tänka på Goebbels. Vi såg också på nytt de anklagade och vittnen. Jag greps av oändligt svärmod inför detta skådespel. Det var i den stunden som jag definitivt bestämde mig för att avstå från att ställa de olika aktörerna i detta tragiska drama ansikte mot ansikte med varandra. Jag ordnade inga fler filmvisningar heller, trots att många inom partistyrelsen och vår kommission bad om det. Vi gav bara några avsnitt till filmare som gjorde ett montage av dem för nyhetsjournalen.

Till det möte då det beslöts att utesluta ett visst antal forna ledare ur partiet skulle vi också

* Andrej Vysjinskij, som Stalin utsett till riksåklagare i Sovjetunionen 1936, var allmän åklagare under ”Moskva-rättegångarna” som inleddes under samma period. Han blev utrikesminister 1949 och sitt lands FN-representant 1953 och förde alltså sitt lands talan under det ”kalla krigets” tid. (Övers. anm.)

sammanställa en inledande rapport för centralkommitténs räkning för att hålla den informerad om hur vårt arbete fortskred. Jag föreslog att vi redan då skulle visa att vi tvingats konstatera att partiet kollektivt bar ansvaret för de politiska rättegångarna, med den nyanseringen att ansvaret var proportionellt fördelat mellan ledarna, de underordnade funktionärerna och medlemmarna på basnivå. Jag utgick från principen att ledarna hade dragit upp den ideologiska linjen för de godtyckliga åtgärderna och för de politiska anklagelser som var grunden för domarna och avrättningarna, medan de underordnade instanserna fungerade som transmissionsremmar för att få massan av medlemmar att godkänna och stödja dessa metoder. Hela partiet hade alltså, i olika grad, varit inblandat i händelseförloppet.

Mitt förslag avvisades emellertid enhälligt. Man invände att det var omöjligt att göra en vanlig medlem ansvarig för att människor som han inte kände fängslats och avrättats. Jag svarade att detta argument inte framtog partiet något av dess ansvar och att det enbart visade att de vanliga medlemmarna på basnivå hade betraktats som en försumbar skara som cyniskt hade utnyttjats. En jurist och övertygad anhängare av Prag-våren ställde saken på sin spets genom att visa att mitt förslag tvingade partiet att offentligt erkänna att det var en samling ogärningsmän, något man aldrig tidigare sett utom i fallet med det tyska nazistpartiet, som under Nürnberggrättegångarna av de allierade hade stämplats på ett likartat sätt. Detta dräpande argument satte punkt för diskussionen.

Efter augusti 1968 verkade kommissionens framtid osäker. För min del förlorade jag inte hoppet om att kunna slutföra vårt arbete utan att för den skull drista mig till att förutspå vad som skulle hända vår rapport när den väl blivit färdig. Det var hos Piller, ordföranden i vår kommission, som jag upptäckte de första tecknen på undfallenhet. När jag frågade honom om han märkt något som tydde på att vi snart skulle få lägga ner vårt arbete visste han inte vad han skulle svara. Vi fortsatte alltså som förut. Piller anförtrorde mig senare att han måste resa med en delegation till Moskva och att han skulle utnyttja tillfället för att där förhöra sig om vad som skulle hända med vår kommission. Varför i Moskva, tänkte jag samtidigt som jag intalade mig att det kanske kunde lugna honom, eftersom han verkade så förvirrad av den tjeckoslovakiska ledningens tystlåtenhet.

Piller kom tillbaka från Moskva mycket uppmuntrad. Ordföranden för Högsta Sovjet, Nikolaj Podgorny, hade personligen försäkrat honom om att ryssarna inte hade något att invända mot att rehabiliteringarna fortsatte i Tjeckoslovakien. Podgorny, försäkrade Piller, betraktade gottgörelsen av fel som något naturligt, något som pågått i Sovjetunionen sedan mycket länge. Det viktiga var att gå tillväga på ett politiskt rimligt sätt, utan att i onödan oroa den allmänna opinionen. Piller var mycket smickrad över att ha tagits emot av Podgorny. Vid den här tidpunkten tvekade de sovjetiska ledarna emellertid inte att träffa tjeckoslovakiska funktionärer på lägre nivå, uppenbarligen i avsikt att vinna deras sympati och att förbättra sitt eget rykte efter vad som inträffat. En annan medlem av TKPs presidium hade sent in på natten samtalat med Bresjnev som hade intygat honom Kremls aktning samtidigt som han ryckvis talade om president Johnsons nederlag i det amerikanska presidentvalet, om Vietnamkriget och andra liknande problem. En stor hjärtlighet gentemot vissa tjeckoslovakiska ledare stod då på dagordningen hos de sovjetiska ledarna.

Knivhugget i ryggen

Komplikationer och meningsmotsättningar började ta sig allt starkare uttryck inom vår kommission när slutrapporten skulle sammanställas. Det var i början av 1969, vid en tidpunkt då klyftan mellan anhängare av och motståndare till Prag-våren redan var ett fullbordat faktum. Till och med de tveksamma, som varken varit helt emot Prag-våren eller helt fientligt inställda till den sovjetiska interventionen, hade nu valt sida.

Den första versionen av slutrapporten var färdig i januari. Den lämnade tyvärr mycket övrigt att önska. Som jag redan hade fruktat hade författarna till den inte lyckats sätta sig över de

subjektiva känslor som upptäckten av så många fador rört upp hos dem. Följaktligen var rapporten genomsyrad av illa dolda känsloutbrott och fientlighet. Vad stilen och formen beträffar var en viss bearbetning oundviklig, medan den innehållsmässigt låg mycket nära sanningen och troget avspeglade vad vi upptäckt, fastän subjektiva känslor var inblandade i redogörelsen. Vissa av mina medarbetare invände att en rapport av det här slaget, av den här halten och i den här formen inte skulle bli godkänd av något partiorgan med tanke på att vi levde under sovjetisk ockupation. För min del tyckte jag att de var alltför pessimistiska. Jag ville bara göra en del förbättringar när det gällde stilen, utan att röra vid det grundläggande innehållet. På följande möte, som i princip ägnades åt förbättringar av formell art, invände vissa medlemmar av arbetsgruppen mot innehållet och hävdade att de aldrig skulle kunna underteckna ett dokument som var så partiskt gentemot Sovjetunionen och partiet. De kom inte till några fler möten. De var alla medlemmar av partiapparaten och nu skyndade de sig säkert att informera sina vänner. Rykten började cirkulera om en ”kupp mot partiet”, som vi höll på att koka ihop. Piller uppmanade mig att vara försiktig när han fick höra dessa rykten. Skvallret nådde Jakeš, ordföranden i partiets kontrollkommission, som krävde att arbetsgruppen skulle överlämna allt dittills färdigredigerat material till honom. Han fick det, trots att vi vägrade.

Efter den erfarenheten beslöt jag att hädanefter anförtro arbetet åt en redaktionskommitté bestående av bara tre medlemmar. Vi kom överens om en plan hur rapporten skulle läggas upp. Den skulle omfatta fyra avsnitt: orsakerna till de politiska rättegångarna, rehabiliteringarnas historia, det individuella och kollektiva ansvaret samt preventiva åtgärder för att förhindra en upprepning av vad som skett. Redaktionskommittén hade tillsammans med mig gjort bedömningen att de två första avsnitten skulle utgöra en historisk studie, grundad på fakta och på våra egna iakttagelser, medan de två sista avsnitten i högsta grad var politiska och skulle kräva att vi tog hänsyn till det politiska dagsläget.

Detta gällde framför allt det fjärde avsnittet, som handlade om preventiva åtgärder. Där hade vi en mycket bestämd åsikt som kan sammanfattas på följande sätt: om man bortser från den internationella situationen, som man inte hade någon möjlighet att påverka, fanns källan till de politiska rättegångarna i ett system där ett av grunddragen är den okontrollerbara och okontrollerade kommunistiska makten. Kontrollen av makten skulle alltså vara utgångspunkten när vi skulle föreslå preventiva åtgärder. Det pluralistiska systemet verkade vara bättre lämpat för en sådan maktkontroll, även om godtycket hade börjat redan före februari 1948, under en regim som bestod av flera politiska partier. Men att kräva pluralism var fullkomligt orealistiskt under den sovjetiska ockupationen, som tvärtom hade som mål att konsolidera det kommunistiska partiets monopol i den form det hade före januari 1968. Det var ett faktum som begränsade våra möjligheter, men vi kunde inte göra något åt det.

Inför denna realitet som vi var tvungna att ta hänsyn till beslöt jag att vi skulle koncentrera oss på en speciell punkt: garantierna för att lagen skulle respekteras inom det rådande systemet. I detta sammanhang utgick jag från axiomet att de politiska rättegångarna bara varit kulmen på det massiva godtycke som varit ett inslag i ”regimens levnadssätt”. Det var följaktligen nödvändigt att återupprätta respekten för lagarna. Hittills hade alla partiresolutioner hävdat att kränkningarna av lagen bara var följden av att partiet inte haft en tillräckligt ledande roll. Jag ansåg att det förhöll sig på rakt motsatt sätt: det var just partiets ledande roll som var källan till godtycket, eftersom partiet sätter sina resolutioner och sin lednings intressen över lagarna och författningen, ja till och med går emot dem. En möjlig åtgärd skulle alltså vara att vända på rollerna och ge lagarna och konstitutionen företräde framför partiets beslut.

Det var utifrån detta som jag föreslog att man skulle kodifiera kommunistens rättigheter och plikter för att göra det möjligt för honom att vägra följa de order som stred mot lagen, mot författningen eller mot de målsättningar som var inskrivna i partiprogrammet. Trots invändningar från mina vänner, som i detta såg en fara för den interna disciplinen, tog vi med detta

förslag i rapporten, med nödvändiga förtydliganden. Det var bland annat fråga om att ge den kommunistiske parlamentsledamoten fullmakt att rösta emot ett lagförslag utan att för den skull behöva drabbas av partiets sanktioner, eller att tillåta en kommunistisk domare att hävda sitt oberoende genom att gå utöver partiorganens direktiv etc.

Medlemmarna i kommissionen fick den första versionen av vår rapport i slutet av januari 1969. Vi sammanträffade då i "Gottwalds-villan", ett vackert hus omgivet av trädgårdar i närheten av Slottet, Gottwalds gamla residensbostad på den tid då han var regeringschef. Därefter hade huset blivit centralkommitténs egendom där man härbärgerade sina gäster och ordnade olika sammankomster. Diskussionen började bra för oss, till och med mycket bra. Den förste som ingrep till vår förmån var Hoffmann, en gammal kommunist och kämpe i de internationella brigaderna i Spanien, politisk fånge under kriget, därefter chef för Gottwalds livvakter, på nytt politisk fånge, senare parlamentsledamot och medlem av centralkommittén. Han var en vänlig och erfaren man som älskade att påminna mig om sin personliga filosofi: "Att träda in i historien är inte svårt; problemet är att komma ut ur den!"

Vad vår rapport beträffade var han för den, liksom två andra medlemmar av kommissionen som redan var vunna i förväg. Motståndarna gav sig till kända senare, som Uher, före detta minister som gått i pension i januari 1968, eller Krajčír, före detta vice regeringschef, suspenderad vid samma tidpunkt och som nu på nytt började trycka på. De öppnade eld med följande typiska fråga: "Vem är det egentligen som skrivit rapporten?" Var det för att skrämma mig eller för att kunna informera ryssarna? Säkert är i varje fall att de grillade mig ordentligt och upprört ifrågasatte vissa punkter och dokument i rapporten. Kritiken omfattade tre punkter:

För det första var rapporten en produkt av den i Tjeckoslovakien mycket utbredda antisovjetiska hysterin och skulle till och med kunna bidra till att piska upp den ytterligare. Vad rättegångarna beträffade lade rapporten huvudansvaret på Moskvas och de sovjetiska rådgivarnas politik. Författarna till den hade gått så långt att de tillskrev den sovjetiska politiken upphovet till det kalla kriget, enbart genom att basera sig på Čepičkas redogörelse och på hans sammanfattning av vad Stalin sagt på januarikonferensen 1951. I skildringen av de sovjetisk-tjeckoslovakiska relationerna underströk den avsiktligt vissa punkter för att påvisa felen i den sovjetiska politiken samtidigt som den förteg det kalla krigets existens, förföljelserna av demokrater i USA och att de politiska rättegångarna verkade vara en förklarlig reaktion på den situationen.

För det andra ansåg våra kritiker att rapporten svartmålade partiets historia och inte omnämnde någon av de framgångar som arbetarna vann under femtiotalet. Den brydde sig inte om förändringarna i samhället och frossade i att beskriva femtiotalet som en period av godtycke och övergrepp, samtidigt som den glömde att tala om terroristernas och spionernas ränker i imperialismens tjänst. Den bortsåg från arbetet och folkets försakelser och saknade respekt för partiet, dess organ och främsta ledare Gottwald och Zápotocký.

För det tredje dolde slutligen rapportens upphovsmän inte att de tagit parti för Prag-våren och gjorde häftiga utfall mot dess motståndare och kritiker.

Dessa mycket kategoriska uttalanden från Krajčír och Uher föreföll mig dock inte avgörande. Jag var redan från början övertygad om att det var den sovjetiska ambassaden som talade genom dem men jag kunde inte gissa mig till deras verkliga avsikter. Ville de markera sitt avståndstagande, sabotera kommissionen, likvidera rapporten?

Andra medlemmar kom med mer eller mindre träffande kommentarer, utan att för den skull avvisa rapporten. Det viktiga var nu Pillers synpunkter. Ordföranden skulle enligt praxis begära ordet sist. Hans inlägg gick i stort sett ut på att rapporten var en produkt som kunde ha kommit från vilket anti-kommunistiskt centrum som helst i imperialismens tjänst. Den smutskastade Sovjetunionen, vårt parti och dess ledare. Han vägrade att i kommissionens namn överlämna sådan smörja. Det fick upphovsmännen själva göra.

Det var ett inslag som hittills saknats i bilden: imperialismens agenter! Piller hade helt enkelt givit oss ett knivhugg i ryggen. Under hela tiden som kommissionen arbetat hade han tigit. I början hade han skrävlut om att säga sanningen och ingenting annat än sanningen, och nu flydde han den. Omtanken om hans karriär och makt hade segrat över hans goda avsikter och hans inlägg var en del av denna omsvängning. En kort tid före detta möte hade han inför mig svurit på att han helhjärtat stödde Dubček. I själva verket hade han under de senaste veckorna mer och mer orienterat sig mot Husák, som han formligen lovprisade på centralkommitténs januarisession. Han hade känt att vinden vände, eller också hade han blivit varnad i tid. Han rättade skyndsamt in sig i ledet. Efter hans inlägg var jag säker på att man ville upplösa kommissionen och begrava allt arbete den uträttat.

Under mötespausen talade jag knappast alls med Piller. Jag sade bara till honom att hans nyckfulla humör inte underlättade samarbetet och att det inte heller kunde komma på fråga att kalla oss för imperialismens agenter. ”Vad tror du då, efter att ha kokat ihop en sådan rapport?” svarade han mig. Jag hade ungefär en timme på mig för att lägga om linje. Det fanns bara två möjligheter: antingen att inte vika sig, något som betydde att rapporten skulle läggas fram i mitt namn, vilket var detsamma som att den riskerade att avslås, ty min arbetsgrupp hade inte befogenhet att lägga fram rapporter. Eller också kunde jag gå med på förändringar och få med kommissionen på att lägga fram den bearbetade rapporten i dess namn. Jag röstade för den sista lösningen och klargjorde det så snart jag fick ordet.

Jag fortsatte mitt inlägg och avvisade de krav som vissa kommissionsmedlemmar framfört som var fientliga till kritiken av Sovjetunionen, av Gottwald och Zápotočký. Om man tillfredsställde dessa krav skulle man enligt min mening begå samma misstag som de tidigare kommissionerna. Då skulle man frikänna de verkliga skyldiga och låta domarna och poliserna bära hundhuvudet. Utan att vilja förminska rättsväsendets och polisens ansvar hävdade jag att det massiva godtycke, som givit upphov till rättegångarna och som var en del av den officiella linjen, framför allt var politikernas angelägenhet. I vilken grad Gottwald och hans gelikar var informerade eller ej om den verkliga situationen, om de blivit förda bakom ljuset eller ej av polisen, var inte intressant. Bara en sak räknades: partiledningen, som omfattade ”konstitutionella” personer, hade tagit sig privilegier som inte tillkom den. Den beslöt om arresteringar och domar, den hade trätt i parlamentets och regeringens ställe. Denna kränkning av grundläggande artiklar i författningen utgjorde det första steget mot rättslöshet, och de underordnade instanserna följde efter på denna väg, där godtycket upphöjts till officiell politisk linje. Presidenterna, regerings- och vice regeringschefen, som hade avlagt ed på författningen, hade lika ivrigt trampat den under fötterna. Hur skulle man under sådana omständigheter kunna kräva respekt för författningen av andra?

Några hade försvarat sig med att de till och med på de poster de innehade inom partiet eller regeringen inte hade förstått vidden av hur de röstat, att de var illa informerade, att de inte hade den verkliga regeringsmakten etc. Vi rör här vid ett grundläggande problem, nämligen återupprättandet av politikernas ansvar. Detta ansvar vilar på en enda giltig princip: politikern bör under alla omständigheter kunna svara för det han har röstat igenom, undertecknat, beslutat. Det är oacceptabelt att en president och regeringsmedlemmar beslutar om en annans liv utan att försäkra sig om att anklagelserna och domen är välgrundade. Om de inte är i stånd att göra det, vem skulle då kunna göra det?

Det förhåller sig på samma sätt — fortsatte jag — med problemet med de sovjetiska rådgivarna. Presidenten, regeringsmedlemmarna och andra höga ansvariga hade minutiöst följt deras direktiv och kritik. De är desto mer ousäktliga som Stalin själv hade sagt att regeringarna i fråga borde kontrollera rådgivarnas förehavanden. Ja, Stalin har sagt detta, och han har till och med skrivit det till Gottwald i mitten av 1951. Men som så många andra uttalanden han gjorde blev detta utan effekt. Det är sant att Stalin är den främste ansvarige, eftersom Moskva påtvingat länderna i det socialistiska lägret sådana beroendeband att de

sovjetiska rådgivarna hade blivit allsmäktiga. Och Stalins gester kunde inte ändra på detta. Dessutom följde de politiska rättegångarna i folkdemokratierna de regler som den sovjetiska utrikespolitiken dikterat, och de sovjetiska rådgivarna hade spelat en framträdande roll i denna politik.

Detta var i korthet innehållet i mitt svar på den kritik som riktats mot rapporten, ett svar i vilket jag också klargjorde att vi skulle göra vårt bästa för att genomföra de förändringar som de olika deltagarna i diskussionen önskat eller föreslagit. Bearbetningen av rapporten bestod av följande punkter: en inledning på två sidor där de resultat som landets utvecklingspolitik lett till skulle räknas upp; koncentrerat av det kapitel som ägnats de politiska rättegångarnas internationella sammanhang, framför allt vad den sovjetiska utrikespolitiken beträffade; strykning av avsnittet om de sovjetiska rådgivarnas roll och att ersätta det med ett tal som Chrusjtjov hållit inför det sovjetiska kommunistpartiets centralkommitté i juli 1955 då han fördömde rådgivarnas metoder i början av femtiotalet; plus några smärre ändringar och tillägg.

Sedan rapporten omarbetats överlämnades den till Dubček, som tog lång tid på sig innan han lade fram den inför centralkommitténs presidium för diskussion. Jag försökte förgäves skynda på saker och ting, men Dubček hade förmodligen sina skäl som jag inte kände till. Efter vad jag upplevt under diskussionen med kommissionens medlemmar beslöt jag att underrätta Dubček om vad de sovjetiska agenterna inom partiorganen hade för sig. Jag sammanställde för detta ändamål en kortfattad redogörelse som skulle ha kunnat vara med som ett konfidentiellt appendix till slutrapporten, avsett enbart för medlemmarna av partiledningen. Genom Pillers förmedling skickade jag den enbart till Dubček. Jag fick aldrig någon bekräftelse på att han mottagit den.

Kommissionens rapport, som jag skrivit till tre fjärdedelar, kom till sist aldrig att fylla sin avsedda funktion. Den lades aldrig fram för diskussion i centralkommittén och partiet informerades inte heller om den varken i dess helhet eller i utdrag. Den tjeckoslovakiske läsaren fick till sist möjlighet att ta del av den endast tack vare ett förlag i Wien som publicerade den första versionen av rapporten. Den cirkulerar i hemlighet i mitt hemland.

Slutord

Jag tillhör en generation som tillförde kommunistpartiet nytt blod tack vare att en mängd mycket unga aktivister anslöt sig. Fylld av beundran för de värdeskapande arbetarna var jag övertygad om att kommunistpartiet i mitt land hade förmågan och viljan att förverkliga socialismens ideal för att tillförsäkra arbetarna den plats som tillkommer dem i samhället. Vid den tidpunkt då jag blev medlem i partiet var detta annorlunda än det jag senare skulle vara verksam i, och det skulle på nytt ha förändrats helt vid tiden för min uteslutning. Så många förändringar som skulle inträffa under tjugotvå år!

1947 hade kommunistpartiet lockat mig genom sin patriotism, sitt i högsta grad demokratiska regeringsprogram, som byggde på arbetarnas makt, och genom sin ambition att bygga ett avancerat modernt samhälle, som gick i spetsen för framsteg och social rättvisa liksom för den fria utvecklingen av den kulturella, vetenskapliga och tekniska sektorn, ett samhälle fritt från förtryck och förödmjukelser. Jag var fångad av visionen om ett idealiskt humanistiskt samhälle, inom ramen för tjeckernas och slovakernas stat, för vilken den privilegierade alliansen med Sovjetunionen skulle vara den bästa garantin för frihet och nationellt oberoende. De avslöjanden som jag efterhand skulle göra genom arkiven, böcker, förtroenden avgivna under samtal, liksom genom min personliga erfarenhet skulle emellertid bekräfta för mig att partiet inte förverkligat ett enda av sina ideal, ett enda av de löften eller påståenden som utannonserades i programmet innan partiet tillträdde sitt maktmonopol. För utvärderingen i dess helhet spelar det ingen roll om detta förverkligande var möjligt eller ej: det som slutgiltigt räknas är

att ingenting av det utlovade genomfördes och att partiet inte ens gjort något allvarligt försök att omsätta löftena i praktiken. Den enda verkliga ansträngningen i den vägen, nämligen våren 1968, kvävdes ögonblickligen av TKPs militära allierades intervention.

Kommunistpartiet har först och främst misslyckats med sin sociala uppgift i Tjeckoslovakien. Partiet kommer för övrigt vara oförmöget att fylla den så länge de politiska, ekonomiska, sociala och kulturella strukturer som det påtvingat samhället består — för att inte tala om det beroendeförhållande som hindrar partiet på det internationella planet. Det enda försöket att skaka av sig dessa bojar slutade med militär aggressionen 1968, och idag finns inte ens viljan att göra en ny ansträngning.

Kommunistpartiet har inskränkt sin sociala roll till att erövra maktmonopolet och att upprätthålla total dominans över samhället. Med tanke på landets längtan efter en progressiv utveckling och efter en tillfredsställelse av medborgarnas strävanden visade sig denna roll vara ovärdig socialismen, ja till och med ovärdig kommunistpartiet självt. Alltsedan 1948 har Tjeckoslovakien snarare fjärrmat sig från de socialistiska principerna än närmat sig dem. Är det nödvändigt att påminna om att det första villkoret för att socialismen ska kunna existera är en mycket omfattande demokrati — alltså raka motsatsen till ett maktmonopol — och att en främmande ockupation fråntar samhället det element som är väsentligt för socialismen och som består av folkviljans fria uttryck? Ett parti som undertecknar, förlänger och till och med förhärskar den militära ockupationen av sitt eget land, samtidigt som det till på köpet påtar sig vissa funktioner som ockupationsmakten dikterat, kan inte längre göra anspråk på rätten att styra samhället.

Vägen till kunskap var lång och mödosam för mig. Efter sjutton års arbete i partiapparaten innebar den en uppslitande omvärdering, som vissa av mina kamrater för övrigt inte orkade göra. Ty vi levde i en avskuren värld, med en annan mentalitet än den hos mannen på gatan. De larmsignaler som samhället sände ut lät avlägsna och dämpade när de äntligen nådde våra öron. Alla negativa eller chockerande företeelser framställdes som om partiet tvingats agera som det gjorde, och att dess handlande därmed var berättigat. Våra tankar beträffande politiska frågor såväl som individuella eller samhällets allmänna problem styrdes in i de banor som den officiella ideologin utstakade. Under lång tid var vi inte ens medvetna om dessa tankerestriktioner, som avgjort var hårt inpräntade i oss innan de tvingades lämna plats för ett annorlunda sätt att betrakta situationen. Partiapparaten är en ideologisk bur som sluter sig om var och en av dess medlemmar utan att han ens märker det. Det är inte lätt att öppna denna inre bur, något som påverkade mina kamrater och mig i den process som upptäckten av sanningen innebar.

När jag gick med i partiet var jag en arbetare fylld av ideal och med stark längtan att få fortsätta min intellektuella utbildning. Alltsedan jag började som partiarbetare inom apparaten, vilket skedde i början av femtioalet som var den kommunistiska maktens mest fruktansvärda period, har jag upplevt otaliga fall av orättvisa, godtycke, förtryck och förödmjukelser som drabbade enkla medborgare. Alla de åtgärder som så grundligt förändrade människors liv skulle jag senare betrakta som orättvisa, dåliga och oförsvarliga, medan jag tidigare bedömde dem efter andra kriterier och uppfattade dem som revolutionära handlingar, oumbärliga för att konsolidera det jag trodde var den revolutionära makten. Det faktum att arbetare och småbönder ofta fanns med bland de förföljda var för mig bara ett ”symptom på samhällets revolutionära omvandling”, som illustrerades av det berömda slagordet: ”När man hugger ner skog flyger det träflisor.”

Det hände också att arbetarna uttryckte missnöje med vissa av regimens åtgärder, och då rörde det sig inte om någon enstaka arbetare utan om hundratals, ja, tusentals. I enlighet med de officiella förklaringarna uppfattade jag också den sortens demonstrationer som en produkt av det ideologiska inflytande som inhemska klassfiender eller utländska imperialister utövade.

Ty vårt politiska tänkande uppfattade individerna bara som själlösa föremål, marionetter som manipulerades än av kommunisterna, än av imperialisterna, och som helt saknade möjligheter till fritt val, fri vilja och personliga idéer eller intressen. Denna manikeiska syn på samhället är för övrigt gemensam för alla totalitära system, som inte kan se medborgarna som annat än manipulerade av någon — samtidigt som de erkänner existensen av en marginell kategori som saknar politiskt medvetande, en sorts mentala minderåriga som inte har förmågan att förstå maktens storstilade planer. Bristen på demokrati besvärade oss under lång tid inte alls. Den passade oss snarare bra, ty vi hade känslan av att på sätt och vis delta i maktutövningen, och problemen med demokratisering, frihet eller politiska rättigheter intresserade oss inte det minsta. Om de trots allt togs upp ibland hade vi alla svar klara på förhand, genom att citera Lenin: ”Frihet — men för vem? För arbetarmaktens fiender — aldrig!” Och arbetarmakten, det var förstås vi.

Deltagandet i maktutövningen var inte den enda orsaken till vår negativa inställning gentemot demokratin. Den ideologi som partiet höll sig med för att framställa sin regim som demokratisk hade påverkat oss så starkt att vi var helt impregnerade av den. Vi betraktade följande postulat som definitiva trosbekännelser: Arbetarklassen är samhällets drivande kraft och kommunistpartiet är arbetarklassens avant-garde. Nationens bästa element befinner sig följaktligen inom kommunistpartiet, ingen skulle kunna regera bättre än det, partiledningen utgör samhällets elit, med en hjärna som fungerar osvikligt. Allt detta rättfärdigar att partiet kräver den naturliga och historiskt riktiga rollen att styra samhället. Alla som tycker annorlunda än partiledningen är fiender, som det inte ska finnas någon frihet för. Ingen av oss ifrågasatte det välgrundade i denna ideologi som berättigade maktmonopolet, något som Lenin och framför allt Stalin förespråkade.

Det var samma sak på andra områden. När jag senare studerade de politiska rättegångarna och deras sammanhang kunde jag i efterhand, tack vare mina olika upptäckter, inse hur många olagligheter och övergrepp som jag tidigare varit vittne till utan att reagera: jag hade godkänt att oskyldiga offer dömdes, i tron att det rörde sig om spioner eller kuppmakare, vilket anklagelseakten och domen hävdade. Jag betraktade rättegångarna inte som en kränkning av lagen, utan som en demonstration av den revolutionära lagen, och istället för att i rättegångarna se ett typiskt utslag av orättvisa tog jag dem för en viktig handling utförd av den revolutionära rättvisan.

Denna inställning kan förklaras med den orubbliga tro som jag hade på partiet. Jag var övertygad om att alla dessa händelser tjänade partiets högre intressen på dess väg mot de socialistiska målen. I mina ögon var vi vid den här tiden i färd med att uppfylla en helig plikt i byggandet av det nya samhälle som givetvis skulle bli en världsframgång. Jag var övertygad om att partiet under Gottwalds kloka ledning och Stalins överinseende alltid hade rätt, jag trodde att alla dess beslut var ofelbara och humanistiska, helt och hållet inspirerade av de socialistiska idealen. Denna blinda tro på ledningen, och förhoppningen om att få vara med om att förverkliga de stora idealen, hade dolt samhällets realiteter för oss, så att det onda framstod som gott i våra ögon, godtycket som lag, lidandet som en nödvändighet. Vi förvandlades på så vis till instrument som lydigt och förtroendefullt tjänade makthavarna.

Jag började inte få upp ögonen förrän i samband med det sovjetiska kommunistpartiets 20:e kongress, som kom som en chock. De första tvivlen hade vaknat inom mig något tidigare - framför allt från och med 1953 — men de rörde inte grunden för den rådande politiken utan bara dess sätt att förverkliga den. Det var kritiken av Stalins ödesdiga roll som uppmuntrade oss att tänka djupare, i riktning mot en analys av systemets väsen. Från och med då skulle urskilningsprocessen gå allt snabbare. Den hjälptes också av att jag gick in i den centrala partiapparaten och därmed fick tillgång till material i centralkommitténs arkiv. Bland alla de överraskningar som arkiven hade i beredskap åt mig var somliga en källa till verklig plåga och stort lidande. Åren 1968-1969 hade inneburit att jag slutgiltigt kunde utföra min utforskning

av sanningen och jag hade från och med då en solid samling kunskaper, som jag hämtat i arkiven, i samtal med olika kommunistiska makthavare och i min egen erfarenhet. Resultatet lät inte vänta på sig: alla de illusioner som jag fortfarande kunde ha om maktens representanter eller om dess förmåga att lösa samhällets huvudsakliga problem rasade samman. Jag fick en helhetssyn på den kommunistiska maktens sätt att fungera, på denna mekanism med sina otaliga tentakler som kväver samhället i sitt strupgrepp. Jag blev bestört inför den otroliga mängd av omänskliga övergrepp, politiska mord och fasor som för alltid förstört hundratusentals liv — för att inte tala om allt hat och alla intriger mellan de högsta kommunistledarna i deras obarmhärtinga maktkamp.

Listan skulle bli oändlig över alla de terroråd och skador som samhället var tvunget att genomlida, samtidigt som det hela tiden gick bakåt och hölls i tungt beroende gentemot Moskva. Det var en omskakande insikt som stärkte mig i övertygelsen att reformer var ofrånkomligt nödvändiga, samtidigt som tvivlen föddes om partiets förmåga att genomföra dem. Prag-våren — ett försök fyllt av så många förhoppningar följdes snabbt av den fruktansvärda plåga som ockupationen innebar. Några månader senare krossades våra sista förhoppningar från Prag-våren när vi förtvivlat ansträngde oss att åtminstone rädda några rester av den. Allt vi hade företagit oss 1968 och därefter får en idag att tänka på Don Quijotes strider. Men har inte ofta sådana Don Quijote-strider under historiens lopp öppnat vägen för framsteg?

Att tvingas konstatera att man har ägnat tjugo år av sitt liv, inte som man hade trott åt en ädel saks ideal, för sitt folks bästa, utan enbart åt att gynna en liten grupp makthavares intresse, det gör mycket ont — och särskilt som man inser att alla reformförsök är dömda att misslyckas. Jag har ofta undrat vad det var för mening med detta arbete, dessa tjugo bortkastade år. I stället för en arbetarregering skapade vi den kommunistiska maktens djävulska cirkel som inringar och kväver hela samhället. I stället för att främja ett modernt, avancerat samhälle bidrog vi till dess ekonomiska och tekniska stagnation och till att det kom långt efter de andra industrialiserade länderna. I stället för ett stort kulturellt uppsving införde vi en censur som lade sig i allting och som sänkte en blykåpa över all kreativitet. I stället för att tillämpa de socialistiska principerna och idealen gjorde vi en ömklig parodi på socialismen som berövat till och med arbetarna de rättigheter de kämpat sig till i det förflutna. I stället för att skydda den nationella självständigheten förstärkte vi tvångsbanden med Sovjetunionen och skapade en total underkastelse under dess intressen.

Avslutningsvis hade ingenting av allt det vi velat fullborda blivit genomfört, ingenting som skulle ha kunnat skapa beundran eller uppskattning. Vi hade inte ens skapat förhållanden som gynnat samhällets harmoniska utveckling, och det första försöket att återerövra vårt förflutna trampades brutalt ner 1968. Denna vilja att krossa Prag-våren bekräftar att en djup reform av den kommunistiska makten är och förblir förbjuden. Vad ska man göra när man inte längre kan identifiera sig med den existerande regimen samtidigt som man vet att det är omöjligt att reformera den? Vad mig beträffar behövde jag inte ens fatta något beslut: det kom av sig självt, uppifrån, i form av min uteslutning ur partiet, som jag aktivt arbetat i under mer än tjugo år.

Allteftersom jag upptäckte sakernas verkliga tillstånd insåg jag hur jag själv varit medansvarig. Vi var ansvariga allihop, givetvis i olika grad, men var och en för sin egen del. Jag delar med vissa av mina vänner övertygelsen att partiet bär ett kollektivt ansvar, vilket med nödvändighet innebär att var och en av dess medlemmar också bär en del av ansvaret, också de som varken skadat någon eller begått några missgärningar. De hade trots allt varit aktiva medlemmar av det parti, som begick alla dessa orättvisor, eller de hade åtminstone tolererat dem. Tusentals kommunister hade för övrigt inte förnyat sina partikort, i protest mot partiets politik. Alla hade denna möjlighet och de som inte tagit den bär alltså sin del av ansvaret. Vi kände alla till vilka godtyckliga och orättvisa handlingar som begicks, vi såg dem dagligen omkring oss, och vi uppförde oss som blinda, döva och stumma. Visst hyste vi förtroende för

partiledningen och trodde på det riktiga i dess politiska linje: det argumentet kan på sin höjd förklara vårt beteende men det kan på inget sätt ursäktas det. Det går inte heller att rättfärdiga det med att peka på rädslan för förföljelse eller förlust av existensmöjligheterna. Jag upprepar att var och en av oss bär sin del av ansvaret, med vissa nyanser: det är mycket litet hos de vanliga medlemmarna, avsevärt hos partifunktionärerna och totalt hos ledarna.

Utöver den moraliska sidan fick detta ansvar också sitt politiska resultat, eftersom känslan av vårt medansvar gradvis ledde oss till att vilja uppnå förbättringar. I varje kommunistisk regim finns det motståndare från den första timmen; systemet skapar emellertid också bland sina egna krafter strävanden efter en förändring, även om medvetenheten väcks långsamt. Jag hörde till den kategorin. Eftersom jag utgick från principen att de nödvändiga förändringarna bara kunde göras etappvis med tanke på det inhemska och internationella politiska läget, ansåg jag att det tillkom oss medlemmar att på grund av våra funktioner inom partiapparaten och staten aktivt delta i denna förnyelseprocess. Denna inriktning var först nästan instinktiv men blev allteftersom tiden gick alltmer medveten för att slutligen nå sin verkliga historiska innebörd genom att bli en av källorna till den reform i Tjeckoslovakien som är känd under namnet Prag-våren 1968.

I detta sammanhang uppstår en avgörande fråga: är det över huvud taget möjligt att reformera den kommunistiska makten? Kan denna makt hålla sina löften genom att demokratisera sig och genom att förverkliga socialismens ideal? Svaret skulle bli alltför omfattande, eftersom det skulle kräva en särskild studie, och jag ska här bara inskränka mig till några personliga iakttagelser.

Vi ska bara betrakta länderna inom det sovjetiska blocket, vars regimer man nu betecknar som den ”reellt existerande socialismen”. Den grundas på kommunistpartiets maktmonopol och utgör en okontrollerad och okontrollerbar makt koncentrerad i händerna på en liten grupp ledare. Denna makt är rent definitionsmässigt icke-demokratisk, och godtycket är den naturliga form som dess yttringar tar. Det öde som reformen i Tjeckoslovakien mötte visar att en genomgripande demokratisering av maktmonopolet är och förblir omöjlig, med tanke på de nuvarande krafterna på det internationella schackbrädet: eftersom den stred mot Sovjetunionens intressen måste den omedelbart krossas. Moskva skulle komma med flera goda skäl att ingripa, särskilt rädslan för internationella återverkningar av en sådan reform, därefter det faktum att ingen annan modell av socialismen än den sovjetiska kan accepteras och slutligen och framför allt nödvändigheten av att upprätthålla de existerande strukturerna inom blocket som helhet, strukturer som grundades på principen om partiets allomfattande makt som underlättar Moskvas herravälde. Varje reform som syftar till den minsta demokratisering skadar detta monolitiska herravälde, något som enligt sovjetmaktens politiska begrepp innebär en försvagning av enheten inom det socialistiska lägret, det vill säga det läger som står under sovjetisk hegemoni.

Sett ur detta perspektiv förefaller alltså varje demokratiseringsförsök i stil med det som ägde rum i Tjeckoslovakien 1968 vara utopiskt och i förväg dömt att misslyckas. Somliga anser dessutom att det inte ens på det inrikespolitiska planet fanns en uppriktig ansträngning hos oss att eliminera kommunistmaktens monopol, som var det främsta hindret för demokratiseringen. Upprätthållandet av maktmonopolet betraktades i själva verket som alldeles naturligt av en förkrossande majoritet av högt uppsatta kommunister, och bara en liten fraktion bland dem hade sett fram emot någon djupare demokratisering. Reformen i Tjeckoslovakien syftade alltså framför allt till en demokratisering av maktmonopolet så att det skulle kunna garantera de medborgerliga rättigheterna, medborgarnas deltagande i formuleringen av politiska målsättningar, i utövandet och kontrollen av makten, samtidigt som åsikter som inte sammanföll med den officiella politiken skulle kunna uttryckas på andra vägar än genom de politiska partierna. Detta utslöt alltså bestämt existensen av icke-kommunistiska partier liksom varje grundläggande förändring av regimen.

Man kan kanske invända att det rörde sig om en delreform som stannade på halva vägen. En giltig men inte väsentlig invändning, eftersom historien redan hade upplevt andra system, som inte heller var genomförda till hundra procent och som ändå var kända för sin vitalitet och långvarighet. Å andra sidan ska vi inte heller glömma att alla de borgerliga demokratierna idag eller tills ganska nyligen inte heller kan skryta med en konsekvent tillämpning av de demokratiska principerna inom samhällets alla områden.

Ämnet är mycket mer komplicerat än det kan verka. Ty reformen i Tjeckoslovakien kan inte bara mätas enligt demokratins allmänna principer. Man måste också jämföra den med den kommunistiska maktens existerande system. I detta avseende utgjorde den ett väldigt framsteg, om det så bara är därför att den införde avsevärda lättnader i den enkle medborgarens liv. På det området var den minsta reform ovärderlig. I de internationella relationernas nuvarande läge och med tanke på den inre situationen i Sovjetunionen utgör vägen med gradvisa reformer i länderna inom det sovjetiska blocket för övrigt en lösning, om inte den enda möjliga lösningen, för deras demokratisering, och det trots misslyckandet i Tjeckoslovakien.

Det tar lång tid för en reform att mogna inom ett samhälle och kommunistmakten skapar själv förhållanden som gynnar dess mognad. Det är framför allt två saker som spelar in: å ena sidan befolkningens missnöje som blir så starkt att en förändring framstår som oundviklig, och å andra sidan en liberalisering som möjliggör uppkomsten av en politisk klass som är medveten om nödvändigheten av reformer och tillräckligt stor för att kunna frambringa sina egna ledare och egna uppfattningar om hur reformerna ska se ut. Utan att direkt vara en i förväg organiserad kraft bär reformen inom sig en stark potential av beslutsamhet att uppnå ett bestämt mål. Detta mål är att gynna förändringar, som ledargruppen själv kommer att genomföra under trycket från större delen av befolkningen eller med dess aktiva deltagande — förändringar som syftar till att ersätta maktmonopolet av sovjetisk modell med ett system som respekterar de demokratiska principerna, särskilt de medborgerliga fri- och rättigheterna och arbetarnas deltagande när det gäller att välja politiska målsättningar liksom att utöva och kontrollera makten. På så sätt avgränsar sig reformen från andra former av offentlig kritik av regimen, som t ex strejker, gatudemonstrationer eller sammandrabbningar med det egna landets ordningsstyrkor — som med hjälp av våld också strävar efter grundläggande omvandlingar. Reformen skiljer sig likaså från liberaliseringsprocessen, som förvisso utgör ett oundgängligt villkor för uppkomsten av reformer, men som begränsar sig till några kirurgiska skönhetsingrepp på regimen yta, utförda uppifrån av den styrande gruppen, med enda mål att för egen del bevara och konsolidera maktmonopolet av sovjetisk modell.

Redan från början visade reformen i Tjeckoslovakien prov på en stor vitalitet, stödd av ett växande antal aktiva anhängare som strömmade till från alla håll i samhället. För att krossa den behövdes en militär intervention från ett annat land, något som vittnar om det fåfänga i de sovjetiska försöken att skjuta reformen i sank inifrån. Den väpnade invasionen och ockupationen av Tjeckoslovakien har haft allvarliga konsekvenser, särskilt genom att det kvävde i sin linda ett originellt experiment som ville förena socialism och demokrati och som skulle ha gjort det möjligt för landet att lösa sina problem och förvandlas till ett modernt industrisamhälle. I och med invasionen hejdades denna utveckling och landet gick till och med tillbaka. Men långtifrån att ha utplånat de källor som den samhällseliga reformen hämtade sin styrka från har interventionen lämnat dem orörda.

Från och med invasionen blev det omöjligt att genomföra reformen i dess ursprungliga skick och de nuvarande ledarna har installerat en hämndlysten regim, som lydigt utför vad ockupationsstyrkan vill. Inte desto mindre har erfarenheten från 1968 och den nuvarande samhällssituationen definitivt förankrat begreppet om nödvändiga förändringar i befolkningens kollektiva medvetande liksom önskan att förverkliga dem. Detta medvetande går inte att radera ut och det garanterar att hoppet kommer att överleva.

Lästips m m

Kaplan beskriver arbetet med den av det tjeckoslovakiska kommunistpartiets centralkommitté i april 1968 tillsatta undersökningskommission som fick i uppdrag att grundligt undersöka och utarbeta en rapport om de politiska utrensningar och rättegångar som ägde rum i Tjeckoslovakien i början av 1950-talet. Av Karel Kaplan finns också boken *Report on the murder of the General Secretary* (London 1990), som kan ses som en reviderad och utvidgad version av föreliggande bok.

Själva rapporten, som var klar i början av 1969, kunde dock inte ges ut i Tjeckoslovakien – den sovjetiska invasionen hösten 1968 satte stopp för det – men den finns i engelsk översättning: Jiri Pelikan (ed), *The Czechoslovak Political Trials 1950-1954*, MacDonald, London 1971.

Det finns också en dokumentärfilm om Slánský-processen, *A Trial in Prague* (2000), med bl a filmupptagningar från rättegången, intervjuer med inblandade m m. För en kort ”trailer”, se [A Trial in Prague](#)

Vice utrikesministern Artur London var en av de åtalade vid Slánský-processen, där de flesta fick dödsdomar, men London och två andra dömdes ”bara” till livstids fängelse och frigavs efter några år. Hans bok [Bekännelsen](#) är en initierad och detaljerad redogörelse för hur ”bekännelserna” framtvingades m m. Boken bildade underlag till en utmärkt fransk film med samma namn, regisserad av Costa Gavras (1970).

Omslag till filmen *L'aveu* (Bekännelsen), med Yves Montand som Artur London

Se även:

Svenska Wikipedia: [Rudolf Slánský](#)

Marian Slingova: [Den fjättrade sanningen](#) (bok, förf. hustru till en av de dödsdömda)

[Ny Dag om Slánský-processen](#) (samling artiklar om rättegången ur svenska kommunistpartiets huvudorgan)

Martin Fahlgren: [Slánský-rättegångens maskineri](#)

[Rajkprocessen i Ungern 1949](#). Innan Slánský-processen hölls en liknande rättegång i Ungern.